

1-90

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ - 1998

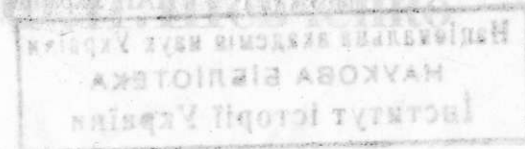
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ВІДДІЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

На пошану видатного вченого-історика,
члена-кореспондента НАН України,
доктора історичних наук, професора
ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Київ - 1998

112223

T 218

УДК 930 1/2

У збірці розглядаються питання історичної географії та картографії, аналізується методика створення карт для "Атласу історії України". Висвітлені проблеми заселення українських земель, регіонального природокористування, джерелознавства та геральдики.

Збірку присвячено видатному вченому - історичу Федору Павловичу Шевченку.

Розраховано на фахівців в галузі спеціальних історичних дисциплін, вчених-істориків, географів, викладачів, аспірантів, студентів вузів.

Редколегія:

М.Ф.Дмитрієнко (відповідає редактор),

С.Б.Хведченя (відповідає секретар),

Я.І.Дзира, В.С.Коваль, Л.П.Маркітан, О.Є.Маркова,

Ю.А.Пінчук, С.І.Попович, О.П.Рєєнт, Ю.К.Савчук, О.В.Ясь

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України

Автори матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за точність фактів та відомостей. Тексти статей подані в авторській редакції та коректурі.

У разі передруку матеріалів угодження з редколегією обов'язкове.

Рецензенти:

доктор історичних наук *Н.І.Миронець*,

доктор історичних наук *А.Г.Слюсаренко*,

кандидат історичних наук *О.М.Дзюба*.

Оригінал-макет підготувала *Л.А.Гречина*

Набір підготувала *Н.В.Шостик*

ISBN 5-7702-1280-2

112223

© Інститут історії України
НАН України

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

Ф. П. Шевченко

Інститут історії України
НАН України

Марія Дмитрієнко

ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Після певної перерви поновлюється вихід в світ збірки наукових праць «Історико-географічні дослідження в Україні». Це видання колеги-науковці присвячують пам'яті визначного вченого в галузі історії України, джерелознавства та історичної географії, археографа — члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України Федора Павловича Шевченка, що пішов від нас 1 листопада 1995 р.

Складним, сповненим великих випробувань виявився життєвий шлях цієї непересічної людини. Він народився 24 серпня 1914 р. у с. Дунаєвці на Поділлі у селянській сім'ї. Після закінчення семирічної школи працював у колгоспі, а згодом - робітником на взуттєвій фабриці у м. Києві, поєднуючи при цьому роботу із навчанням у вузі на вечірньому робітничому факультеті. Вже тоді молодий хлопець однозначно визначив для себе, що стане істориком, дослідником краю, до минулого якого виявляв потяг з шкільних років. Саме тому після закінчення робітфаку він вступив у 1933 р. до Московського історико-архівного інституту, який і закінчив з відзнакою. 1940 р. Ф.П.Шевченко направлений на наукову роботу і призначений директором Державного обласного архіву в м. Чернівцях.

У роки Великої Вітчизняної війни під час евакуації він працював у різних архівних установах Російської Федерації та Узбекистану. Підготовлені ним числені радіопередачі для населення окупованої України були присвячені героїчним сторінкам боротьби українського народу за свою незалежність у різні історичні епохи, видатним полководцям та державним діячам, які мудрими своїми діями сприяли згуртуванню суспільства у часи іно-

земних навал, показуючи приклади героїзму і звитяги, були пройняті високим пафосом, вірою у перемогу над коричневою чумою.

У травні 1943 р. Ф.П.Шевченко блискуче захистив на Вченій раді інституту, вихованцем якого він був, кандидатську дисертацію. Його опоненти у своїх виступах, даючи високу оцінку праці, відмітили що у дослідника — велике майбутнє. У листопаді Ф.П.Шевченко повернувся в Україну, де відразу був призначений начальником науково-видавничого відділу Архівного управління України.

З вересня 1945 р. до квітня 1949 р. він, як заступник голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни виконує надзвичайно важливу роботу по збиранню, апробації та фондуванню всіх документів, що надходили з усіх регіонів України до Академії наук і були присвячені різним подіям і фактам війни, а, головне, — людям, які в роки окупаційного режиму чинили опір загарбникам. Починаючи з 1949 р. і до кінця життя (виняток - перерва з 1968 р. по 1972 р. коли Федір Павлович був директором Інститут археології АН УРСР) — Ф.П.Шевченко працював у колективі Інституту історії України, обіймаючи різні посади — завідуючого відділом, заступника директора по науковій роботі, старшого наукового співробітника, завідуючого сектором історичної географії та картографії, головного наукового співробітника. Одночасно він не поривав зв'язків з вищою школою: з вересня 1944 р. по липень 1950 р. — викладав у Київському державному університеті, був доцентом та завідуючим кафедрою архівознавства.

Вже тоді визначається коло наукових інтересів Ф.П.Шевченка, яке виявилось досить розмаїтим, оскільки охоплювало проблеми середньовічної України XVII ст., питання історії Другої світової війни, методології історії, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін.

Починаючи з середини 1957 р. Ф.П.Шевченко — перший редактор єдиного в Україні наукового періодичного історичного видання — «Українського історичного

журналу», а пізніше — член редколегії багатьох видань, зокрема «Історичні джерела та їх використання». Він багато друкується впродовж цих років, а як визнаний археограф, бере участь у редагуванні фундаментальних документальних видань: трьохтомника «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953), «Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657)» (К., 1961). На основі своєї найбільшої фундаментальної монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959) Ф.П.Шевченко успішно захистив дисертацію і отримав науковий ступінь доктора історичних наук.

Праці вченого завжди позначались не тільки ретельною опрацьованою, великою джерельною базою. Вони здебільшого порушували проблеми актуальні та оригінальні. Будучи новатором у науці, дослідник не раз звертав через наукову пресу увагу вчених на необхідність розробки важливих питань теоретичного та методологічного рівня. Окремі його статті стали віхами в розвитку вітчизняної науки, бо стосувалися проблем, торкатися яких у ті часи було справою небезпечною, бо вони не вписувалися в усталений перелік «актуального». Досить згадати статті про значення дискусій в історичній науці (УІЖ. 1965. № 3); «Про суд історії» (УІЖ. 1967. № 2). Особливий резонанс серед наукової громадськості одержала стаття «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну». Всупереч кон'юктурі, вкрай негативному ставленні з боку вищих структур до видатного вченого і громадського діяча початку нашого століття, ім'я якого було пов'язане з Центральною Радою та створеною у час національних революцій Українською Народною Республікою, вчений вторував шлях до вивчення цього велета нашої науки.

Для того, щоб бодай побіжно перелічити все, зроблене Ф.П.Шевченком в науці, потрібно написати книгу, бо його перу належать 660 праць. Він виступав в різний час членом редколегій таких видань, як «Вісник АН УРСР», журналів «Пам'ятки України», «Київська старовина», енциклопедичних видань, міжвідомчих збірників, наго-

роджений серед провідних авторів шеститомного видання, присвяченого історичним зв'язкам українського, російського, білоруського та молдавського народів, Державною премією України. У нього були сотні учнів, серед яких і ті, що пам'яті вченого присвятили статті у цій збірці. Федір Павлович був дуже доброю людиною, ніколи не відмовляв у допомозі тим, хто звертався до нього за порадою. Двері до кабінету, де він працював, завжди були відчинені для допитливих, працьовитих, всіх, хто любив історичну науку і мріяв присвятити їй життя. Ми, його колеги, пам'ятатимемо завжди його лагідну вдачу, ширю усмішку, тихий голос, його настанови і поради. Чимало хто з нас зобов'язаний Ф.П.Шевченку тим, що саме він виступав у ролі нашого наставника, наукового керівника чи опонента на захисті дисертації. Він скінчив земне життя, та пам'ять про нього буде вічною — в працях та в учнях.

Настане час і обов'язково з'явиться наукова праця, де буде ретельно досліджене все, зроблене цим визначним вченим. А ця збірка — тільки скромний вінок, добірка статей та його пам'ять — Людини, Вченого, Громадянина.

Тетяна Балабушевич
Олена Маркова

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ МОВОЮ КАРТОГРАФІЇ

Атлас історії України — важливе джерело вивчення минулого нашої держави. Наукове і пізнавальне значення історичних карт можна пояснити при погляді на картографування як на один з видів моделювання, що має за мету вивчення реально існуючих об'єктів і явищ минулого (географічне положення, розміщення, взаємозв'язки, динаміка подій, районування території з урахуванням кількісних показників тощо) за допомогою моделей, які відтворюють деякі реалії життя в спрощеній, схематизованій, доступній огляду формі. Історичні карти, системи карт, атласи, дають просторовий і часовий образ різноманітних об'єктів, процесів, явищ, використовуючи графічні символи — картографічні зображення як образно-знакові моделі. Таке розуміння картографії розповсюджує її інтереси також в області суспільних наук. Концепція історичної картографії знайшла відбиття в системному підході до картографування територіальних, соціально-економічних, історичних комплексів як систем різної складності і просторового охоплення — від локального району до цілісної держави. Це складне завдання було частково реалізоване в Атласі історії України, де відображені події і явища з давніх часів до початку XX століття. Історія картографії вивчає головні етапи і закономірності в розвитку цієї галузі знань і практичної діяльності. Увага до конкретних карт виникає з того, що саме в них закріплюються реальні знання про природу, історію, світ та ін. Для історичної картографії велику цінність мають карти як історичні джерела — безпосередні свідчення минулого, що дійшли до сьогодення. Тому в вступному розділі до Атласу історії представлена Україна в пам'ятках картографії фрагмен-

тами старовинних карт і в повному обсязі картою Г. Бошлана.

Сучасна територія держави Україна так само як і етнолінгвістичні межі розселення українців є продуктом багатомістової історії. Походження та рання історія слов'ян, до яких належать і українці, ховається в глибині століть. Найдавніший праслов'янський етап завершився наприкінці I тис. до н.е., коли сформувалась основа слов'янської мовної системи. Далі, до III—V ст. тривав древньослов'янський етап етногенезу слов'ян, коли під впливом сусідів відбувалася діалектна диференція загальнослов'янської мови. Письмові джерела дозволяють реконструювати етнічну карту України та локалізацію слов'ян у лісостеповій зоні Східно-Центральної Європи. Степову зону тоді ж заселяли іраномовні племена скіфів, пізніше сарматів. Далі відбувається інтенсивний процес розпаду етномовної спільності. Писемні джерела засвідчують швидкий політичний розвиток слов'ян, їхню участь у Великому переселенні народів та широке розселення по Європі, в ході якого формувалися союзи племен та більш стійкі політичні утворення, відомі з джерел як «Славинії». У VI ст. н.е. слов'яни вперше згадуються під власним іменем, самоназвою. Давні автори — Йордан, Прокопій Кесарійський називають два основних етнополітичних угруповання: анти та склавини. На думку М.Брайчевського, Антське царство поклало початок українській державності, який тривав аж до аварського завоювання у II пол. VI ст. І хоча антам, на відміну від склавинів, вдалося відстояти свою незалежність, їхнє об'єднання розпалося. Але на руїнах Антського царства незабаром виникає нове політичне об'єднання східних слов'ян — Київська Русь. В розділі «Первісне і рабовласницьке суспільства. Слов'яни і Русь. Біля 1 млн. років до X ст. н.е.» розміщено 16 карт, що були підготовлені колективом авторів Інституту археології України НАНУ.

Спершу Русь являла собою порівняно невелике об'єднання східнослов'янських племен Середньої Наддніпряни, та згодом стала ядром величезного

етнічного утвору, що обійняв всі землі майбутньої України. Поступово нащадки Кия поширили владу мало не на всю Східну Європу, об'єднавши під своєю владою не лише східнослов'янські, але і деякі неслов'янські племена.

Слов'янських племен джерела називають 15 — поляни, сіверяни, деревляни, дреговичі, в'ятичі, радимичі, уличі, тиверці, волиняни, бужани, дуліби, білі хорвати, полочани, кривичі, ільменські словіни. Спочатку до Русі (полян) були прилучені деревляни. На серед. IX ст. сформувались три великі політичні об'єднання, що в арабських джерелах фігурують під назвами Куявії, Славії, Арсанії. Куявія — це і є Русь—Україна, держава Аскольда (далекого нащадка Кия). Славія лежала на півночі, Арсанія — на півд. сході, обабіч Керченської протоки (майбутня Тмутаракань).

Київська Русь досягла розквіту у серед. IX ст. За часів Аскольда вона стає гідним суперником Візантії. Улітку 860 р., після великої перемоги над греками, Аскольд здійснив перше хрещення свого народу. Було навіть створено митрополію. Аскольд прийняв титул кагана. Край Аскольдовим успіхам поклав переворот 882 р., коли його було підступно вбито, а київський престол захопив норманин Олег, об'єднавши північні землі з Руссю. Ігор, син Рюрика, приєднав до Русі уличів і тиверців, зміцнив владу над деревлянами. Його син Святослав поширив владу Русі на в'ятичів та угрофінські племена у межиріччі Оки і Волги, розгромив Хозарський каганат. Князь Володимир Святий приєднав до Русі дулібів, тиверців і білих хорватів, розширюючи кордони на захід до річок Сяну і Вепру, розгорнув широку програму реформ з метою посилення великокнязівської влади. Найважливішою була адміністративна реформа, спрямована на ліквідацію племінних князівств і запровадження поділу країни на уділи — території довкола найбільших міст. Київ, Чернігів та Переяслав становили великокнязівський домен. Проведені військові і судові реформи в 988 р.

Християнство було запроваджено вже як державна релігія. Володимир помер 1015 р. і після 20 років міжусо-

биць київський престол зайняв Ярослав, з іменем якого пов'язано найвище піднесення Київської держави. Кордони її усталились, незрівняно зріс авторитет Русі, що засвідчують династичні шлюби з нащадками найвизначніших володарів Європи.

Хоча після смерті Ярослава починається роздроблення країни, однак протягом друг. пол. XI—XII ст. відбувається активний процес освоєння нових територій, розвитку продуктивних сил, будівництва нових міст як осередків не лише управління, ремесла, торгівлі, але й культури. У другій пол. XII ст. — I пол. XIII ст. сформувалось друге велике князівство на північному сході — Суздальські та Ростовські землі, та ще два осередки консолідації земель — Волинь на заході та Чернігів на сході.

Об'єднанню українських земель перешкодила монголо-татарська навала (1237—1240). Спустошення ординцями Лівобережжя означало фактичну ліквідацію Чернігівського центру. У цих умовах лише Волинь лишалась єдиною силою, здатною об'єднати Русь—Україну. Данило Романович рішучим ударом захопив Київ — єдиний незруйнований центр у Середній Наддніпрянщині. Держава Данила Галицького вийшла на історичну арену у тяжких умовах монголо-татарської навали. Держава займала басейни річок Сяну, Дністра, Пруту і Серету, доходила до берегів Чорного моря на південному сході. Волинь займала басейни Бугу, верхньої Прип'яті, Стиру і Горині. Найбільші міста: Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Звенигород, Теревовль, Володимир, Червен, Луцьк, Холм, Белз, Берестя. 1253 р. Данило прийняв королівську корону, маючи на меті організацію хрестового походу проти ординців. Та Захід не надав йому допомоги і Данило власними силами визволив великі терени на Південному Бугу, Ірпіні, Тетереві. З 1303 р. міста Галицько-Волинської держави стали визначними культурними центрами.

У ході поступового занепаду Галицько-Волинської держави її землі були поділені між Королівством Польським, яке в 1387 р. приєднало Галичину і західну Во-

линь та Великим князівством Литовським, що загарбало основну частину України — Наддніпрянщину, Волинь, Поділля. На Підкарпатській Русі утвердились угорці, Буковина і землі по Дністеру потрапили до складу Молдавського князівства, Сіверщина — до Московської держави. Південь України входить до складу Кримського ханства, що відокремлюється з Золотої Орди, але стає васалом Османської імперії.

Литовці утвердились в Україні після славної перемоги князя Ольгерда над татарами під Синіми Водами (1362). Більшість території Литовської держави складалась із земель Білорусі та України. Автономне управління руських земель закінчилося після смерті останнього київського князя Семена Олельковича. У цей же період з'являються перші згадки про українське козацтво.

Кінець XV—XVII ст. час активної експансії Османської імперії. 1526 р., після нищівної поразки під Могачем, Угорське королівство розпалося, Північна Угорщина у т.ч. і північ закарпатських земель, увійшла в сферу впливу Володінь Австрійських Габсбургів, а південно-східна частина — до складу напіввасального щодо Османської імперії, Семиграддя (Трансильванії). В ході тривалої боротьби цьому князівству аж до 1648 р. щастило зберегти свою відносну незалежність.

Суперництво на угорські землі між Великим Князівством Литовським та Москвою стало причиною кількох воєн. 1500 р. московські війська зайняли міста в басейні Десни, у т.ч. Стародуб, Любеч, Рильськ і вийшли до Дніпра. За Московським миром 1503 р. до Москви відійшла значна територія по річках Сожу та Десни з Черніговом, Стародубом, Гомелем, Новгород-Сіверським і Рильським. Наступна війна відбулась у серед. 1530-х рр., коли литовськими військами було здобуто Стародуб, а за перемир'ям 1537 р. Москва поступилась Любечем та Гомелем.

1569 р., внаслідок Люблінської Унії, між Великим Князівством Литовським та Королівством Польським утворилась Річ Посполита. За цією ж угодою

Наддніпрянщина, Поділля та Східна Волинь перейшли до складу Королівства Польського. Кордони нової держави охопили центральне та південне Лівобережжя, Київщину, Поділля, Галичину. Східні терени як і за литовських часів залишились ареною суперництва між Москвою та тепер вже Польським Королівством в складі Речі Посполитої. Південь та центр перетворилися в арену безкінечних турецько-татарських набігів. Межею, великим кордоном між християнським світом та мусульманством, між слов'янством та османами, між Європейською цивілізацією та Сходом стали українські землі.

«Смутне врем'я» та війна між Річчю Посполитою і Москвою початку XVII ст. завершилися Деулінським перемир'ям 1618 р. внаслідок якого до Речі Посполитої відійшли Чернігово-Сіверщина з містами Стародуб, Новгород-Сіверський, Сосницею, Коропом, Кролевцем, Глуховим, Батурином, Борзною, Бахмачем, а також частина Слобідських земель, що вже освоювалась. 1634 р. за Поляновським договором Москва повернула території. У такому вигляді кордон залишився аж до 1648 р., коли спалахнула Національно-визвольна війна.

На теренах загарбаних ще у XVI ст. Кримським ханством з'явилися вілайети — ділянки землі з укріпленими та сильними гарнізонами. Таким турецькими володінням був Азов, вузька смуга землі Керчі, Кілія, Аккерман, Тягиня, Хотин на Буковині і досить значна територія від Очакова до Кизи-Кермена, Аслан-Кермена, Меберек-Кермена та Ескі-Кермена.

Перерозподіл українських земель Люблінською унією співпав у часі з процесом поширення панщини з заходу на схід. Українські магнати, які швидко полонізувались і прийняли католицизм, заручившись католицькими привілеями, пред'явили претензії на значні земельні угіддя, освоєні на півдні та сході України козацтвом. Саме вони були завзятими виконавцями політики Речі Посполитої на сході, спрямованої на уніфікацію українських земель та поширення феодального утиску. На противагу сполонізованій шляхті українське козацтво, міщани, се-

ляни стали на шлях боротьби особливо після запровадження Берестейської церковної унії, внаслідок якої українська церква була підпорядкована Риму. І хоча 1620 р. за гетьмана Сагайдачного православної ієрархії було відновлено, ускладнення міжконфесійної ситуації було однією з передумов Національно-визвольної війни, на чолі якої стало козацтво з гетьманом Богданом Хмельницьким.

Перші згадки про українське козацтво з'являються у кінці XV — на початку XVI ст., коли козацькі уходи, зимівники та хутори з'являються у верхів'ях Півд. Бугу, Синюхи, по Росі, Тясмину, Трубежу, Сулі, Ворсклі, Пселу, Хоролу. Головним містом козаків були Черкаси. У серед. XVI ст. описи Черкаського та Канівського замків фіксують значну кількість уходів аж до дніпровських порогів. На місцях деяких з них (Базавлук, Томаківка) пізніше виникли запорозькі Січі.

До серед. XVI ст. відносяться перші повідомлення джерел про Січ на Хортиці, де укріплення збудував Дмитро (Байда Вишневецький), після смерті якого Січ було перенесено на Томаківку, що існувала до 1593 р., коли її зруйнували ординці. Наступні Січі — Базавлуцька (1593—1638), Микитинська (1638—1652), Чортомлицька (1652—1709), Кам'янська (1709—1711 рр.), Підпільненська (1734—1775), за винятком Олешківської (1711—1754) та Кам'янської (1709) містились у тому ж самому регіоні.

Питання запорізьких теренів набуває особливої актуальності у зв'язку з прагненням деяких кіл півдня України поставити питання про відокремлення цих земель, спекулюючи на пізньому за походженням терміні «Новоросія». Ці кола свідомо замовчують, що до «Катерининського» освоєння Запоріжжя, ці землі вже впродовж 300 років освоювались запорізьким козацтвом.

Запорізьке Військо з самого початку займало великий простір півдня України. Вперше козацька територія була визначена ще привілеєм Стефана Баторія — 1576 р., на який покликався 1655 р. Б.Хмельницький. Козаки вже тоді одержали територію від Трахтемирова до

дніпровських порогів на лівому березі та від річки Орель до ногайських улусів на правому березі Дніпра. Зі сходу на захід підвладні козакам землі обмежувались річками Синюхою (притока Півд. Бугу) і Доном.

Спалах Національно-визвольної війни, що відбувся внаслідок антиукраїнської політики Речі Посполитої та поширення на українські терени панщинного утиску, привів до об'єднання всіх верств українського населення і всіх козацьких теренів. Про єдність правого, лівого берегів Дніпра та низового козацтва дуже дбав Богдан Хмельницький, коли під час формування козацького адміністративно-територіального устрою 1649 р. за Зборівською угодою полки були спеціально організовані так, щоби деякі з них частково розмішувалися на правому, частково на лівому березі. В ході Національно-визвольної війни і аж до Андрусівського перемир'я 1667 р. існувала єдина козацька територія, терени якої, щоправда зазнали змін. Якщо на час Зборівської угоди 1649 р. під юрисдикцією Б.Хмельницького була територія трьох воеводств — Київського, Чернігівського і Брацлавського, то після трагічної битви під Берестечком Б.Хмельницькому довелося погодитися зі зменшенням своїх теренів до межі Київського воеводства. На час Переяславської угоди 1654 р. внаслідок ряду блискучих перемог козаків, зокрема битви під Батогом, козацька територія не лише знову охопила Чернігівське та Брацлавське воеводства, але протягнулась далі на північ і захід. Потім козацькі терени ще збільшились, коли виникли Турово-Пінський, Білоруський, Волинський, Подільський та Могилівський полки. Отже, на час смерті Б.Хмельницького під його управлінням перебувала величезна територія, що охоплювала всю центральну і південну Україну, а також частину півд. Білорусі.

Андрусівське перемир'я, політичні незгоди всередині козацтва привели до розколу держави на Гетьманщину або Лівобережжя (разом з Києвом) і Правобережжя, яке мало залишитися у складі Речі Посполитої. Запорозькі землі, були проголошені на 2 роки спільним володінням

712223

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

Московської держави і були визнані за Москвою аж за «Вічним миром» 1686 р., за яким Запоріжжя оголошувалося територією на правах широкої автономії. З цього часу і аж до трагічного 1775 р. запорозькі землі були буфером між Росією, Польщею, Османською імперією та її васалами — Кримським ханством та Молдавським князівством. Чітко, визначеним кордоном вони були відмежовані від Гетьманщини та Слобжанщини.

Важливим епізодом стало приєднання до Російської імперії великої території півдня Лівобережної України і Приазов'я у кінці XVII ст. (Походи запорожців відбувались водночас з Азовськими походами Петра I). Ці землі були втрачені після невдалого Прутського походу за трактатами 1711—1713 рр.

1739 р., після Белградського трактату і повернення ще 1734 р. запорожців на російську територію, межі їх володінь були визначені знову — від польського кордону (від впадіння р. Синюхи у Буг до гирла річки Кам'янки, а на сході по р. Кінські Води до верхів'я р. Берди і далі за її течією до впадіння в Азовське море).

1766 р. вже без втрачених володінь землі запорожців охоплювали 1700 верст і сягали від Микитинового Рогу до Кизи-Кермену і від р. Кам'янки до турецького кордону на правому березі Дніпра від гирла Кінських Вод до гирла р. Самари і верхів'я Кальміуса і далі Кальміуса до Кримського кордону.

1768 р. в ході підготовки до нової війни запорозькі села і зимівники були виселені за Українську лінію, а 1769 р. було евакуйовано населення Кальміуської та Інгульської паланок.

Після укладення Кючук-Кайнарджійського миру межі запорозьких володінь були навіть збільшені за рахунок новоприєднаних земель. Ця територія становили чітко організований простір, поділений на «відомства» окремих паланок. Найбільш заселеними були Самарська, Орельська, Прогноїнська та Кодацька паланки, в яких було по 10—30 сіл та велика кількість зимівників. За підрахунками В.Голобуцького тамтешнє населення

становило на 1775 р. щонайменше 100 тис. чоловік.

Гетьманщина стала основною територією, на якій українська державність існувала аж до кінця XVIII ст., коли 1783 р. був остаточно ліквідований полковий устрій. Межі цієї території на сході визначались старим кордоном Московського царства та Речі Посполитої, на півночі — кордонами Стародубського полку, на заході — Дніпром (крім Київської сотні Київського полку). Південні кордони Гетьманщини зазнавали значних змін. Вони значно зменшилися внаслідок заснування на освоєних запорожцями теренах таких адміністративно-військових територій, як Ново-Сербія, Слов'яно-Сербія та Новослободський полк, а пізніше першої Катеринославської губернії.

Доля ж правобережних полків склалась дуже трагічно. Кордон між лівобережжям та правобережними полками не завжди проходив по Дніпру. 1669 р. під владою П.Дорошенка, крім правобережних полків перебувало і лівобережні — Полтавський і Лубенський. На початку 1671 р. Правобережжя стало ареною війни, в результаті якої воно було поділене між Річчю Посполитою та Османською імперією, що загарбала Брацлавщину та південну Київщину. Але Сейм Річі Посполитої відмовився ратифікувати Бучацьку угоду 1672 р. Однак сам цей факт дав змогу Москві спробувати приєднати Правобережжя. На початку 1674 р. десять правобережних полків — Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Уманський, Могилівський, Кальницький, Торговицький і Паволоцький були прилучені до Гетьманщини, але закріпити володіння Москві не пощастило. За Бахчисарайським перемир'ям 1681 р. кордоном визнавався Дніпро. Туреччина і Крим визнавали приєднання до Москви Лівобережжя, Києва та Запоріжжя, а також Київського полку. Брацлавщина і Поділля аж до Карловацького перемир'я 1699 р. та Константинопольського миру 1700 р. залишались у складі Туреччини.

У червні 1699 р. варшавський Сейм ухвалив постанову

17
ІНСТИТУТ ІСТОРИЇ
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ву про ліквідацію козацьких полків у Київському та Брацлавському воєводствах; але в той же час спустіли землі та зруйновані міста стали освоюватися та заселятися козацтвом. 1702 р. Семен Палій встановив кордон по річках Тетерів, Уж, Случ та приєднав до своїх теренів Балтський, Ольгопільський, Ямпільський, Подільський повіти та землі понад річками Бугом та Дністром. На 1709 р. ці терени вже були організовані у 9 полків: Білоцерківський, Чигиринський, Богуславський, Уманський, Корсунський, Паволоцький, Могилівський, Вінницький та Брацлавський. Крім того, у 1704—1711 рр. до складу Гетьманщини належав Уманський полк. Козацький устрій на Правобережжі припинив існування після невдалого Прутського походу Петра I, коли він був змушений відмовитись від усіх прав на Правобережжя. Сейм Речі Посполитої остаточно заборонив існування козацьких теренів.

Ще однією козацькою територією, виникнення якої значно розширило етнічну територію українців, стала Слобідська Україна, межі якої почали зростати та оформлювались з серед. XVII ст. Північний кордон Слобожанщини починався південніше-західніше Путивля і проходив на схід до р. Псел, потім на схід вздовж Білогородської лінії. Старий кордон, починаючи від Острога, йшов по правому березі Дону, потім на південь, перетинаючи р. Калитву та Богучар, а потім річкою Айдар та її притоками на південь. Південний кордон, що відокремлював Слобожанщину від Донських степів, йшов Ізюмською лінією. На кінець слобідських полків, 1765 р., їх було п'ять: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський та Острозький. Острозький полк сягав своїми теренами аж за Дон. Останнім українським населеним пунктом була слобідка Калач. У друг. пол. XVIII ст. розвинулась міграція в степи Вороніжчини та на Дон, а також в Оренбурзьку губернію. Щодо ж території Слобожанщини як окремої адміністративної одиниці, то вона була перетворена спочатку на Слобідько-Українську губернію, потім на Харківське намісництво, а з 1835 р. стала називатись Харківською губернією Поступово

значні терени української етнічної території опинились за межами Харківщини.

Козацький устрій на Україні винищувався царизмом поступово: 1765 р. — ліквідований полковий устрій на Слобожанщині, 1775 р. — знищено Вольності Війська Запорозького, 1782 р. — ліквідовані рештки полкового устрою Гетьманщини. Українські терени спочатку були поділені на намісництва, а в кін. XVIII ст. на поч. XVIII ст. сформувався губерніяльний устрій, що проіснував майже без змін аж до Першої світової війни та Жовтневого перевороту.

Для просування етнічної межі українців на південь певне значення мали російсько-турецькі війни XVIII ст. Після невдалого для Петра I походу на Прут 1711 р., коли Росія, крім Правобережжя, втратила і Приазов'я, їй потрібно було майже століття, аби опанувати північним Причорномор'ям та Кримом. Так, після війни 1734—1740 рр. за розмежуванням 1742 р. кордони Росії значно просунулися на південь, їй повертався Азов. За наступним Кючук-Кайнарджійським миром, Крим і прилеглі терени були визнані вільними, що пізніше 1783 р. дало можливість Росії анексувати їх; до Росії відійшли землі між річками Дністром та Бугом, а також фортеці Керч, Єнікале та Кінбурн. Чорне море було відкрито для російського торговельного мореплавства, російський протекторат встановився над Моладвією та Валахією.

За наступним, Яським договором 1791 р., що завершив війну 1787—1791 рр. новий російсько-турецький кордон встановлювався по Дністру, і т.ч. за Росією було закріплено все північне Причорномор'я від Дністра до Кубані, включаючи Крим.

Важливішим етапом консолідації етнічної території українців став Бухарестський договір 1812 р., за яким до Росії була приєднана Бессарабія, на теренах якої українці були автономним населенням. Чисельність їх збільшилась протягом XVIII ст. після еміграції частини війська Мазепи, та після розгрому Запорізької Січі, коли виникла Задунайська Січ.

Виключно важливими подіями для долі українських земель стали поділи Речі Посполитої. Вже за першим поділом 1772 р. до володінь Австрійських Габсбургів було прилучено Галичину, у 1774 р. — Буковину. За другим, 1793 — до Росії — Правобережну Україну та значну частину Волині, за третім, 1795 р. — решту Волині. Відтоді всі етнічні українські землі були повністю інкорпоровані двома монархіями — Російською імперією та Австрійськими Габсбургами, що 1806 р. перетворились на Австрійську імперію.

Віденський конгрес 1815 р. завершив епоху наполеонівських війн, затвердив новий перерозподіл земель в Європі. У відповідності до його рішень до Російської імперії відійшла частина земель колишньої Речі Посполитої, у т.ч. і етнічні українські землі — Холмщина і Підляшся. Східний кордон Росії з Австрійською імперією встановлювався по р. Збруч. Крім дев'яти українських губерній — Чернігівської, Київської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Миколаївської (з 1803 — Херсонської), Таврійської, Волинської, Подільської, українські терени входили до складу південних частин Курської, Воронізької, Астраханської, Бессарабської, Мінської, Гродненської, Люблинської, Седлецької, Кубанської губерній та Області Війська Донського.

Решта українських етнічних земель були закріплені за Австрійською імперією, яка 1867 р. перетворилась на Австро-Угорську дуалістичну монархію. До створеного 1772 р. з колишнього Руського воєводства Королівства Галичини та Володимирії після Кючук-Кайнарджійського миру було додано анексовану Австрією Буковину, яка після буремних подій 1848 р. реорганізована в окреме герцогство. 1815 р. були повернені Австрії і включені до складу Галичини ще 2 округи — Тернопільський та Чортківський.

1834 р. Східна Галичина, куди входили українські землі була перерозподілена на 12 округів. Умовний кордон Східної Галичини проходив по західних межах Сяноцького, Березівського, Перемиського і Ярославського

повітів. У 1860-х роках Герцогство Буковина було поділено на 8 округів.

Підкарпатська Русь перебувала у складі володінь Австрійських Габсбургів ще з кін. XVII ст. разом з угорськими землями за Константинопольським миром. Подальші зміни у долі українських земель принесли I Світова війна та героїчні визвольні змагання українського народу. Всі ці події відображені на 37 картах різного масштабу, які відповідають сучасному розвитку історичної науки. Атлас історії України з давніх часів по поч. XX ст. є комплексним джерелом вивчення героїчного минулого і формування території нашої держави. Всі кольорові проби карт вже надруковані 3 роки тому, але на видання атласу немає коштів. Спонсори, де Ви?

Олександр Данильченко

НАРИС ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(XVIII — початок XX ст.)

Про південь України зараз доводиться чути чимало полярних думок. Деякі навіть авторитетні російські науковці схильні розглядати його історію як складову частину історії Росії. В Україні ж нерідко побутує дещо зневажливе ставлення до південного регіону як до периферії історичного процесу лише на тій підставі, що він пізніше віж інших сформувався як складова частина етнічної території українського народу. Але історичні події, що відбувались на його терені, зокрема заселення, формування постійного населення, становлення його національної структури, хоч і були позначені яскравим місцевим колоритом, мали разом з тим, не лише локальне значення, а справляли великий, часом визначальний вплив на історію всієї України. Розглянемо ці питання більш детально.

Край, що одержав назву Південної України, територіально в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався досить пізно і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. В географічному відношенні, попри всі численні відмінності й місцеві особливості, ці землі складали певну єдність, включаючи чорноземну степову й почати лісостепову зони сучасної України з теплим, але посушливим кліматом.

Історично ці території також становили єдність. З давньо-руських часів вони входили в сферу геополітичного впливу київських князів, пізніше протягом століть обживались бродниками й берладниками, потім українським козацтвом, ставши ядром земель Війська

Запорізького. Козацькі зимівники, що являли собою багатогалузеві аграрні господарства фермерського типу, швидко вкрили всю вищезгадану територію, поклавши початок її економічному освоєнню. Попри всі небезпеки, чисельність постійного українського населення причорноморських степів в цей період перевищувала 20 тис. чоловік. Однак, пограничний характер місцевості, безперервні війни з агресивними сусідами, татарські набіги протягом тривалого часу стримували дальший розвиток цих квітучих земель. Отже, мала заселеність і слабка господарська освоєність також надавали їм спільних рис. Постійне населення в значних кількостях не могло осісти й закріпитися тут, хоча безкраї родючі землі, сприятливий клімат і близькість теплих морів здавна приваблювали жителів Поділля, Подніпров'я, Слобожанщини.

Велику роль в подальшому історичному розвитку регіону відіграло його розташування на перехресті важливих сухопутних і морських транспортних шляхів.

Слід зробити певне застереження щодо Криму. Приймаючи територіально до Південної України, Крим мав з нею чимало спільного стосовно не лише кліматичних особливостей, але й історичного минулого. Заселення та економічний розвиток Кримського півострова в XVIII — на початку XX ст., особливо його степової частини, також проходили багато в чому подібно й у тісному взаємозв'язку з Причорномор'ям та Приазов'ям. Це спричинилось до складання між ними міцних і різнобічних зв'язків, які не тільки не поривались, а швидко розширювались і міцнили в майбутньому.

Однак чимало було й специфічних рис, зумовлених зовнішньополітичними й воєнними факторами, що витікали з географічного розташування півострова, а також наявності значної кількості корінного населення. Їх аналіз потребує окремого дослідження.

Більша частина сучасної Південної України, — земля Війська Запорізького, — ввійшла до складу Росії в 1686 р. за «вічним миром» між нею і Польщею. Заселення й господарське освоєння її північних в значних розмірах

вихідцями з прилеглих українських губерній починається з початку XVIII століття, дещо активізується в 30-х рр., але до 70-х рр. проходить повільно. Мало вплинули на нього й спроби уряду використати іноземних колоністів з Балкан і Центральної Європи (сербів, поляків та ін.).

Для залюднення півдня України на першому етапі царським урядом було введено військово-адміністративне управління краєм і створено систему військово-землеробських поселень. В 1752 р. на правобережжі Дніпра на площі близько 1,4 млн. десятин створюється військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, в межах якої селились вихідці з Балкан: серби, чорногорці, валахи, та ін. В 1761 р. їх нараховувалось понад 7,5 тис. чоловік. Було сформовано два військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. в Бахмутській провінції Слов'яносербія, яку населяли українці, росіяни, серби, молдавани. Нова Сербія та Слов'яносербія проіснували до 1764 р. і були ліквідовані з створенням Новоросійської губернії.

В подальшому на історичній долі сербського населення півдня України позначилась його спорідненість з східнослов'янськими народами. Сербські переселенці, сприйнявши мову, звичаї та господарський уклад місцевого населення, швидко втратили свої національні ознаки і з часом асимілювали. Вже в середині XIX ст. місць компактного проживання сербського і взагалі югослов'янського населення на півдні України практично не залишилось¹.

Після російсько-турецької війни й підписання в 1774 р. Кічук-Кайнарджійського миру масштаби переселення значно зростають, поступово набуваючи надзвичайно високих темпів, що зберігались до кінця 20-х рр. XIX ст. Причорномор'я надовго стає основним районом заселення й колонізації Росії.

Переважну більшість переселенців становили українці, водночас зростає кількість росіян, молдаван; з Криму в Приазов'я переселились греки, вірмени, грузини. З 1786 р. тут з'явилися німецькі колоністи, спочатку меноніти: сектанти-анабаптисти голандського походження, а з

1803 р. — вихідці з Пруссії і Баварії. Згодом в Причорномор'я поселилась значна кількість болгар, а також білоруси, гагаузи, чехи, поляки та євреї з Балкан, Прибалтики, Білорусії і Правобережної України. Так поступово формувалась складна й своєрідна національна структура населення регіону, що стала важливим чинником його подальшого розвитку. Іноземні колоністи, на відміну від переселенців з центральних губерній, користувались значними пільгами з боку держави². Це зумовило заможність і економічну міць їх господарств, але водночас стало причиною багатьох суперечностей і конфліктів між ними та переважною більшістю переселенців, які були позбавлені таких пільг.

За соціальним складом серед переселенців переважали особисто вільні вихідці з різних станів, хоча значну частину становили державні та поміщицькі (особливо в перші десятиліття XIX ст.) селяни з перенаселених губерній країни, а також військові переселенці, козаки й іноземні колоністи. Разом з тим, специфіка освоєння й господарського розвитку регіону сприяла становому нівелюванню, оскільки кріпосницькі відносини не одержали тут такого розвитку, як в центрі країни. Ця обставина й приваблювала численних переселенців, стимулюючи швидкий і в більш прогресивних формах розвиток економіки в Причорномор'ї.

Починаючи з 30-х рр. XIX ст. відбувається зниження темпів переселенського руху, а водночас — прискорення й поглиблення господарського освоєння регіону. Швидке зростання міст, поява промислових підприємств, поряд з вичерпанням резерву вільних земель, змінюють характер і спрямування соціальних процесів. Найбільші з новоутворених підприємств належали державі, а кваліфіковані майстри для них переводилися з центральних районів країни, поклавши початок виникненню на півдні робітничого класу, більшість якого, таким чином, складала росіяни. Зародження робітничого класу завершувало формування соціальної структури населення Причорномор'я.

Воно сплинуло й на національну структуру, зумовивши поступове зростання серед населення краю частки росіян відносно інших етнічних груп. Причиною було те, що з середини XIX ст. чисельність цих груп збільшувалась лише за рахунок природного приросту населення, росіян же — значною мірою за рахунок механічного приросту переважно міського населення. Аналіз національної структури становить для нас особливий інтерес, адже саме в цьому регіоні ще в дореформний період найбільш інтенсивно протякали складні й суперечливі процеси, пов'язані з тим, що в його заселенні брало участь багато народів.

Поряд з цим, формування в приморській зоні України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Згодом це стало однією з традиційних особливостей населення регіону, наклавши певний відбиток і на психологічний склад його характеру.

Зокрема на півдні, де різноманітні переселенці часто жили разом, в одних населених пунктах, більш інтенсивними, ніж в інших регіонах Росії були міжнаціональні контакти, що справляли значний вплив на життя та етнічну самосвідомість не лише українців, росіян, але особливо таких малочисельних національностей, як серби, поляки, угорці та ін. З другого боку, прагнення зберегти національну самобутність спонукало деяких з них (чехів, шведів, почасти німців, греків, молдаван) до замкнутого способу життя, а водночас і до консервації відсталих, архаїчних його форм.

Отже, важливо характерною рисою заселення Новоросії було те, що вона з самого початку стала ареною інтенсивних міжнаціональних процесів. В них активну участь брали представники багатьох різних народів, суттєво відмінних один від одного за звичаями, характером, рівнем національної самосвідомості, господарського та культурного розвитку. Як відзначалось у звіті Херсонського губернатора за 1852 р., (жодна губернія не являє такого різноплемінності, як Херсонська. В ній, крім

гостей різних національностей, що становлять значну цифру, постійну мають осідлість малороси, великороси, білорусці, серби, болгари, молдавани, греки, вірмени, німці, караїми і євреї"³. Далі в документах знадуються також поляки, шведи, цигани, литовці, грузини, татари, ногайці, казахи, італійці, французи і мордва, загалом 22 національності. Кожен з цих народів вніс свої неповторні кольори в широку й різнобарвну палітру особливостей культури та побуту, господарського життя краю.

Друга важлива особливість формування населення Причорномор'я полягала в тому, що протягом всього періоду заселення краю переважну більшість в національному складі переселенців становили українці. Вперше його було визначено ще в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% всього населення новоросії, молавани — 11,3%, росіяни — 9,85% греки — 6,31%, вірмени — 4,76%, грузини — 0,45%, інші — 2,57%⁴. Це був найнижчий процент українців за всю історію заселення краю. З 80-х років він починає швидко зростати, оскільки приплив іноземних колоністів скорочується, а переселенський рух з сусідніх українських губерній різко посилюється. В результаті український народ зіграв вирішальну роль в заселенні та освоєнні цього регіону, який, таким чином, приблизно з кінця XVIII ст. приєднався до основної української етнічної території. З цього часу цілком правомірною стає його назва як Південної України.

До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на півдні зростає до 73,52%. В 1858 р. найбільше українського населення було в Верхньодніпровському (98,85%), Новомосковському (94,75%), Олександрійському (91,07%), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01%) повітах, найменше — в Тираспольському (54,11%) повіті⁵. Тобто переважання українців було значно більшим в повітах, що примикали до Лівобережної України, але в усіх повітах Новоросії українці складали більше половини населення.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарсь-

кого освоєння півдня України в XVIII — першій пол. XIX ст. свідчить про те, що воно йшло двома зовні схожими, але по суті різними шляхами. Урядова колонізація була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії й використання їх вигідного стратегічного розміщення та величезних природних ресурсів в інтересах правлячих кіл країни. Внаслідок урядової колонізації на південь України потрапила переважна більшість росіян, а також майже всі інші національні меншості (крім кримських татар, караїмів, ногайців та деяких інших).

Натомість, для українського населення регіону, що закономірно складало його більшість, заселення та господарське освоєння Причорномор'я було не наслідком виконання урядових планів, а органічним продовженням багатотвікового процесу розростання тіла нації; розширення її етнічного ареалу. В зазначений період цей процес набрав лише більшого розмаху та інтенсивності, набувши форми масової народної колонізації. Масштаби її рік від року зростали.

Отже, різні спонукальні мотиви та шляхи їх реалізації привели до різних кінцевих результатів.

В середині XIX ст. заселення Південної України в основному закінчується, чисельність та національний склад населення поступово стабілізується. Головним фактором в подальшому зростанні кількості населення стає його природний приріст.

Друга пол. XIX—поч. XX ст. — це період швидкого економічного розвитку півдня України, чому сприяла відсутність тут пережитків кріпосництва. Стрімко розвивається промисловість Донбасу, ростуть портові міста Причорномор'я й Приазов'я. Південь України стає однією з головних баз товарного зернового господарства країни. Незважаючи на відсутність вільних земель, цей регіон зберігає притягальну силу для знедоленого населення інших губерній. Але великі міграційні потоки на південь в пошуках роботи носять здебільшого тимчасовий, сезонний характер, мало впливаючи на національний склад

постійного населення.

Деякі зміни в ньому відбулися в роки Кримської і російсько-турецької воєн. Вони були пов'язані з збільшенням кількості болгар та молдаван, що емігрували в Росію. Потім дещо зростає єврейське переселення. Під час першої світової війни на півдні України опинилась певна кількість біженців з Закавказзя: вірмен, курдів, асирійців та ін. Але через відносну малочисельність переселенців помітно вплинути на національний склад ці події не могли.

Єдиним суттєвим чинником було значне збільшення в згаданій період російського населення, переважно в нових індустріальних центрах півдня України.

Таким чином, заселення та господарське освоєння невідомо змінили вигляд посушливих і безлюдних степів Північного Причорномор'я. Вони перетворились на район розвинутого сільського господарства й промисловості. Кількість населення зросла з кількох тисяч чоловік на поч. XVIII ст. до понад 1 млн. чоловік в середині XIX ст. і продовжувала збільшуватись.

Вирішальна роль в його заселенні належить українцям, вихідцям з сусідніх губерній Лівобережної та Правобережної України. Цьому сприяли географічна близькість та звичні умови життя на нових місцях. Але з самого початку населення краю формувалось як багатонаціональне. Поряд з українцями, в заселенні брали участь представники багатьох інших народів, завдяки чому національний склад його набув своєрідних і неповторних рис. Структурність національного складу населення зумовила в подальшому складність і суперечливість не лише етнічних, а й соціальних процесів, що протікали в регіоні.

На початок 20-х рр. чисельність населення трьох південних губерній України: Одеської, Катеринославської та Донецької складала 9195 тис. чоловік, в тому числі: українці — 5852 тис. чоловік (63,7%), росіян — 1812 тис. чоловік (19,8%), євреїв — 612 тис. чоловік (6,8%), німців — 260 тис. чоловік (2,9%), молдаван — 168 тис. чоловік (1,9%), болгар — 83 тис. чоловік (0,9%), греків — 93 тис. чоловік (1,1%), поляків — 48 тис. чоловік (0,6%), інших —

175 тис. чоловік⁶. Незважаючи на те, що ці дані через недосконалість тодішньої статистики приблизні, вони відображають ситуацію близько до дійсності. Отже, протягом другої половини ХІХ—поч. ХХ ст. українці залишились переважно більшістю населення. Водночас значно зростала частка росіян, а також євреїв, німців, зменшилась — молдаван, греків, деяких малочисельних народів.

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що формування Південної України як нової частини етнічної території українського народу було складним і тривалим історичним процесом. Витоки його сягають часів запорізького козацтва, якому належала більшість земель нижнього Подніпров'я. Широке розгортання цього процесу пов'язане з заселенням, формування постійного населення та поглиблення господарським освоєнням регіону, яке почалось після приєднання його до Росії в кінці ХVІІІ століття. Своєрідність його полягала в прикордонному положенні краю, великій кількості вільних земель, а також в національному та соціальному складі населення. Заселення й господарське освоєння півдня відбувалось значно швидше, ніж в центральних районах країни, а розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві — в більш прогресивних формах.

Заселення Причорномор'я й Приазов'я теж мало суттєві особливості. Більшістю постійного населення регіону на всіх етапах його формування і розвитку були українці. Українське населення складалось з запорожців, що жили тут здавна, та, головним чином, переселенців з сусідніх українських губерній, переважно Київської, Подільської, Полтавської і Чернігівської. Українці зробили вирішальний внесок в господарське освоєння та розвиток регіону, тому цілком правомірно з кінця ХVІІІ ст. вважати його Південною Україною.

Однак більшість українського населення на півдні України ніколи не була неподільною. Населення регіону з самого початку формувалось як багатонаціональне. Значний прошарок його складали росіяни, представники інших народів Росії, а також іноземні колоністи, вихідці з

різних країн Європи та Азії.

Таким чином, південь України в результаті тривалого процесу його заселення став регіоном співжиття й активного взаємовпливу багатьох суттєво відмінних один від одного народів, з притаманною кожному з них широкою гамою особливостей в господарському житті, культурі та побуті. Різними шляхами потрапили вони в Причорномор'я, по-різному склались в них відносини з урядом, місцевим українським населенням та між собою, але для більшості народів південь України став другою батьківщиною, місцем їх етнічної колонізації, поступового усвідомлення себе суб'єктом складного процесу становлення національної структури населення краю, важливою й необхідною її складовою частиною.

Як бачимо, витоки багатьох сучасних соціальних, економічних, етнічних, та інших проблем регіону коріняться в його минулому, зокрема, в особливостях його заселення, формування постійного населення та господарського освоєння краю. Врегулювання цих проблем в умовах розбудови незалежної України потребує зважених, поміркованих політичних кроків, врахування реальних соціальних та етнічних процесів, які лежать в їх основі й мають уже принаймні двовікову історичну традицію.

ПРИМІТКИ

¹ Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). - К., 1992. - С. 18.

² Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в ХVІІІ веке. - М., 1909. - С. 290-338.

³ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. - М., 1981. - С. 32.

⁴ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний в ХVІІІ - первой половине ХІХ вв. (1719-1858 гг.)). - М., 1976. - С. 259.

⁵ Там само. - С. 267.

⁶ Центральний архів вищих органів влади та управління України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 1813. - Арк. 1-4.

Юрій Мицик

ТРИ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ СЮЖЕТИ

Під час пошуків у польських архівосховищах джерел з історії національно-визвольної боротьби українського народу у XVI—XVIII ст. нам траплялися такі матеріали, що мають безпосереднє відношення до історико-географічної проблематики. У даній статті ми звертаємося до трьох джерел, кожне з яких заслуговує на окрему, нехай і стислу, розвідку.

Сюжет перший

Фортеця, в якій було ув'язнено гетьмана Юрія Хмельницького.

Невдале гетьманування Юрія Хмельницького (1659—1663) закінчилося відставкою сина великого Богдана, після чого він пострився у ченці під іменем Гедеона. Невдовзі він став архімандритом Ірдинського монастиря під Корсунем, але не розірвав зв'язків зі світським життям та політичною боротьбою. Коли ж провалився каральний похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну (1664), і вибухнули антипольські повстання на Правобережжі, польська влада та її прибічник, гетьман Павло Тетеря, стали на шлях жорстоких репресій. Зокрема, було розстріляно колишнього гетьмана України Івана Виговського, полковника Івана Богуна, заарештовано київського митрополита Йосифа (Нелюбовича-Тукальського).

Тоді ж було заарештовано і Юрія Хмельницького. Це сталося в той час, коли він повертався від своєї сестри в Городищах до Корсуня. Безпосередніх доказів якоїсь вини Ю. Хмельницького та митрополита Йосифа не було знайдено, але це не перешкодило Тетері відправити обох до Львова. Далі, з наказу короля, їх перевезли до фортеці Мальборк (Марієнбург) у Пруссії і ув'язнили. Там

вони пробули аж до укладання Андрусівського перемир'я 1667 р., після чого їх перевезли до Варшави, а звідти вони вже змогли вирватися на волю і повернутися в Україну.

Мальборк здавна був столицею Тевтонського ордену, історія котрого небагато міцніше пов'язана з історією України, ніж звично уявляється. Досить згадати хоча б Грюнвальдську битву 1410 р. і водночас союз Великого князівства Литовського з Орденем проти Польщі в часи князя Вітовта.

Після того як Пруссія стала 1525 р. васалом Польсько-Литовської держави, вона повернула собі незалежність у 1657 р. внаслідок значного послаблення Речі Посполитої через національно-визвольну війну українського народу. Зазначимо, що чимало німців з Пруссії служили в армії Богдана Хмельницького. З Пруссією Україну поєднували міцні торгівельні зв'язки — досить згадати участь українських купців у ярмарках у Кенігсбергу (Кролевці), Мальборку та ін. Саме до Пруссії звертався наприкінці XVIII ст. український патріот Василь Капніст, шукаючи союзника у боротьбі проти Російської імперії за визволення України. На жаль, історія Пруссії в радянські часи або ж замовчувалася, або ж подавалася винятково тенденційно. Однією з головних причин цього було прагнення Москви знищити всяку згадку про німецькі часи даного регіону Прибалтики.

Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що наші предки у XVII ст. більше знали про Пруссію, ніж сучасні студенти історичних факультетів вузів України. Особливо популярною в Україні була тоді знаменита хроніка сполонізованого італійця Олександра Гваньїні, у котрій жваво й популярно подавався історико-географічний опис багатьох країн світу, насамперед європейських, в т.ч. України. Видана латиною хроніка Гваньїні була перекладена польською мовою Мартином Пашковським і видана під загальовком "Хроніка Сарматії" (Краків, 1611). Одну з 10-х її книг,

а саме четверту, яка йде одразу за тією частиною, де розповідалося про Русь-Україну, становила «Хроніка землі Пруської».

Там при описі Помезанської землі (провінції) подався й опис Мальборка, котрий варто навести нижче у перекладі українською. Сподіваємося, що хроніка Гваньїні, котра нині готується до друку в Інституті української археографії та джерелознавства, побачить світло у повному обсязі.

Провінція Помезанія

Помезанія названа від князя Помеза. Ця земля була добре відділена від межуючих земель такими річками, як насамперед Вісла, потім — Ельбінг, Пройсен, Осса, Дрвенца і Вешта. Вона має в собі чимало гарних міст і міцних замків, насамперед: Марієнбург або Мальборг є містом прекрасним і, вважаю, потужно мурованим року 1302. А замок був заснований у 128 році хрестоносцями за часів панування їхнього магістра графа Гельдвуєнського тут же, над містом, на місці досить укріпленому природою і розташуванням. Воно має в собі два передмістя і кемпи, тобто перший, середній і високий замок, у котрому стоїть особливий костел. У цьому костелі перед великим вівтарем стоять дві великі свічки, котрі мають залізні гноти. А це на знак того, що там так довго будуть панувати польські королі, поки ті свічки не згорять. Цей замок є міцно змурованим і добре обороняється спеціальними вежами, ровами, валами й порядною вогнепальною зброєю. Кажуть, що по всій Європі не багато можна знайти таких потужних замків. У цьому замку за часів хрестоносців жили самі тільки магістри, а земські маршалки — у Кенігсберзі, а то є найголовніший і найвидатніший замок у всій Пруській землі. За ці замки довго воювали польські королі проти хрестоносців. Заснований у році 1381. Тепер у ньому постійно тримають кілька сот королівських гайдуків.

Інші замки у цьому князівстві такі:	Котрого року ці замки були засновані
Нітик, місто	1329
Штум, місто й замок	1249
Кризборк, місто й замок	1258
Празмарк, княжий замок	1329
Зальфельд, місто	1328
Мормерк, місто й замок	1290
Голанд, місто й замок	1399
Лібштадт, місто й замок	1302
Остерод, місто й замок	1280
Роземберг, місто й замок	1289
Моргенвердер, місто й замок	1311
Гардей, містечко при озері	1328
Дойче Ейлау, місто й замок	1337
Гольштин, місто й замок муровані	1301
Шонерберг, місто й замок	1319
Розенберг, місто й замок	1305
Айленберг, місто й замок	1299
Найндерюург, місто й замок	1289
Шалава, місто й замок	1306

Сюжет другий

Цікаве джерело до історії Придністров'я кінця XVI ст. Історія Південної України, котра тривалий час була під пануванням Османської імперії та її васала Кримського ханства і ногайських орд, вивчена зовсім недостатньо. Лише останнім часом у Запоріжжі став виходити солідний щорічник "Південна Україна" й заснована серія "Запорозька спадщина", у котрих досліджуються сторінки минулого цього величезного регіону України. Ряд статей відомого українського вченого Ярослава

Дашкевича присвячені так званій турецькій Україні, змушують по-новому поглянути на історію даного регіону у XV—XVIII ст. Всупереч усталеній думці, у головних містах, котрими володіли турки в той час (Акерман або Білгород-Дністровський, Очаків, Тягиня або Бендери та ін.), проживала велика кількість українського, молдавського, а також сербського й грецького населення.

Зайвий раз це доводить документ, котрий нам вдалося знайти у фонді “Архів Радзивілів” під час праці в АГАД, у Варшаві (Головний архів Давніх Актів). Це конфесата (протокол допиту) серба Дмитрашка, котрий був жителем Тягині і вийшов з іншими тягинцями з міста за провіантом. Серед них було лише 4 турка, а інші — серби й молдавани. Слід зазначити, що в час, про який йдеться, точилася австро-турецька війна (1592—1606). У ній Річ Посполита виступала на боці Австрійської імперії, а Кримське ханство — на боці Порти. Військом Речі Посполитої командував тоді великий коронний гетьман і коронний канцлер Ян Замойський, котрий посадив на молдаванський престол у Ясах Єремію Могилу (дядька майбутнього київського митрополита св. Петра Могили), який був господарем з 1595 до травня 1600 рр., потім — з 1601 до червня 1606 р.

У війні брали активну участь запорожці, який С.Наливайко водив у молдавський похід та в Угорщину влітку 1595 р. Тоді ж Наливайко вимагав від уряду Речі Посполитої земель між Бугом та Дністром, щоб заснувати там козацьку державу. Через кілька тижнів після повернення Наливайка з Угорщини в Україну у похід проти військ Речі Посполитої в Молдавії та проти Угорщини (Ардельської землі) вступив кримський хан з своїми силами, у складі котрих, як бачимо з документу, що наводиться, було чимало п'ятигорців (черкесів). Потім вступив і султанський намісник в Тягині (Танджак-бей). Даний документ є одним з небагатьох, які стосуються Південно-Західної України та Південної Молдавії кінця XVI ст. і тому є доцільним, на наш погляд, навести його повністю у перекладі з польської мови.

1595, жовтня 17 — Під Тягиною. Конфесата серба, взятого у полон військом Речі Посполитої.

“Року Божого 1595, 17 жовтня.

Розповідь Дмитрашка, серба, взятого під Тягиною у понеділок.

Каже, що в Тягині голод. Їх вийшло шукати провіант душ 17, а возів мали 12 з кіньми, а два, запряжених волами. Турків було четверо, а решта — молдавани й серби. Там же його й було спіймано біля Тогатина, села, яке лежить у двох милях від Тягині. У четвер [татари] почали переправлятися. Каже, що в п'ятницю сам цар [хан] переправлявся під Тягиною, увечері з п'ятниці на суботу. Санджак частував царя [хана] в замку, а також і Фети-Гірея, калгу, брата царського [ханського]. Там вони перебували протягом суботи. У неділю рано цар [хан] вирушив з Тягині і пройшов півмилі до озера Ботна. Санджак потім, після полудня, відправивши вози з гарматами, приїхав до царя [хана]. Каже, що чув від черкесів, слуг султана, котрі розповідали в Тягинському замку, що цар [хан] має 60000 війська, отже, він здогадується з баченого, що цар має з собою чимало п'ятигорців [черкесів], є й татари.

Санджак має з собою 2000 кінних тягинських, кілійських і білгородських беслеїв(?).

Яничарів має з собою Санджак 200, кінних з мушкетами.

Біля царя він не бачив яничарів і не чув про них.

Гармат має з собою цар в Тягині п'ять, з Кілії — 4, з Білгорода — 4, а ганівниць з Тягині — дві.

По парі коней запряжено до кожної гармати, а при деяких і по троє коней. Ядра в тих гарматах, як гуси.

Ядер і пороху мають до цих гармат досить. Каже, що в царському війську є маса ситих і добрих коней, але маса також і дуже поганих.

Цар має прапор від турецького султана, має [наказ] поставити в Ясах на господарство турецького санджака.

Про турецьке військо каже, що не знає про нього нічого і не сподівається прибуття жодних людей.

Каже, що хваляться ординці, що будем бити військо канцлера, розженем всіх і розіб'єм.

Каже, що Мустафі, котрий тут був послом, цар сказав: "Ти неправду кажеш, адже канцлер є моїм побратимом, то не може він тут бути, щоб він сварився зі мною, інший пан тут бути може", і питав цар Мустафу, чи на свої очі він бачив канцлера і той сказав, що не бачив. Знову йому цар сказав: "Неправду кажеш". Це питання було поставлено перед Мустафою-агою коло брами Тягині і це чув (Дмитрашко) на власні вуха.

Каже, що Мустафа сказав цареві, що польського війська є більш, ніж 40000, що військо дуже сильне..., а цар тому не вірив.

Каже, що Алле-бай, постельничий, приїхавши від нашого війська, казав також; що його є більш, ніж 40000, але війська залізного, з добрими і гойними кіньми. Те сказав перед всіма турецькими кадіями. Каже, що цей Алле-бей не був у царя і не казав йому нічого; санджак і турки вірили цим розповідям, але цар хан і татари не вірять.

Каже, що до понеділка жоден з нашого війська не був схоплений до Тягині, а шпигунів не посилали до війська з Тягині.

Тепер, каже, цар є в Лопушней.

Каже, що поставивши тут санджака в Ясах, а вас воюювавши, цар має йти на Ардельську землю Угорщину воювати, бо турки й там мають воювати".

Сюжет третій

Незнаний опис Бердичева середини XIX ст.

У відділі мікрофільмів Національної Бібліотеки у Варшаві нашу увагу привернув Мікрофільм № 47775. Він зроблений з рукопису № 500, що зберігається у відділі рукописів Національного музею у Кракові. Даний рукопис (35,5 см x 22 см) складається з 46 сторінок, писаних польською мовою чудовим каліграфічним по-

черком і містить у собі твір "Спогади про Бердичів". Рукопис анонімний. Його автором був, мабуть, якийсь польський шляхтич, котрий тривалий час, з самого дитинства, жив у Бердичеві і на схилі віку, бл. 1858 р., вирішив описати місто й поділитися своїми спогадами про нього, при цьому він експлуатував часом і спогади очевидців. Хоча головну увагу привертають події сучасні автору (1800—1858 рр.), однак інколи він робить і ширші історичні екскурси.

У творі подається, насамперед, загальний опис Бердичева та його розташування, велика увага приділяється тій частині центру, котра мала назву Нове місто. Тут же подається опис чотирьох найважливіших будинків, котрі належали відповідно князям Радзивілам, Хоецькому, Федоровичу та Залуському (с. 3—6). Розповідається трохи далі і про головні шляхетські роди, що проживали у Бердичеві (с. 15).

Автор велику увагу приділяє пам'яткам сакрального призначення, особливо костелу ор. кармелітів, де був славетний образ Пресвятої Богородиці (с. 24). Характеризує автор розвиток ремесла і торгівлі в Бердичеві, темпи якого особливо прискорилися з 1812 р., тобто наполеонівські війни, розповідає про міські ярмарки, про три головні ринки міста. Так, говориться, що чумаки звичайно торгували біля будинку князів Радзивілів. Відзначається велика роль євреїв у місцевій торгівлі, вказується число єврейського населення міста (30 тис., с. 18, 41). На жаль, майже не звертає уваги польський автор на українське населення і це, звичайно, не робить виклад об'єктивним.

Водночас заслугою автора є посилена увага до характеристики культурного життя Бердичева. Ряд сторінок він присвячує описові міських шкіл, котрих за часів його молодості було чотири, ділиться спогадами про вчителів, про шкільний розпорядок тощо. Доречі, згадує він і полонених поляків, захоплених росіянами у полон 1812 р. під Слонімом (с. 24—33). особливо цікавими є спогади автора про діяльність у Бердичеві театру, мабуть,

польського. Наприкінці XVIII ст. цей театр, директором котрого був тоді Антоній Змієвський, перебував при дворі воеводи руського й подільського князя Щенсн Потоцького і був зобов'язаний ставити п'єси в Умані та в резиденції князя в Тульчині. 1793 р. князь покинув Тульчин і переїхав до Бердичева. З ним переїхав і театр. Спочатку п'єси ставилися у заїжджому дворі, потім при кінному ярмарку, а близько 1800 р. був поставлений спеціальний будинок для театру. Через кілька років директор покинув театр і перебрався до Житомира, і на цьому розповідь невідомого автора уривається (с. 21—24). Є ще ряд важливих звісток, котрі стосуються історико-географічної характеристики Бердичева, польського освітнього та культурного життя у місті, але їх неможливо переповісти у стислій статті. Є сенс у виданні повного тексту цієї цікавої мемуарної пам'ятки в українському перекладі.

Ірина Войцехівська

ГЕОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ “ОПЫТА РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ” В.С.ІКОННИКОВА

Дослідженню В.Іконникова “Опыт русской историографии”, що нараховує 4422 сторінки і складається з 2-х томів (4-х книг), належить значне місце в історії розвитку українського джерелознавства та історіографії. Безсумнівним є те, що ця праця являє собою, перш за все, ґрунтовний огляд різнопланових джерел та літератури з проблем розвитку історичної науки в цілому, в тому числі джерелознавства, архівознавства, бібліографії тощо.

Зібраний автором багатий документальний та історіографічний матеріал, опрацьований та систематизований, як за окремими видами та комплексами джерел, так і тематично та хронологічно, вирішував на той час складну та багатоаспектну проблему — узагальнення та оприлюднення відомих у вітчизняній та зарубіжній історіографії джерел з історії Росії та України.

Географія джерельної бази цього фундаментального твору, просторові межі, що увійшли в ареал дослідження вченого, свідчать не тільки про широкоосвіченість Іконникова, його наукову ерудицію, історичну культуру, знання п'яти іноземних мов, а й про багатство документальних джерел вітчизняної історії, які практично розпошені по всьому світу.

У даній роботі зупинимось на огляді матеріалів тільки одного розділу “Опыта русской историографии”, який автор присвятив виявленню та огляду документів з історії Росії та України в іноземних архівах, бібліотеках та музеях.

Дев'ятий розділ другої книги I тому “Опыта русской историографии” охоплює 115 сторінок тексту і структурно поділяється на 13 підрозділів, кожен з яких тери-

торіально виступає окремим географічним осередком, де зберігаються документальні матеріали, що висвітлюють історію України та Росії. Отже, в цьому розділі об'єктом дослідження виступають іноземні архіви, бібліотеки та музеї, де зберігають матеріали з вітчизняної історії.

В.Іконников зазначає, що твори іноземних вчених і, зокрема, наукові розробки закордонних авторів щодо історії Росії, відомі у нас з XVI ст., а початок XVII ст. був ознаменований перекладом хроніки Стрийковського¹.

Висвітлюючи питання місць зберігання численних джерел та опублікованих матеріалів, Іконников пише, що в бібліотеці гр. М.П. Рум'янцева є численні старовинні переклади іноземних творів про Росію. Саме Рум'янцев поклав початок виданням, де публікуються іноземні джерела. Ці публікації підштовхнули О.І.Тургенева збирати іноземні джерела. Оскільки він слухав лекції у Геттінгенському університеті і був одним з кращих учнів відомого Августа-Людвіга Шлецера, то цю роботу він проводив на належному фаховому рівні².

Цими ж питаннями займалась і Археографічна комісія, що ставила за мету зібрати та систематизувати усі відомі дані про писемні пам'ятки Росії та України, що знаходяться в іноземних архівах та бібліотеках. Так, сюди відносяться праці та звіти С.М.Строева про стародруки і слов'янські рукописи, що знаходяться в іноземних бібліотеках³.

Повідомляли подібні свідчення і вчені, що від'їхали у закордонні відрядження по лінії Міністерства народної освіти для наукових досліджень або читання лекцій. Такі дані були повідомлені С.П.Шевирьовим, — відомим культурним діячем і другом М.Гоголя — про слов'янські рукописи у Ватиканській бібліотеці; О.М.Бодянським — про цінні матеріали, що зберігаються в архівах Відня, Познані та ін. містах Європи.

Далі Іконников зазначає, що в російській історичній літературі є кілька монографічних досліджень, присвячених аналізу розробок іноземних вчених про Росію. Тут

же автор вказує і місця зберігання їх, основними з яких були бібліотека Московського головного архіву міністерства іноземних справ та Архів Російського історичного товариства⁴.

Для більш зручного користування автор систематизував джерела, що є в іноземних бібліотеках та архівосховищах, за окремими країнами. Іконников скомпонував дані по країнах, а усередині кожної класифікував матеріал, що зберігається в архівах, бібліотеках, музеях.

У цьому розділі він виділяє 13 підрозділів під назвами: "Італія", "Австрія", "Саксонія", "Прусія", "Інші німецькі архіви", "Швеція", "Данія", "Голандія", "Англія", "Франція", "Іспанія, Бельгія і Шейцарія", "Слов'янські землі", "Схід".

Починає він з Італії, зазначаючи, що до нас дійшов ряд описів мандрівок італійців, що досліджували південно-східну Європу та Азію. Як приклад, вчений наводить опис мандрів Марко-Поло⁵. Трохи пізніше, у XV—XVI ст. почали з'являтися спеціальні описи Московії на італійській та латинській мовах, авторами яких виступали, головним чином, італійці. Вплив епохи Відродження значно позначився на цих дослідженнях. Це знайшло своє втілення у творах таких відомих митців як Аристорель Фіораванті та ін. Немалий вплив ці матеріали справили на процес виникнення книгодрукування в Москві.

Італійські архіви, зазначає історик, зберегли для нас цінні відомості, що висвітлюють тогочасні події і різні аспекти суспільного життя. В цьому плані на першому місці стоїть Ватиканський архів та бібліотека. Іконников дає коротку довідку про історію архіву та бібліотеки, виділяє три основні напрями, за якими можна систематизувати наявний документальний архівний матеріал⁶. Зупиняється він і на аналізі праць окремих закордонних вчених, які своїми дослідженнями сприяли розвитку російської історичної науки. Особливо виділяє він праці завідуючого Ватиканським таємним архівом Августа Тейнера, автора твору про російську церкву⁷. Ще один архів, на якому автор зупиняє свою увагу, — це Фло-

рентійський державний архів. Він відомий своїми збірками документів з славянської історії взагалі і, особливо, з російської та польської⁸.

Цікавим, щодо наявності матеріалів, вчений називає Туринський архів, матеріали якого хронологічно відносяться до XVIII ст. Там зберігались документи з історії Росії та України періоду 1727—1819 рр., велика епістолярна колекція, що відноситься до періоду царювання Олександра I⁹.

У Міланській бібліотеці (заснована у 1609 р.), зберігаються цікаві матеріали з історії Польщі та Росії XVI ст. Наприклад, запрошення Б.Годуновим італійських вчених та художників у Росію¹⁰.

Наведено в праці й численні дані про наявність подібних матеріалів у Неаполітанському архіві, Неаполітанській бібліотеці, Венеціанському архіві та бібліотеці та ін. архівосховищах. Аналізуючи цей матеріал, необхідно констатувати той факт, що вчений зробив фундаментальний бібліографічний розшук місць зберігання джерел, що стосуються нашої історії. Слід згадати, що сам Іконников був активним автором-співробітником відомих на той час журналів "Русская старина", "Вестник Европы", "Русский архив", «Киевская старина» та ін. Ретельно стежачи за появою нових наукових розробок, за публікаціями періодичної преси він збирав інформаційний матеріал, який і було покладено в основу систематизованої галузевої бібліографії.

Переходячи до другого підрозділу — "АВСТРІЯ", Іконников пише, що перші зносини Русі з Австрійською імперією сягають часів княгині Ольги та князя Володимира. При цьому він посилається на Шлецера, як дослідника джерел давньої Русі¹¹. Автор повідомляє, що широкомасштабні відносини між цими країнами встановлюються з виникненням єдиновладдя московських князів. Важливість цих взаємовідносин була визнана патріархом німецьких істориків Л.Ранке, який запропонував тему для дисертаційного дослідження російському вченому Г.Ф.Штендману "О сношениях России со свя-

щенной Римской империей в XV—XVII ст."¹². Автор наводить місця зберігання документів, які висвітлюють цю подію, як суто архівних, так і опублікованих в російській та зарубіжній науковій літературі.

Окремо Іконников відзначає цінність документального матеріалу Віденського державного архіву, де є щоденники деяких російських дипломатів пізнішого часу. Ця колекція знаходиться у відділі архіву, що і має назву "Rossica".

Наступний підрозділ — "САКСОНІЯ". В ньому дається огляд документів Дрезденського архіву. Їх Іконников підрозділяє на кілька груп: 1. Донесення колишніх іноземних посланців у Петербурзі; 2. Чисельні дипломатичні акти; 3. Мемуари та повідомлення дипломатів до своїх дворів.

Відомості з мемуарів слугували певним довідковим матеріалом для дипломатів, знайомлячи їх з життям петербургського двору, з найбільш впливовішими сановниками, установами й загалом політичним життям країни¹³. У цьому архіві знаходяться і важливі документи, що висвітлюють окремі моменти історії зносин з Лівонією у часи Івана Грозного, пояснюють політичні плани та позицію царя щодо держав, що виступали проти Москви. Автор вказує на велику цінність цих матеріалів як джерела при вивченні російського двору, його побуту, звичаїв, стану економіки, фінансів, торгівлі Росії, дипломатичного протоколу тощо. Тут же він обережно зазначає й про те, що часто вони не точні, а іноді навіть анекдотичні¹⁴.

Один з відомих послів Саксонії в Росії граф Шуленбург (1801—1804) залишив досить важливі для історії мемуари, що зберігаються у Дрезденському архіві. Значна кількість записів про Росію у 1796—1813 рр. належить секретарю посольства К.Ф.Розенцвейгу. Велике джерельне значення мають особисті листи Катерини II та Олександра I, що торкаються питань зовнішньої політики країни¹⁵.

Іконников зазначає, що вийшла друком і низка

публікацій, присвячених колекціям матеріалів, що зберігаються у Дрезденській королівській бібліотеці та ін. бібліотеках Саксонії¹⁶.

Четвертий підрозділ присвячений огляду матеріалів архівів, музеїв та бібліотек ПРУСІЇ. Починає виклад матеріалу вчений з історичної довідки про відносини Московської держави з Бранденбургом. Він зазначає, що за період 1654—1658 рр. збереглися донесення пруських послів, в яких є цікаві подробиці про життя в Росії. Автор наводить численний матеріал, який йому вдалося знайти та опрацювати. Серед них матеріали з вітчизняних журналів і розвідки німецьких істориків. Він розглядає колекцію Берлінського державного архіву та королівської бібліотеки, де є листи і грамоти Петра I, що пізніше були опубліковані¹⁷. Велика збірка документів берлінських архівів видрукована у працях німецьких вчених. Іконников наводить, як приклад, праці А.Шефера, який використав значну кількість документів з пруських, французьких, саксонських, російських та ін. архівів. Він повідомляє цікаві дані про таємний договір між Росією та Австрією 1760 р. та інші документи. Інший вчений — М.Дункер використав епістолярні джерела, зокрема листування Фрідріха II з Катериною II, матеріали зовнішньої політики Росії 1806—1813 рр.¹⁸ Дослідив Іконников і творчість таких істориків Німеччини як В.Онкен, Л.Ранке, І.Дройзен, Е.Кнор та ін.¹⁹

Щодо Кенігзберського архіву, то Іконников зазначає, що його матеріалами цікавився ще М.П.Рум'янцев. Людина високоосвічена, він розумів, що обмежитися тільки працями росіян, пам'ятками культури та історії з вітчизняних архівів та музеїв — це означає навмисне збіднення джерельної бази історичних досліджень. Тому він цинив важливість зарубіжних джерел, особливо слов'янського походження. Він особисто спостерігав за пошуками матеріалів в італійських, німецьких, англійських та ін. архівах, — куди послав фахівців для наукової роботи. Так, в Італію поїхав Магнус фон Штрандман, а в Німеччину — К.Шульц. Крім цього, Рум'янцев звернувся до

російських послів в Швеції, Данії та Англії з проханням доручити комусь із співробітників посольств оглянути бібліотеки та архіви цих країн з метою виявлення пам'яток щодо історії Росії²⁰.

В особистій колекції документів Рум'янцева зберігався перелік актів Кенігзберського таємного архіву (на 38 арк.)²¹. Іконников повідомляє про те, що не всі документи, якими цікавився М.П.Рум'янцев, були надані йому для користування. Зокрема, не дали документів, що стосуються відносин між Прусією та Росією у XV—XVII ст., — а це п'ять книг, які увібрали у себе щоденникові записи бранденбургських послів та інструкції, якими вони керувалися під час роботи в Росії. З Кенігзберського архіву ці матеріали були перевезені в таємний придворний архів в Берліні, де пізніше їх бачив О.І.Тургенев²².

Не менш цікавим є і Данцигський архів. Іконников зазначає, що там є чимало матеріалів з проблем торгових відносин між російськими та німецькими містами, матеріал з історії Росії XVI—XVII ст. тощо.

У підрозділі V — “ІНШІ НІМЕЦЬКІ АРХІВИ”, — вчений зупиняється на Ганноверському архіві, Ганноверській бібліотеці, Штудгарському архіві, Гамбургському та Вісмарському архівах, Мюнхенському архіві. Кожний з них має численні колекції матеріалів, що торкаються російських земель та їх політичного та економічного стану в окремі періоди історії.

Після огляду матеріалів з архівів Іконников переходить до бібліотек, у яких сконцентровано цікавий матеріал для дослідників. Так, С.М.Строев, який у 1837 р. перебував у науковому відрядженні у Західній Європі, повідомив про знайдені ним слов'янські рукописи в бібліотеках Німеччини та Франції. В основному це рукописи духовного змісту, але серед них є й світські, — історичного, ряд словників, граматики, старовинні переклади та ін.²³ Вчений Київського університету М.Д.Іванишев знайшов цінні історичні матеріали у Вольфенбюгельській бібліотеці. Ряд матеріалів мали Гамбургська, Штудгардська та Берлінська бібліотеки.

Підрозділ VI — “ШВЕЦІЯ”. Тут Іконников зазначає, що свого часу ще В.М.Татищев звернув увагу на книги та рукописи з російської історії у Стокгольмі. Цікаву статтю, в основі якої лежать матеріали державних та приватних архівів Швеції, опублікував Я.Грот²⁴. Немало цінних даних щодо російської історії можна знайти у працях шведських істориків. Іконников виділяє серед них Г.Гейера та А.Фриксея як знавців проблем архівознавства²⁵.

У VII підрозділі, присвяченому архівам, бібліотекам та музеям ДАНІЇ, Іконников вказує на ретельне вивчення джерел Копенгагенського державного архіву з важливіших питань історії, як одного з багатих архівосховищ країни. Там було знайдено численні документи, що розкривають окремі аспекти дипломатичних відносин періоду Івана Грозного та Ливонської війни. Далі Іконников констатує, що матеріали щодо періоду Бориса Годунова торкаються в основному торгових відносин, а при Михайлі Федоровичу вони різняться багатьма цікавими подробицями, як, наприклад, повідомлення про те, що Дмитро Самозванець діяв як зброя Папи з метою насадити в Росії католицизм²⁶.

У донесеннях датських послів можна знайти чимало даних, що висвітлюють внутрішню політику Московської держави першої половини XVII ст. Ряд з них було опубліковано в періодиці²⁷.

Цікавим центром зібрань виступає і Копенгагенська бібліотека. Її матеріали стали предметом дослідження багатьох вчених, у тому числі І.Срезневського та Я.Грота²⁸.

Підрозділ VIII висвітлює наявність джерел вітчизняної історії в ГОЛАНДІЇ. Починає викладення наявного матеріалу Іконников з повідомлення, що у кінці XVI ст. (1594, 1595 та 1596 рр.) голандцями були проведені три північні експедиції за участю відомого мандрівника та мореплавця того часу амстердамця Вільгельма Баренца. Свідoctва цієї експедиції певною мірою послужили закладенню у Голандії основ історичної картографії. Чимало документів висвітлюють і політичні відносини Го-

ландії і Росії: дипломатичні матеріали, записи голандських резидентів за XVII—XVIII ст.²⁹

У 1845 р. королева Нідерландів Анна Павлівна прислала у подарунок Миколі I копії з донесень голандських резидентів 1615—1780 рр., що зберігались у державному архіві³⁰.

Дев'ятий підрозділ присвячений архівам та бібліотекам АНГЛІЇ. Автор зазначає, що ця країна переважає чисельністю матеріалів інші закордонні архівосховища та бібліотеки. Особливого значення він надає матеріалам Лондонського архіву. Не менш цінним сховищем документів є бібліотека британського Музею. Іконников ставить її на друге місце в світі щодо наявності найбільших зібрань книг та рукописів (перше місце займає Французька Національна бібліотека, третє — Імператорська публічна бібліотека)³¹. Поряд з численними документами, слав'янськими рукописами, приватними паперами, в Британському музеї знаходиться багате зібрання східних рукописів, що стосуються й України³².

Підрозділ X висвітлює зібрання ФРАНЦУЗЬКИХ архівів та музеїв, які багаті на різноплановий матеріал і мають цінні джерела, що торкаються нашої історії³³.

Окремо Іконников зупиняється на фондах Французької Національної бібліотеки. Слав'яно-російські рукописи, що там зберігались, описані С.М.Строевим. О.І.Тургенев проаналізував акти, що висвітлюють історію Росії, України та Польщі за період 1568—1668 рр.³⁴

Розділ XI охоплює корпус матеріалів архівних та музейних установ ІСПАНІЇ, БЕЛЬГІЇ та ШВЕЙЦАРІЇ. Так, Брюссельський архів багатий матеріалами по історії XVI та XVII ст., а саме документами, що торкаються торговельних зносин голандців. Швейцарія, як зазначає Іконников, також багата приватними збірками осіб, що знаходились на службі у Росії і займали часто високе положення. Там є добірка епістолярій Олександра I та Лизавети Олексіївни³⁵.

Скарбницею зібрань документів виступають і музеї старожитностей. Так, в музеях Стокгольма і Копенгаге-

на знаходяться стародавні монети, що ходили на теренах України, слав'янські рукописи, твори живопису тощо. Відомі своїми колекціями ікон Шлейсгейський замок біля Мюнхена, Дрезденська королівська бібліотека, картинна галерея Гетінгентського університету та ін.

Підрозділ XII присвячений дослідженню фондів архівів, музеїв та бібліотек у СЛАВ'ЯНСЬКИХ країнах. Цей підрозділ один з найбільших як щодо інформативного матеріалу, так і за кількістю наявної друканої площі. Автор розповідає про Львівський архів, заснований наприкінці XVIII ст., де було зібрано понад 15 тис. судебників. У 1828 р. російський уряд вилючив найбільшу колекцію книг і там залишилося всього 7 тис. таких книг та одна тис. в'язок різної літератури, що висвітлює історію російської частини Галичини³⁶. Найдавніші з них сягають XIV ст., інші, що датуються до XVI ст., написані латиною, з 1543 р. — польською мовою.

У Магістрацькому архіві та Миській ратуші зберігалося чимало документів в оригіналах та копіях, що торкаються історії Львова. Це королівські грамоти, привілеї, судові рішення, книги магістрацького суду, численна епістолярія, що виступає цінним джерелом для дослідження зовнішніх відносин та внутрішнього становища Львова³⁷. При Львівському Ставропігійському інституті (Львівське братство) знаходився архів, де були документи з історії Львівського братства, Львівського Єпископату, історії монастирів та церков. Багато рукописів та цінних документів знаходилось і в бібліотеці Львівського університету, зокрема каталоги монастирських бібліотек.

Особливою увагою Іконников відзначив Бібліотеку та Музей Осолінських у Львові. Він подає історію створення цієї наукової інституції, розповідає про збірки наявних бібліографічних раритетів, про керівників цього закладу. Завдяки значним коштам, які були вкладені добродійниками та меценатами у її створення, мали можливість вести значну археографічну діяльність, публікуючи збірники та періодичні видання. Іконников

відмічає, що ця збірка мала для південно-західної Росії велике значення ще й тому, що там містився ряд матеріалів з історії Волині та інших українських теренів: копії Густинського літопису, Київського 1241—1621, Межигірського літопису 1608—1700, короткі літописні замітки часу Козацької держави 1648—1700, кілька фотокопій з літопису, що зберігався в бібліотеці Замойських та багато ін.³⁸ Тут було багате зібрання різних джерел з історії козацьких війн. Так, була знайдена епістолярна колекція та багатий актовий матеріал князів Острожських; історичні записки XVI ст.; листування Хмельницького і Киселя; листи запорожського гетьмана Ханенка до гетьмана польного 1607 р.; копії грамот; матеріали князів Радзивілів, Вишневецьких, Збаражських, Любецьких та ін.; опис Зборовської битви тощо. Цікавий матеріал перебував у Перемишльському міському архіві: це документи, що висвітлюють історію краю, починаючи з половини XIV ст. Серед особистих бібліотек Іконников виділяє книгозбірні гр. Терновських, гр. Потоцьких, кн. Сангушек та ін.

Відомою своїми унікальними колекціями була і Краківська Академія наук, при якій існували Археологічний та Нумізматичний музей. Там зберігались численні збірки документів з історії Польщі та її взаємин з іншими державами. Особливо цінним для дослідників був архів кн. Чарторийських. Всього в цій науковій установі (музей, бібліотека і архів) зберігалось 5 тис. рукописів, 900 пергаментних грамот та декілька тисяч окремих документів³⁹.

У Познані працювали Капітульний та Миський архів. У Миському архіві було 523 грамоти на пергаменті. Торкається автор і питання щодо матеріалів особистих бібліотек гр. Рачинських у Познані та гр. Дзялінських у Курніку. Цікаве, на наш погляд, завершення цього підрозділу. Хочеться процитувати Іконникова: "Але є ще одна країна, давнє надбання Русі — совсім недоторкана, недосліджена, приховуюча багато пам'яток російської старовини. Це — Буковина..."⁴⁰. Автор опи-

сує історію цієї землі, її літературні, архітектурні та церковні пам'ятки, політичне становище та джерела, що збереглися в її сховищах

Останній XIII підрозділ має назву "СХІД". Іконников зазначає, що зв'язки Росії зі Сходом мають тривалу і багату історію. Як свідчать документи, згадка про відносини між цими регіонами сягає часів прийняття християнства. Особливо значущими культурно-освітніми центрами були Константинополь і Афон, відомі своїми книжковими колекціями і вагомим впливом на європейську освіту та культуру періоду середньовіччя та епохи Відродження⁴¹. Колекції бібліотеки афонських монастирів, архіви Константинопольського і Єрусалимського патріархатів, де зберігаються грамоти та рукописи про різноманітні історичні події, неодноразово привертали увагу вчених. Особливо увагою користувався Афон. Пов'язано це, по-перше, з тим, що там перебували російські монахи, по-друге — з Афону вивезено чимало книг до Росії і розпорошено їх по архівосховищах та бібліотеках. В Афонських літописах збереглися свідчення, що в 1654 р. монах Арсеній (Суханов) вивіз у Москву книги з Іверського монастиря⁴².

Закінчуючи розділ "Іноземні архіви, бібліотеки, музеї" "Опыта русской историографии", Іконников пише, що в останні роки (1888) з'явився упорядкований професором Афинського університету С.П.Ламбросом (Ламбром) початок каталога афонських рукописів⁴³. Також матеріали щодо російської історії вміщені у виданні ще одного професора Афинського університету К.Н.Сафи⁴⁴.

Даний огляд джерел, використаних В.С.Іконниковим у своїй праці, дозволяє констатувати, що автор провів грандіозну пошуково-бібліографічну роботу, яка мала за мету ввести до наукового обігу джерела з російської історії, що зберігались в закордонних архівах та бібліотеках.

Географія джерельної бази "Опыта ..." охоплює величезний регіон: перш за все країни, що межують з Росією та основні європейські наукові центри з столицями, які

безперечно, були осередками наукових інституцій та архівосховищ.

Оскільки автор обрав об'єктом свого дослідження 3 основних види давньосховищ: архіви, бібліотеки та музеї, то цілком зрозуміла його увага до тих з них, що були найбільш представницькими щодо різноплановості та чисельності документів. Праця Іконникова насичена відомостями про характерні особливості збережених матеріалів, використання їх у наукових дослідженнях з вказівкою на місце публікації.

Окрему увагу слід звернути на авторські примітки до "Опыта ...", де чимало даних про країни, в яких знаходяться матеріали та закордонні видання, де вони опубліковані.

Отже, досліджуючи "Опыт ..." з огляду на проблеми географії джерельної бази, слід визнати, що на час свого написання, твір являв собою унікальне енциклопедичне явище, оскільки її автору, вперше в національній історіографії, вдалося систематизувати та узагальнити величезний та територіально розпорошений корпус джерел, що зберігався в іноземних архівах та бібліотеках.

ПРИМІТКИ

¹ Іконников В.С. Опыт русской историографии. - Т. 1. - Кн. 2. - К., 1892. - С. 1332, 1426.

² Там само. - С. 1428.

³ Там само. - С. 1429.

⁴ Там само. - С. 1432.

⁵ Там само. - С. 1433.

⁶ Там само. - С. 1434.

⁷ П.А.Гильтебрандт. Посмертные рукописи Тейнера // Древняя и новая Россия. - 1879. - Т. 1. - № 3. - С. 255.

⁸ Іконников В.С. Вказ. праця. - С. 1441.

⁹ Там само. - С. 1444.

¹⁰ Там само. - С. 1445.

¹¹ Там само. - С. 1447.

¹² Там само.

- 13 Там само. - С. 1456.
- 14 Там само. - С. 1457.
- 15 Ф.Ф.Шиман. Император Александр Павлович и его двор в 1804 г. // Русская старина. - 1880. - № 12. - С. 793-822.
- 16 В.Григорович. Изыскания о славянских Апостолах, произведенные в странах Европейской Турции // ЖМНП. - 1847. - Ч. LIII. - С. 1-28.
- 17 Письма и бумаги Петра Великого. В 2-х тт. - Т. 1. - СПб., 1887. - 888+LIII с.; Т. 2. - СПб., 1889. - 721+LIII с.
- 18 Иконников В.С. Вказ. праця. - С. 1464.
- 19 Там само. - С. 1465.
- 20 Старчевский А. О заслугах Румянцева, оказанных отечественной истории // ЖМНП. - 1846. - Ч. XLIX. - Отд. V. - С. 25.
- 21 Иконников В.С. Вказ. праця. - Т. 1. - Кн. 1. - С. 197.
- 22 Старчевский А. Вказ. праця. - С. 26-30.
- 23 Иконников В.С. Вказ. праця. - Т. 1. - Кн. 2. - С. 1473.
- 24 Грот. Я. Грамота герцога Карла к царю Федору Иоановичу, найденная в Стокгольмском архиве // ЖМНП. - 1857. - Ч. XCIII. - № 3. - С. 347-355.
- 25 Иконников В.С. Вказ. праця. - Т. - К. 2. - С. 1480.
- 26 Там само. - С. 1482.
- 27 Форстен Г. Архивные занятия в Париже, Брюсселе, Копенгагене и Стокгольме по истории Скандинавских и Московского государств в XVI - XVII столетиях // ЖМНП. - 1887. - Ч. CCLI. - № 6. - С. 61-74.
- 28 Иконников В.С. Вказ. праця. - С. 1483-1484.
- 29 Там само. - С. 1485.
- 30 Там само. - С. 893.
- 31 Там само. - Т. 1. - Кн. 1. - С. 811.

- 32 Там само. - Т. 1. - Кн. 2. - С. 1491.
- 33 Там само. - Т. 1. - Кн. 1. - С. 445; Т. 1. - Кн. 2. - С. 1493.
- 34 Там само. - Т. 1. кн. 2. - С. 1498.
- 35 Там само. - С. 1505.
- 36 Там само. С. 1510.
- 37 Там само. - С. 1511.
- 38 Там само. С. 1514.
- 39 Там само. - С. 1519.
- 40 Там само. - 1525.
- 41 Див. Иконников В.С. Максим Грек и его время. Изд-е 2-е, испр. и доп. - К., 1915. - 604+21 с.; Його ж. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. - К., 18659. - 562+X с.
- 42 Иконников В.С. Опыт русской историографии. - Т. 1. - Кн. 2. - С. 1531.
- 43 Гавриил Дестунис. Каталог греческих афонских рукописей // ЖМНП. - 1889. - № 7. - С. 132-157.
- 44 Качановский В. Средневековая библиотека, издаваемая под ред. К.Н.Сафы. - Т. 1. // ЖМНП. - 1877. № 4. - С. 315-320.

Ольга Бура

ПРОБЛЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Карпатський регіон — територія Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей — здавна привертає увагу численних дослідників, любителів незайманої краси лісів і гір, майстрів пензля й художнього слова. Багатим і різноманітним є і його природоресурсний потенціал, складними тут є і соціоколонічні проблеми. Займаючи 9,4% території України та налічуючи 12% її населення, Карпатський регіон продукує 10% обсягу валової промисловості на 13% продукції переробних галузей агропромислового комплексу республіки¹.

Велику роль у структурі промислового комплексу регіону впродовж всіх післявоєнних років відіграє група галузей природно-ресурсної орієнтації (гірничо-добувна, паливна, лісова, целюлозно-паперова, хімічна), що не сприяє тут оптимізації природокористування та поліпшення екологічного стану. Карпатський регіон характеризується значною неоднорідністю показників екологічної ситуації, йому об'єктивно притаманні галузеві і територіальні диспропорції. Навіть в пообласному розрізі простежуються екологічні контрасти. Так, у 1991 р. питомі викиди шкідливих речовин в атмосферу Івано-Франківської області (28,4 т/км²) перевищували відповідний показник по Закарпатській (11,5 т/км²) і Чернівецькій (14,4 т/км²) областях. При цьому питомі викиди шкідливих речовин на Львівщині (22,0 т/км²) близькі до середньо-республіканських (23,7 т/км²)². Кризову ситуацію тут загострюють головним чином підприємства хімічної та нафтохімічної промисловості — Роздольське і Яворівське виробничі об'єднання "Сірка", Стебниківський калійний завод, Дашавський завод технічного вуглецю, Калуське виробниче об'єднання

"Хлорвініл", Івано-Франківський завод тонкого органічного синтезу, Сокальський завод хімічного волокна, Львівський, Дрогобицький, Надвірнянський нафтопереробні заводи та ін. На ці галузі промисловості у Львівській області, наприклад, припадає 5,7% всієї промислової продукції, в ній зосереджено понад 20% основних фондів³.

Досить актуальною для Карпатського регіону України є проблема залучення до господарського обороту вторинних матеріальних ресурсів. Як відомо, лише на території Львівсько-Волинського басейну діють понад 20 шахт, які щороку складують 10—15 млн. т відходів (нині їх нагромадилося у відвалах близько 90 млн. т). Рівень використання цих відходів становить усього 2% (головним чином для підсилення шляхів⁴).

Функціонування хімічних, енергетичних виробництв у Карпатському регіоні викликало значне забруднення водних ресурсів. Сотні гірських потічків і потоків несуть свої чисті води на рівнину. В регіоні Українських Карпат налічується 31 тисяча малих річок і потічків, понад 2300 ставків загальною площею 131,2 тис. га і об'ємом води 144,3 млн. м³. Від їх водності та чистоти залежить стан ряду великих рік західного регіону держави, перспектив його економічного розвитку і водопостачання. Нині важливо припинити обміління, замулювання й забруднення малих річок, активну ерозію ґрунту, розорювання заплав, вирубування прибережних насаджень, випрямлення русел тощо. Середньорічний стік Карпат становить 18,65 км³ води, або 37,3% стоку, що формується на території України. Близько 43% карпатського стоку припадає на Закарпаття, найменше — 1,3 км³ — на Чернівецьку область. Відтворення рибних запасів малих річок та інших водойм Карпат значно знизилась у результаті регулювання річкового стоку гідробудівництвом, забрудненням водойм промисловими і комунально-побутовими стоками.

Напружена екологічна ситуація в Карпатському регіоні вимагає додержання оптимальних норм приро-

докористування і проведення системи природоохоронних заходів з метою забезпечення сприятливих для життя людей умов середовища, економічного розвитку регіону і збереження його унікальної природи. Незважаючи на це, незадовільно велось у 1985—1990 рр. будівництво водоохоронних об'єктів, особливо в Івано-Франківській області, де й так вкрай напружене екологічне становище. Лабораторні дані свідчать, що погіршились хімічні показники якості води в річках Карпатського регіону, особливо в річках басейну Дністра, Західного Бугу. Басейни річок не лише забруднені високими концентраціями азоту амонійного, азоту нітритного, нафтопродуктів, смол, але й відбувається виснаження водоносних горизонтів підземних вод що найбільше стосується Прикарпаття⁵. Погіршує ситуацію також інтенсивне водоспоживання у промисловості та сільському господарстві, що супроводжується збільшенням скидання неочищених стічних вод до річок, а це, в свою чергу, призводить до значного порушення їх гідрологічного режиму і санітарного стану.

Щорічно у водойми регіону Українських Карпат скидається понад 40 млн. кубометрів забруднених стоків, або чверть усіх забруднених стоків республіки. Вони мають такі високі концентрації забруднювачів, що для їх розведення до нормального рівня нині недостатньо всього річкового стоку регіону. Підлягає регулюванню і розчищенню понад 12 тис. км малих річок. У 1991 р. найбільший обсяг — 60,6 млн. м³ — стічних вод скидався у Львівській області, з яких 3,1 млн. м³ — взагалі без очищення, в Івано-Франківській — 46,2 млн. м³, без очищення — 6,1 млн. м³, Чернівецька область — відповідно — 39,6 і 0,5 млн. м³, Закарпатська — 27,8 і 1,5 млн. м³. У Львівській області в силу об'єктивних причин використовується значно більше прісної води (у 1991 р. — 538,4 млн. м³), ніж в інших сусідніх областях. А це значною мірою зумовлює її дефіцит, особливо в міських агломераціях⁶.

Помилкова лінія на збільшення питомої ваги земле-

робства в структурі сільськогосподарського виробництва, особливо в гірських і передгірських районах Карпат, спричинила та прискорила ряд негативних процесів у стані земельного фонду регіону. Загальна площа порушених земель у 1991 р. становила понад 22 тис. га (12% республіканських), відпрацьованих — близько 5 тис. га (11%). Забезпечення населення ріллею по регіону становить 0,29 га/чол., при 0,67 га/чол. в цілому по Україні. Особливо низьким є цей показник у Закарпатській області — 0,1 га/чол., трохи більшим в Івано-Франківській та Львівській областях — 0,3 га/чол., Чернівецькій — 0,4 га/чол.⁷ Наявність гумусу — родючого прошарку ґрунту — постійно зменшується і в 1991 р. становила тут в середньому 2,7%. Гостро стоїть питання в Карпатському регіону про надмірне використання мінеральних добрив та отрутохімікатів, які забруднюють середовище, нагромаджуючись у ґрунті, воді, шкодячи фауні і флорі.

Розорення земель на схилах, знищення захисних насаджень на ерозійно небезпечних ділянках, безгосподарське вирощування на них просапних культур стимулюють ерозію ґрунту, перш за все, водну. На території Карпатського регіону на початку 90-х рр. було 438 тис. га еродованих сільськогосподарських угідь, в тому числі 282 тис. га — орних земель. Ерозія ґрунтів особливо поширена в Івано-Франківській та Чернівецькій областях, де значна частина родючих угідь розташована на схилах. На території Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей у загальній площі еродованих земель питома вага орних становить відповідно 71,5%, 72,5, 64,5. На Закарпатті ерозійні процеси найбільш розвинуті на природних кормових угіддях, які становлять 64,6% від загальної кількості еродованих тут земель⁸.

Поряд з ерозією ґрунтів, під впливом неправильної господарської діяльності, почастишали такі шкідливі стихійні явища, як вітровали, буреломи, зсуви і повені, які завдають народному господарству регіону величезної шкоди. Ерозійні та інші негативні процеси активізувалися також у зв'язку з прокладенням поперечних тру-

бопроводів, зруйнуванням гребель на гірських річках, безсистемним видобуванням будматеріалів у численних кар'єрах (у тому числі в річках) і т.ін.

Більше десяти науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій регіону задіяні у виконанні програми робіт по охороні та раціональному використанню земельних ресурсів, протиерозійному захисту ґрунтів. Активно розробляються також методи біологічної рекультивації земель, порушених гірничовидобувними роботами на відкритих кар'єрах ряду природних ресурсів. Загалом ерозійними процесами нині охоплено 50% території Карпатського регіону, спостерігається прискорення карстових процесів, пов'язаних з видобутком сірки та калійних солей⁹.

Найважливішим природним багатством Українських Карпат є ліси. Вони становлять 14,9% площі та 32,4% запасів деревини України, займають у цілому 40,2% території регіону. Тут ростуть найбільш продуктивні в Європі смерекові, ялицеві й букові ліси, зосереджена майже половина всіх відомих на Україні видів рослин і тварин. Рослинний покрив Українських Карпат має велике ґрунтозахисне, водорегулююче та кліматотворче значення. На їх територію припадає близько 33 млрд. м³ опадів на рік. Провідною й традиційною галуззю регіону є лісова та деревообробна промисловість¹⁰.

Історична та екологічна доля лісів Українських Карпат дуже складна і суперечлива. За свідченням статистики, на рубежі XIX—XX ст. сированна база лісової промисловості регіону була значно виснажена. На території західних областей України працювали польські, румунські та угорські лісопромисловці. Ліси Карпат в силу своєї цінності підпадали під посилені вирубки, особливо смерекові насадження, які давали на світовому ринку високі прибутки. Так, на Буковині за 1847—1929 рр. лісистість зменшилась з 43,4 до 24,6%. За цей період тут було вирубано 150 тис. га насаджень, а посаджено лише 1,0 тис. га лісокультур¹¹. За 17 років (1919—1936 рр.) інтенсивної експлуатації лісів Закарпаття їх площа ско-

ротилася на 180 тис. га¹². Загалом на території західних областей України за період 1923—1938 рр., за даними дорадянської статистики, лісова площа зменшалась на 60 тис. га. У гірські райони шаблонно переносилися методи рівнинного лісокористування, що не забезпечувало розширеного відтворення лісових багатств Українських Карпат.

Сильно постраждали карпатські ліси у період лихоліття Другої світової війни, коли лісовому господарству та лісовій промисловості регіону було завдано колосальної еколого-економічної шкоди.

Труднощі й протиріччя відбудови господарств України у сталінські роки зумовили значну потребу у деревині, джерелом якої в основному стали ліси регіону. В результаті інтенсифікації розробок лісосировинних ресурсів Карпат, які компенсували нестачу багатьох необхідних матеріалів, економіка України лише за 1944—1953 рр. одержала 150 млн. м³ деревини. За ці роки обсяг лісозаготівель у Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях досяг 70,1 млн. м³, що склало 46,8% потреб у деревині по республіці¹³. Недосконалою була і технологія відновлення лісів. Невраховування особливостей монокультурного лісівництва у Карпатах призвело до появи масових вітровалів, від яких лише за 1957—1964 рр. загинуло понад 20 млн. м³ хвойних лісів на площі близько 520 тис. га.

Поліпшення процесу лісокористування в Карпатах ускладнювалось недосконалою структурою його організації, відсутністю єдиного дбайливого господаря. Наприклад, в середині 50-х рр. у лісах Івано-Франківської області крім лісгоспів та ліспромгоспів, що займалися відповідно відновленням і заготівлею деревини, діяло 6165 різних лісозаготівельних організацій, підпорядкованих 42 колишнім союзним і республіканським міністерствам та відомствам. Вони не несли відповідальності за стан лісів після закінчення в них робіт. В результаті, за підрахунками дослідників, на кожній лісосіці, не беручи до уваги відходів, залишалось

на гниття понад 10—15% заготовленої високоякісної деревини. А лісгоспи, не маючи достатньої кількості техніки й кадрів, не могли справитися після цього з лісовідновленням на величезних площах. Лісове господарство, лісозаготівельна та лісопереробна галузі розвалилися порізно. Таке лісокористування привело ліси Карпатського регіону на кінець 50-х рр. до вкрай незадовільного стану, порушень вікової та породної структур, значних площ вітровалів, масових осередків короїдів тощо.

Загострення протиріч між постійно зростаючими потребами господарства у лісосированих ресурсах та можливостями їх задоволення зумовило необхідність зміни форм і характеру лісокористування у Карпатах. У кінці 1959 р. на території Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей був проведений “Карпатський експеримент”, в результаті якого вперше на Україні утворилися комплексні лісові підприємства — лісокомбінати, що об’єднали весь технологічний процес, починаючи з посадки лісу та закінчуючи його глибокою переробкою¹⁴. Багато зробили вони протягом 60—80-х рр. для покращення комплексної переробки лісосировинних ресурсів, залучення різних видів деревних відходів до технологічного процесу і за рахунок цього нарощування виробництва необхідної продукції. Лише за період 1960—1981 рр. у гірських умовах Українських Карпат утворені тут виробничі об’єднання “Прикарпатліс”, “Закарпатліс” та “Чернівецьліс” на сучасному агротехнічному рівні посадили 230 тис. га лісокультур, більш як 8 тис. га лісів на кам’янистих гірських схилах, які довгий час вважалися “мертвими”, реконструювали 23 тис. га малоцінних та непродуктивних насаджень¹⁵.

Разом з тим в останні десятиріччя на стан лісів та характер їх використання в регіоні Українських Карпат негативно вплинули надмірне нагнітання індустріального потенціалу та його екстенсивний розвиток без поглибленого наукового аналізу та врахування реальних еколого-економічних можливостей західних областей рес-

публіки. Якщо частина Карпатського регіону у валовій продукції промисловості країни в кінці 80-х рр. перевищила 10% загального обсягу, то питома вага машинобудування регіону в структурі промисловості республіки досягла 30%. Особливо перевантажена промисловістю Львівщина, де її в 2,5 рази більше, ніж в середньому в Україні¹⁶. В області розташоване 531 підприємство, 19 з них — хімічні. В результаті поступового зростання господарських диспропорцій, значно погіршилась і загальна екологічна ситуація в Карпатському регіоні. Посилення антропогенного впливу на ліси зумовлено як об’єктивними глобальними факторами, так і вкрай недостатньою природоохоронною роботою багатьох колективів підприємств регіону, зокрема, його ведучих галузей приладо- й машинобудування, хімічної промисловості, будівельних матеріалів по видобутку та переробці нафти і газу, калійних, сірчаних і деяких інших видів місцевих корисних копалин. Значні промислово-транспортні забруднення вже сьогодні досить несприятливі для здоров’я населення, а в окремих випадках, на думку вчених, вже критичні, фактично призвели до деградації соціоекологічного середовища багатьох індустріальних міст та районів Карпатського регіону й відчувається далеко за її межами. Це зумовлює зростання потреби людей в екологічно здоровому середовищі, розширенні можливостей рекреації в лісах поблизу міст та в Карпатах. Технологічна недосконалість накопиченого у регіоні промислового потенціалу, вирубка лісів, нерациональне впровадження у сільське господарство меліорації та хімізації, недостатня кількість спеціалізованої техніки, максимально пристосованої до ведення землеробства в передгірних та гірських умовах, інтенсивна ерозія ґрунтів та ряд інших факторів зумовили загальне погіршення екології Карпат, зменшення лісистості в цілому майже вдвоє, продуктивності рослинного покриву — на 25—30%, запасів рослинної маси — в 4—5 разів і водночас збільшення в 2,8 рази поверхневого стоку, який нині тут досягає 5 млрд. м³ на рік, трансфор-

мацію, переважно в колгоспах, значних площ високопродуктивних гірських лісонасаджень, у сільськогосподарські угіддя — луки, рілля, рідколісся і чагари, значні збитки від повеней та селів; що в результаті цього призвели до безповоротної втрати загалом територією Українських Карпат 3,5% сонячної енергії щорічно, значного зменшення випаровування та інших регіональних кліматичних змін¹⁷. Нині площа зараженості лісів шкідниками тут досягає 25% лісового фонду, а в окремих місцях — 50—80%.

За останні 100 років у Карпатах зникло близько 30% джерел і витоків. А кількість хижих птахів за цей же період зменшилась у 100 разів. Щоб зберегти природу Карпат хоча б на сучасному рівні, треба відвести під заповідники десяту частину їхньої площі. На сьогоднішній день площа заповідного фонду Карпат становить усього 0,5% їх території, тоді як у сусідній Угорщині це показник перевищує 4,6% території країни¹⁸.

Досить значної шкоди екології Карпатносять і непередумані вирубки лісу. Крім того, що планові вирубки досить довгі роки проводились з порушенням науково обґрунтованих нормативів, десятки тисяч гектарів лісу вирубано під час будівництва колишніх союзних і міжнародних трубопроводів, яких нараховується аж 11, високовольтних ліній електропередач, які перетинають Карпати¹⁹. У зв'язку з цим лісистість їх скоротилася до 55%. Щоб це не закінчилося природним зубожінням гір та передгірних районів, соціоекологічний імператив обумовлює нині необхідність розробки та реалізації принципово нової концепції економічного розвитку краю на основі визнання об'єктивних, науково обґрунтованих перспектив і пріоритетів створення збалансованого територіального еколого-економічного комплексу в регіоні Українських Карпат, визначення тут загальних і специфічних рис структурної та інвестиційної політики, виходячи з курсу на радикальне реформування суспільного виробництва.

Елементи нового підходу до розвитку краю важко,

але починають поступово формуватися. Зокрема, оптимізація лісокористування та розширення мережі заповідних територій у регіоні Українських Карпат нині великою мірою залежить від раціонального розміщення продуктивних сил, орієнтації на невеликі, екологічисті підприємства. У зв'язку з цим, наприклад, ще у 1987 р. було прийнято рішення про припинення нового промислового будівництва у найбільшому центрі регіону — Львові та значне обмеження його в області. В 1988 р. завдяки принциповій позиції обласних органів було відмовлено різним колишнім союзним міністерствам і відомствам у розширенні або будівництві 20 львівських промислових підприємств, зокрема, у розширенні потужностей заводу технічного вуглецю в Дашаві та будівництва підприємства по виробництву копролактаму в Яворівському районі та ін.²⁰ З 1988 р. на території держлісфонду Львівщини ведеться авіаційна охорона лісів. У 1989 р. на території Львівщини вперше проведено експеримент по введенню плати за природокористування та забруднення оточуючого середовища, значно зросли санкції до підприємств та громадян, які порушують діюче законодавство. З відрахувань підприємств-забруднювачів створено фонд охорони навколишнього середовища регіону²¹.

В інтересах подальшої оптимізації еколого-економічних стосунків у регіоні Українських Карпат варто поступово переорієнтувати його з індустріального у лікувально-реакційний та оздоровчий з обмеженим будівництвом промислових підприємств. Вже сьогодні тут функціонує один з найперспективніших рекреаційних гірських районів України, де щорічно відпочиває близько 3 млн. чоловік і в найближчі роки їх чисельність зросте в кілька разів. Українські Карпати нині щорічно приймають 5% туристів з різних куточків колишнього Союзу, 4% хворих, що потребують санаторно-курортного лікування та оздоровлення, понад 1% відпочиваючих на базах у будинках відпочинку. На долю регіону припадає більше 15% загальної кількості турбаз

республіки²². Поряд з організованою рекреацією значного поширення тут набув самодіяльний короткочасний туризм і відпочинок. За оцінками спеціалістів, у регіоні Українських Карпат природно-ресурсний потенціал щорічного санаторно-курортного лікування складає понад 9 млн. чоловік, довготривалого відпочинку й туризму — близько 13 млн., короткочасного — 50,3 млн. чоловік. Подальший розвиток рекреаційного та курортного комплексів у гірських та передгірних районах дозволить підвищити їх соціально-економічний рівень. У Карпатському регіоні нараховується майже 800 різноманітних і унікальних за своєю лікувальною дією джерел мінеральних вод. А окремі гірські масиви за рельєфом і кліматом сприятливіші від альпійських, можуть бути включені до міжнародної системи гірськолижного спорту, туризму та відпочинку.

Тому потрібно широко розвивати рекреацію, тим більше, що досвід сусідніх країн показав, що організована рекреаційна індустрія, виконуючи надзвичайно важливу соціальну функцію, може забезпечити високий економічний ефект і практично не наносячи шкоди навколишньому середовищу. Для цього потрібна висока культура рекреаційної діяльності, науково обгрунтоване визначення рекреаційного потенціалу регіону, суворий контроль за тим, щоб рекреаційне навантаження не перевищило допустиму для місцевих екосистем оптимальну норму. Відновлення порушеної динамічної рівноваги гірських і передгірних екосистем Українських Карпат, ліквідація негативних наслідків нерациональної господарської діяльності, вимагає переорієнтації всієї економіки регіону.

Подальша оптимізація тут соціоекологічних стосунків можлива лише за умов формування нового екологічно-орієнтованого господарського механізму в незалежній Українській державі, встановлення пріоритету закону і територіального управління в питаннях природокористування та охорони довкілля, стимулювання екологічного бізнесу, продуманого податковою політикою.

Все це поступово неодмінно приведе до зміни соціоекологічної функції регіону Українських Карпат, природні, перш за все лісові ресурси якого виключно з джерела сировини повинні перетворитися на фактор стабілізації навколишнього середовища краю — одного з найбільш перспективних в Україні районів рекреаційного природокористування, разом з тим продовжуючи активно впливати на його соціально-економічний розвиток.

ПРИМІТКИ

¹ Долішній М. Регіональні проблеми економічного і соціального розвитку України // ЕРУ. - 1991. - № 5. - С. 20.

² Охорона навколишнього середовища та використання природних ресурсів України: Статистичний щорічник. - К., 1992. - С. 55.

³ У дзеркалі статистики // Вільна Україна. - 1991. - 25 трав.

⁴ Долішній М. Інтенсифікація виробництва і актуальні завдання регіонального природокористання // ЕРУ. - 1990. - № 4. - С. 69.

⁵ Поточний архів Мінприроди України. Фонд постійного зберігання. - Оп. 1. - Спр. Доповідна записка Держкомприроди УРСР від 6 трав. 1990 р. "Про раціональне використання водних ресурсів і програму поліпшення їх санітарного стану та гідрологічного режиму на період до 1995 р.". Арк. 1; Бюлетень Виконавчого комітету Львівської обласної Ради народних депутатів. Львів, 1992. - Вип. 1. - С. 2-6

⁶ Охорона навколишнього середовища та використання природних ресурсів України: Статистичний щорічник. - К., 1992. - С. 30, 36.

⁷ Там само. - С. 66.

⁸ Там само. - С. 72.

⁹ Основні показники охорони навколишнього середовища Львівської області за 1985-1989 рр.: Статистичний збірник. Львів, 1990. - С. 4-11.

¹⁰ Голубець М. Майбутнє Українських Карпат // Вільна Україна. - 1988. - 26 квіт.

¹¹ Чекін В.П., Герушинський З., Оксанич Э., Івашова А.

Лесное хозяйство и лесная промышленность Западных областей Украинской ССР. - Львов, 1967. - С. 30.

¹² Там само.

¹³ Лесной комплекс в Карпатах. - М., 1983. - С. 10.

¹⁴ Украинские Карпаты. Природа. История. Экономика. Культура: В 4-х т. - Т. 2. - История. - К., 1989. - С. 209-210.

¹⁵ Васюта С.І. Лісокористування в Українських Карпатах: етапи, тенденції, перспективи // Проблеми історичної географії України. - К., 1991. - С. 112.

¹⁶ Там само. - С. 113-114.

¹⁷ Украинские Карпаты. - Т. 1. - Природа. - С. 185-187; Голубець М. Вказ. Праця.

¹⁸ Долішній М. Інтенсифікація виробництва і актуальні завдання регіонального природокористування // ЕРУ. - 1990. - № 4. - 71.

¹⁹ Украинские Карпаты. - Т. 3. - Экономика. С. 167.

²⁰ Котик Б. На пороге второго тура // Раб. газета. 1989. 19 апр.

²¹ Домбровская Д. Экология - забота общечеловеческая // Львов. правда. - 1989. - 4 марта; Над лесом воздушный патруль // Львов. правда. - 1988. - 14 июля.

²² Генсірук С., Гайдарова Л. Проблеми природокористування в Західному регіоні УРСР // ЕРУ. - 1989. - № 6. - С. 81

Сергій Хведченя

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ МОНАСТИРСЬКІ КАРТИ

Старовинні карти подають вельми суттєву допомогу в сучасних історичних дослідженнях. Вони подібні чарівним ключам, якими можна відкрити двері в загадкове минуле і поринути в таємниці далєхих століть. Древні карти — свідки історії, унікальні джерела бесцінної історичної інформації. Перші українські рукописні та друквані карти допомогли автору розкрити деякі таємниці видатної пам'ятки історії та культури нашого народу — катакомб Києво-Печерської лаври.

Той, хто раз у житті тримав в руці старовинну карту — знає, якою загадковістю віє від неї. З поживлого аркуша бумажки на вас дивиться сама історія. В нашому уявленні старовинна карта майже завжди пов'язана з романтикою далєких мандрів і ризикованим пошуком легендарних скарбів. Дуже часто древня карта лежить в основі сюжету авантюрного роману, в якому герої розшукують і обов'язково знаходять нелічені багатства. В наш час старовинні карти широко застосовуються в різних наукових дослідженнях, вони є об'єктом пильної уваги не тільки шукачів скарбів, але вчених багатьох галузей знань.

Відомо, що мандрівка за допомогою карти є найбільш доступною. До цього можна додати, що подорож по старовинним картам — це найбільш економічне пересування в просторі і в часі. Вивчаючи старовинну карту, ми опиняємось в добі її створення, переносимось вглиб віків. В нас виникає природне бажання дізнатися про все, що нанесено на древній карті, зазирнути в заповітні таємниці її зображення. Мандрувати старовинними картами неважко, але потрібно знати закони картографічного зображення, умовні позначки — одним

словом, треба знати мову карти.

Старовинні карти — це особливий вид пам'яток історії та культури. Вони відбивають рівень матеріальної і духовної культури минулих століть, несуть в собі цінну інформацію про історію держави. Розвиток картографічної науки проходив разом з розвитком людства. Шлях, який пройшла картографія, був тернистим і довгим. Ось лише деякі основні віхи цього шляху: наскальні малюнки бронзового віку, китайські карти на шовку, середньовічні портолани, давньоруські креслення. Саме про ці, останні, що були створені на святій київській землі і піде наша розповідь.

В картографічній літературі колишнього Радянського Союзу складалася сумна традиція називати “першими руськими друкованими картами” картографічні зображення лаврських печер з книги “Киево-Печерський патерик” 1661 року видання. Зараз в це поняття можна внести деякі суттєві зміни. Під час вивчення історії лаврських печер автором було виявлено та досліджено цілу низку старовинних карт, серед яких були і перші українські друковані карти.

При вивченні історичних об'єктів або явищ вченим доводиться вирішувати ряд задач, що включають найбільш повне виявлення старовинних карт на цю територію, їх дослідження, складання описів та нових картографічних матеріалів на цій основі. Авторське дослідження історії створення та розвитку лаврських катакомб було неможливе без збору різночасних картографічних зображень печерних лабіринтів. Тривала й кропітка робота у різних архівах увінчалася успіхом — було зібрано біля 30 старовинних карт київських катакомб. З цих древніх карт як з шматочків мозаїки була відтворена мальовнича картина розвитку унікальної пам'ятки історії України.

Картографічні зображення печер Києво-Печерської лаври були розсіяні по фондах бібліотек багатьох міст України та Росії. Основна частина карт зберігалася в Києві, але багато раритетів попали в Москву і Санкт-Пе-

тербург. На жаль, деякі древні карти, що мали неабияку історичну і художню цінність, “упливли” за кордон після 1917 р., коли лаврські архіви були практично знищені.

Виявлені карти охоплювали широкий хронологічний період — біля чотирьох століть. Першою сторінкою картографічного літопису лаврських печер були три карти з книги Афанасія Кальнофойського “Тератургіма”, надрукованій в Києво-Печерській лаврі в 1638 р. На першій карті зображено Феодосієві або Дальні печери, на другій — Антонієві або Ближні печери і нарешті на третій карті — верхня територія Печерської лаври, Микільський монастир, Старе місто і частина Подолу. Розшукати оригінали цих трьох карт було дуже складно, частіше за все дослідники задовольнялися копіями, які було надруковано в книзі Є.Болховітінова “Описание Киево-Печерской лавры” (1826 р.)¹. Ретельне вивчення копій показало, що вони не завжди правильно відтворюють зміст оригіналів і несуть в собі цілу низку прикрих помилок.

Картам 1638 р. присвячено не багато наукових праць, існують досить суперечливі оцінки щодо їхньої цінності для історичної науки. Так відомий фахівець з історії Києва М.Закревський, м'яко кажучи, не дуже схвально висловився про ці карти — “вони цікаві своєю раритетністю, але нікуди не годяться, тому що творці цих МАЛЮНКІВ (виділено мною — С.Х.) не мали зовсім ніякого поняття про складання топографічних планів. Вони малювали, що їм заманеться і їхні плани являють для нас погані свідчення”². Повірте, автор статті має поняття про складання топопланів, непогано обізнаний в цій галузі і навіть захистив кандидатську дисертацію з історичної картографії, але він не наважився б на такий категоричний вислів, зовсім не згоден з паном Закревським і спробує спростувати його слова.

Наприкінці минулого століття розгорнулася гаряча полеміка навколо третього плану, на якому було зображено Києво-Печерську лавру і значну частину старого Києва. В 1895 р. М.Петров розробив досить цікаву, але зовсім безглузду теорію про створення найдревнішої

карти Києва 1638 р.³ Згідно його міркуванням, над цією картою працювали два гравери, один розпочав роботу і правильно переніс з оригіналу лавру, Поділ і Замкову гору. Потім роботу продовжив другий гравер, який по недосвідченості забув перевернути зображення і під його рукою Микільський монастир і Старе місто вийшли у дзеркальному відображенні. За Петровим, цю помилку помітили відразу і тому план Києва виключили з книги — він став раритетом.

Автор статті стверджує, що насправді план Києва 1638 р. майже не містить помилок. Пан Петров сам помилився в цих місцях карти, коли спробував проаналізувати її зміст. Напівзруйновану церкву Спаса Господня він прийняв за руїни замку Олельковичів. Найбільша помилка гравера — неправильне нанесення Десятинної та Трьохсвятительської церков (обидві до сьогодні не дійшли). Пояснити цю обставину можна лише тим, що картографу закротило показати хоч частину Подолу і він навмисне перекрутив перспективу. Ствердження Петрова, буцім-то над картою працювали два гравери — один вправний, а другий незграбний, не витримує ніякої критики. Адже відомо, що кожен гравер спочатку переносить увесь малюнок на дерево, а вже потім починає працювати різцем. Навіть якби хтось і закінчував розпочату роботу, то міг би лише погіршити, або навпаки — покращити якість самої гравюри, суттєвих помилок до її змісту внести було вже неможливо.

І ще одна цікава деталь, на яку досі ніхто не звернув уваги. Якщо відрізати рамки усіх трьох карт і скласти їх у такому порядку, як їх було надруковано в “Тератургімі”, то отримаємо... єдиний план стародавнього Києва. Ці три частини склали своєрідний триптих. Зображення сусідніх карт співпадає до міліметрів. От така-то була стародавня точність.

Уважно придивіться до цієї унікальної карти, створеної більше трьох століть назад. За простотою та наївністю старовинного малюнка прихований творчий пошук перших українських креслярів, які поклали поча-

ток розвитку картографічної справи на території нашої держави.

Автор статті досконально вивчив перші українські карти як з точки зору картографії, так і з статистичного боку. Було проведено порівняльний аналіз старовинних картографічних зображень з сучасними картами, які автор склав на основі геодезичних вимірів із застосуванням прецизійних оптичних приладів⁴. Виявилось, що карти 1638 р. створені дуже вдало і досить-таки точно передають розташування лаврських катакомб і наземних споруд. У нас є всі підстави називати ці зображення “КАРТАМИ”, адже об’єкти на них показані значно зменшеними, для відтворення широко застосовані умовні позначки, використані цифрові позначення, які розшифровані в описах до карт (по-сучасному — в легендах). Автор карт 1638 р. розробив цілу систему умовних знаків для відображення шляхів, рослинності, рельєфу та споруд. Таким чином, можна з певністю сказати, що зображення 1638 р. повністю відповідають сучасному визначенню карти — “математично визначене, зменшене, генералізоване, що відтворює об’єкти в системі умовних позначок”⁵.

Наприкінці розповіді про карти 1638 р. хочеться ще і ще раз наголосити — це ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ ДРУКОВАНІ КАРТИ. Їхнє значення для української історії і для історії української картографії зокрема важко переоцінити. Інформація, закладена в них, — унікальна, на їх основі можливі нові й нові відкриття і в цьому ви переконаєтесь трохи далі.

Наступна сторінка картографічного літопису Печерської лаври — карти з книги “Кієво-Печерський патерик” 1661 р., про які ми вже згадували на початку статті⁶. Так звані “перші руські друковані карти” навряд чи являються такими насправді. Вирогідніше називати їх “українськими друкованими картами”, але, як бачимо, першими тут вони теж не були. Пальма першості належить картам 1638 р. Автором двох карт “Патерика” був відомий гравер Печерського монастиря — Ілля. Карти

лаврських печер 1661 р. було передруковано в 1675 р. в книзі І.Гербінія про релігійні київські підземелля. Ствердження історика М.Закревського, що нібито карти 1675 р. склав І.Гизель, було великою помилкою⁷. Автор статті досконально вивчив обидві карти і прийшов до висновку, що ці карти є точними копіями карт з “Патерика”⁸. Вони до найменших подробиць повторюють зміст більш давніх зображень. Їх відрізняють лише деякі зміни в оформленні рамки, крім того треба віддати належне майстерності західноєвропейських граверів — якість друкованих карт 1675 р. значно вище, ніж українських. Це сталося тому, що українські карти друкувалися з гравюр на дереві, а європейські — з міді. Автору вдалося дослідити шлях, яким “Киево-Печерський патерик” попав в Європу. Києво-Печерський архімандрит І.Гизель відіслав примірник цієї книги І.Гербінію разом з своїм листом від 2 березня 1674 р.

В цьому місці слушно було б зауважити, що рукописні сувої “Патерика” датують XV століттям, а точніше — 1462 р. Тому було б логічно припустити, що існувати більш давні картографічні зображення лаврських печер. Скоріше за все перші українські друковані карти 1638 і 1661 рр. було створено на базі більш древніх рукописних креслень, які сучасним дослідникам невідомі. Знахідка цих унікальних карт стала б справжньою сенсацією в світовій картографії. Пошуки рукописних оригіналів перших українських монастирських карт необхідно продовжити, напевно вони чекають своїх дослідників.

Для нового видання “Патерика” 1702 р. було створено нові карти лаврських печер. Автором їх був гравер Мартин Нехорошевський. Фотокопія однієї такої карти із зображенням Дальніх печер зберігалася у фондах Києво-Печерського заповідника. Мені пощастило знайти в фондах Центральної наукової бібліотеки НАН України парний примірник — оригінал карти 1702 року із зображенням Близьких печер, який створив той самий кресляр. Ці картографічні зображення були “останніми з могікан”. Їх потемнілі від часу аркуші несуть в собі

неповторну красу і привабливість наївних карт минулого. Традиційний зміст карт майстерно доповнений яскравими художніми елементами: колоритними постаттями ченців, палігримів, які пливуть на човнах або йдуть шляхом, цікавими замальовками з життя киян. Все це створює неповторну атмосферу того далекого часу, старовинні карти передають нам дух та стиль тієї епохи. Розглядаючи перші друковані українські карти, ми нібито дивимось на світ очима кресляра-гравера, дихаємо повітрям того часу.

Промчались роки... На зміну романтичним картам XVII століття прийшли більш практичні зображення, які були побудовані за математичними законами і створені за допомогою геодезичних приладів. Їхня мова була точною та сухою, лінії стрімкі та безпомилкові. На нових картах не залишилося місця для сентиментальних малюнків, їх творці керувалися жорсткими вимогами інструкцій та настанов. Першими характерними представниками нового покоління карт були карти складені в 1744 р. інженерно-топографічною командою Київського гарнізону. Зйомку території лаври було проведено, коли монастир став однією з цитаделей Печерської фортеці. Вперше в історії української картографії зображення лаври були складені професійними геодезистами. Рукописні карти 1744 р. за своїм оформленням дуже нагадують сучасні, вони знайшли широке практичне застосування, їх неодноразово копіювали у другій половині XVIII — на початку XIX ст.

Наступним етапом картографування Печерської лаври та її підземних лабіринтів були карти 1825 р. Їх творцями були професійні топографи і архітектори. Картографічні зображення лаврських катакомб призначалися спеціально для книги Є.Болховітінова про Печерську лавру. Рукописні оригінали цих карт до сьогодні вражають нашу уяву витонченістю ліній та виключною геометричною точністю. Вони були основою для створення усіх наступних зображень печер з початку

XIX і до 70-х рр. нашого століття.

Коли розглядаєш усе розмаїття монастирських карт, то не можна не побачити як з плином часу йшло удосконалення українського картографічного мистецтва. Взагалі, картографія дуже близька до справжнього мистецтва, недарма ж карти іноді називають картографічними творами або полотнами. Старовинні карти являються такими ж предметами для колекціонування як інші мистецькі твори, наприклад, картини. Їх продають з аукціонів і коштують вони фантастично дорого. В багатьох країнах світу видають спеціальні альбоми факсимальних копій старовинних карт. Українські монастирські карти, нажаль, стали надбанням вузького кола дослідників і широкому загалу читачів невідомі.

Українські монастирські карти можна порівняти з середньовічними західноєвропейськими картами. Їх також характеризує висока художня культура виконання, але разом з тим їм притаманний неповторний український національний характер. Існує реальний зв'язок українських монастирських карт з іконописним мистецтвом часів Київської Русі. Основні принципи іконопису широко застосовувались монастирськими граверами. У XVII ст. кожен автор карти пропонував свої варіанти умовних позначок. Використовуючи різні графічні засоби — туш та перо, акварель та пензель, вони робили спробу створити зображення, яке було б максимально подібне до реального.

Найголовніший елемент кожної карти — її орієнтування. Майже всі карти — і старовинні, і сучасні, зорієнтовані на північ. Виняток з цього — карти лаврських печер 1638 і 1702 рр. Вони орієнтовані на захід і це дуже рідкісний випадок у світовій картографії. Починаючи з 1661 р. на монастирських картах зображували компасну розу — дороговказ сторін світу.

Як відомо, мірило карти вказує ступінь зменшення її зображення. Лінійний масштаб також значно змінився на монастирських картах за чотири століття. Особливо чітко тенденції до абстрагування можна простежити на

прикладі умовних знаків листяних дерев.

Після збору і ретельного вивчення старовинних монастирських карт автор перевів усі зображення лаврських печер до єдиного мірила і переніс їх зміст на сучасну карту-основу. В результаті була отримана унікальна карта еволюції київських катакомб, на якій знайшли своє відображення основні моменти історії Печерського монастиря за останні 350 років. Але найголовніше — це те, що внаслідок сумісного аналізу старовинних і сучасних карт було відкрито на “кінчику пера” невідомі підземні ходи. Адже за свою багатовікову історію Києво-Печерський монастир зазнав багато ворожих нападів, пожеж та інших бід. Все це позначилося й на лаврських підземеллях — їх замурували і знову відкривали, вони завалювалися від землетрусів. Тільки старовинні монастирські карти залишилися єдиними свідками далеких історичних подій, тільки вони змогли розповісти нам про справи давно минулих днів.

Вивчаючи перші українські друковані карти 1638 р. було помічено, що на карті Феодосієвих печер нанесена келія одного з засновників Печерського монастиря — Феодосія. На всіх інших картах це підземне приміщення було відсутнє. За допомогою старовинної карти археологи провели розкопки і відкрили унікальну підземну споруду, яку датували XI століттям. Завдяки печерським монастирським картам вчені також відкрили в Близьких лабіринтах більше 150 метрів древніх підземних ходів. Але автор статті вважає, що основні знахідки ще чекають попереду. Підземелля Києво-Печерської лаври зберігають дуже багато нерозкритих таємниць, з ними пов'язано велика кількість легенд. У нас є всі підстави вважати, що десь там, вглибині печерської землі до сьогодні зберігаються книги славнозвісної бібліотеки Ярослава Мудрого. Згідно “Патерика” у Варязькій печері прихований величезний скарб, в якому “злата та срібла багато, та сосуди латинські дорожочинні”. Монастирські легенди розповідають про величезні підземні ходи, що йдуть до Чернігова, Новгороду Великого,

Пскова і Москви. Якщо ці відомості малоімовірні, то печери під Дніпром можуть існувати насправді. Розкрити ці таємниці допоможуть старовинні карти.

ПРИМІТКИ

- ¹ Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской Лавры. - К., 1826.
- ² Закревский Н.В. Описание Киева. - М., 1868.
- ³ Ханенко Б.И. Древнейший план города Киева 1638 г. К., 1896.
- ⁴ Хведченя С.Б. Анализ истории пещер Киево-Печерской лавры // Геодезия и картография. - 1988. - № 2. - С. 49-51.
- ⁵ Справочник по картографии // Сост. Берлянт А.М., Гедымин А.В., Кельнер Ю.Г. и др. - М., 1988.
- ⁶ Киево-Печерский Патерик. - К., 1661.
- ⁷ Закревский Н.В. Описание Киева. - М., 1868.
- ⁸ Хведченя С.Б. Статистический анализ картографических изображений памятников истории и культуры // Геодезия, картография и аэрофотосъемка. - 1988. - Вып. 48. - С. 117-121.

Ярослава Іщенко

ТВАРИННИЙ СВІТ В ГЕРАЛЬДИЧНІЙ СПАДЩИНІ МІСТ УКРАЇНИ

Символіка територіальних гербів наших міст відзначається великою різноманітністю зображень. Вона віддзеркалює багаторічний процес їх історичного розвитку. Генеза гербової традиції позначається впливом різнопланових факторів суспільно-політичного, соціального та релігійного характеру. Нашарування гербових традицій різних епох призвели до інтеграції в геральдичній спадщині міст України різних геральдичних систем. Тож символіка, зазнавши впливу знакових систем тих країн, до складу яких через складні історичні обставини входили тривалий час українські землі, сформувалась як багатобарвне, з багатьма складовими, явище.

До представницької групи так званих негеральдичних фігур, які вміщувалися у гербах українських міст як певні символи протягом майже п'ятсотлітньої історії їх існування, відносяться зображення, які представляють природні фігури. Серед них численний ряд складають такі, що відтворюють образи, взяті з живого світу, зокрема фауни. До територіальних емблем потрапили представники диких звірів та тварин — лев, вовк, ведмідь, олень, зубр, козел, бобер, білка, ховрах; свійських тварин — кінь, коза, баран, ягня. Пташиний світ у міських гербах представляють орел, сокіл, дрохва, лебідь, лелека, журавель, голуб, галка. З мешканців водойм до гербів занесено риб, часто без означення виду. Групу плазунів й комах представляють змія та бджоли. Якщо одні з них широко відомі в Європейській геральдичній й знаковій системі, то інші мають виключно конкретну прив'язку до українських теренів, на яких стояло те чи інше місто.

За час свого існування практична геральдика, яка жила за рахунок усталених знакових систем своїх країв, територій, історико-етнографічних регіонів, залу-

чаючи до свого вжитку вивірені століттями знаки — символи, зуміла виробити класичні форми зображень живих істот. Приписи класичної геральдики зафіксували норми їх розміщень у гербовому полі, конкретні вказівки на те, яким чином мають бути відтворені звірі та птахи, в який бік повернена голова та куди має крокувати жива істота. Отже, в геральдичній науці питання про відповідність графічного зображення емблем (колір, розмір) завжди стоїть досить гостро, бо всі порушення прийнятих канонів при створенні гербів вимагають свого пояснення.

Теоретична геральдика сформулювала суто геральдичні правила для їх зображень, визначила інформативну суть кожного із символів. Так, зображення диких травин відповідали притаманним їм природним якостям, тобто говорили у свій спосіб про силу, могутність, пильність, рішучість, а той й шляхетність. За допомогою геральдичних барв у образах-символах підкреслювали якусь з властивих рис тварин. Свійські тварини, образи яких потрапили до гербів, часто символізували готовність прислужитися людям, або ж відображали напрямок господарських занять міської громади чи вказували на значну поширеність тварин в регіоні.

Поміж відомих на тепер понад 400 міських гербів України, що складають самотутнє, надзвичайне цікаве, національного значення явище, як досить інформативне історичне джерело, так і як предмет малярського та графічного мистецтва, понад 90 мають зображення представників фауни. Це засвідчує про неабияку прихильність наших предків до оточуючого їх живого світу, про намагання творців знаків ввести у вигляді “геральдичного патрона” в головну міську емблему такий близький їм образ, здатний одночасно за допомогою графіки через свою визначальну якість передати певний зміст. Отже, часто витоки появи в гербі тієї чи іншої тварини треба шукати в традиції ставлення середньовічного населення наших теренів до них. Тож у символічній формі зафіксовано світосприймання наших предків,

світоглядні елементи, а також історичні події та факти, легенди, фольклорні традиції, побут. Звичайна річ, що за товщею століть часто губився зміст того чи іншого символу. І сьогодні ми в багатьох випадках не маємо змоги “прочитати” герб у такий спосіб, як його розуміли самі творці.

Інформативну віддачу історичної пам’ятки можна підвищити, застосовуючи прийоми та методи теоретичної геральдики. Саме вона займається систематизацією та аналізом складових елементів герба, геральдичною термінологією. З’ясувати натяки на певні історичні події, правильно оцінити змістовне значення символу допомагають теоретичні знання. Йдучи від загального до конкретного, аналізуючи наявний геральдичний матеріал, дослідники отримують змогу представити вилучену інформацію досить широкого спектру для висвітлення питань історії суспільної свідомості, соціальної психології. Інформація, яку несе герб, допомагає відтворенню психологічної атмосфери епохи середньовіччя. Змістове та художнє навантаження герба дає можливість проаналізувати й саме ставлення до нього його безпосередніх власників, тієї риси, яка притаманна менталітету епохи або ж різним її соціальним верствам.

Сьогодні ми не можемо, на жаль, ще констатувати, що вся вітчизняна геральдична спадщина достатньо розроблена. Тож не потрібно відкидати того факту, що значний геральдичний матеріал, накопичений впродовж століть, вже опрацьований дослідниками територіальної геральдики окремих регіонів¹. Це дає можливість для аналізу структурного ряду його знаків, які, зокрема, представлені й зображеннями тваринного світу.

Перед тим, як приступити до систематизації та аналізу природних, в нашому випадку — зображень тварин, вважаємо за потрібне зупинитись на особливостях колірної гами при їх передачі.

Згідно правил класичної геральдики однією з важливих ознак герба є колір його поля та фігур. Здавна чітко

визначилась геральдика щодо геральдичних кольорів, яких всього п'ять: червоний, синій, зелений, пурпуровий та чорний. Барвам завжди відводилась особлива роль, бо кожна з них мала свою символіку та трактування. Це правило не втратило свого значення і тепер². Оскільки у мистецтві кожна з фарб має безліч відтінків, для прикладу, один тільки чорний нараховує їх 42, то теоретична геральдика зафіксувала компоненти, з яких утворюються в гербах їх кольори: червоний — суміш сурика та кіноварі; синій (блакитний) — шляхом змішування кобальту та ультрамарину, зелений — суміш хрому та рослинної зелені. Пурпуровий (за українською традицією трактується ще як малиновий) утворено через поєднання лілово- (бузьково) -червоних фарб; чорний — створений із сажі та сполучених додатків. Як засвідчує геральдична практика, цих кольорів виявилось достатньо, аби відтворити всю гаму різних за змістом геральдичних фігур. Та в гербах зустрічаються досить численні групи негеральдичних фігур — зображення людей, звірів, птахів, рослин, різних споруд, зброї, речей побуту тощо, які можуть мати свій особливий колір. Для цього приписи геральдики радять вживати термін — “природнього кольору”. Гербознавці Європи, особливо англійці та німці, наводять приклади кількох додаткових кольорів для окрасу негеральдичних фігур, та ці барви вважаються негеральдичними. Серед них — коричневий — брунатний, кров'яний, сталевий, захисний, тілесний, водяний, сірий, оранжевий. В орнаментальних зображеннях герба допускається теж певний відступ від традицій, коли справа йде про відтворення усталених кольорових зображень, запозичених з державної символіки.

Вживаються також для зображення фігур два метали, це — золото і срібло. Перший передається на малюнках жовтим, другий — білим кольором або просто чистим полем без фарб. Основне правило геральдики, що стосується кольорів, наголошує: не можна подавати кольорову фігуру на забарвленому полі, або металеву — на металевому. Кольорові фігури зображають на металі,

передані через метал — на барві. Трапляються випадки, коли це правило не враховується. В наявності є історичні герби міст з такими відступами і їх сприймають як данність. Та аби було менше непорозумінь, при створенні нових територіальних гербів все ж необхідно дотримуватись геральдичних правил.

Тож, як бачимо, малюнки тварин подають у “природньому” забарвленні, про що неодноразово засвідчують гербові описи. Вони, принагідно занадто, вказують і на колір пазурів, язика чи пащі хажака, на окрас частин тіла птахів тощо.

Лев та його зображення чи не найпопулярніша з емблем, які використовувались у світовій геральдиці. Зовсім не випадково 25 країн світу внесли цього звіра до головних державних атрибутів — гербів, офіційних емблем. Цар тваринного світу — його відвага, здіблена грива, палаючі очі, цупкі пазури — здавна асоціювалися з силою, хоробрістю, великодушністю та домінуючим станом щодо всіх інших тварин. Лев з'являвся не тільки на гербах держав, де він водиться (республіка Індія, Сьєра-Леоне, Чад, Гамбія, Королівство Марокко тощо), а й у країнах Європи, звідки він зник півмільйона років тому. Елітарний ряд геральдичних левів присутній в гербах Фінляндії, Болгарії, по три їх зображення є у гербах Нідерландів, Любсембургу, Данії, чотири — у королівства Швеції, а ціла лев'яча родина (аж 9) — у гербі Сполученого королівства Великобританії та Північної Ірландії. Ввели їх до своїх головних емблем і пост-соціалістичні країни — республіки Латвія, Чехія.

На теренах України, в її символіці лев з'явився ще за часів Давньої Русі. Старовинні печатки із зображенням лева були у князів Смоленська, Новгород Великого. На гербі міста Володимира зображений лев, що звівся на задні лапи, з короною на голові та хрестом у передніх лапах. Цілком ймовірно, що прийшов він на Русь з державної символіки Візантії, де вважався уособленням величі й могутності. На гербі Львова, міста, заснованого Данилом Галицьким і названого ним на честь сина Лева Да-

ниловича (бл. 1268—1301), лев залишився і досі, проіснувавши (з певними відозмінами зображення) понад 700 років. Польська “Хроніка Зиморовича” XVII ст. зафіксувала факт наявності “промовистого” (гласного) герба міста — зображення золотого лева на блакитному щиті з 1256 року. Ймовірно, що цей династичний з початку знак (варто згадати печатки синів князя Юрія Львовича — Андрія та Лева), пізніше закріпився як центральна фігура міського герба. Із часу надання польським королем Казимиром III Великим львівським міщанам права Магдебургії (1356 р.), у міському діловодстві вживалася печатка з традиційним українським символом міста-фортеці — замком з трьома вежами та брамою, посередині якої — лев, що крокує у правий геральдичний бік. Зразки печаток 1352 р. та пізніше, 1363 р., мають відмінність, бо на останній зображена тільки одна вежа. Польський хроніст XV ст. Ян Длугош відмічав: під час Грюнвальдської битви львівські полки вступали під блакитною хорогвою із зображенням золотого лева, що спинається передніми лапами на скелю. Зображення льва вживало в своєму гербі Руське воєводство і Львівська земля як окрема його частина (1434 р.). Історичний львівський герб було підтверджено 1526 р. Сигізмундом I Старим. Після приєднання Галичини до Австро-Угорської імперії (1772 р.) міська відзнака Львова із зображенням традиційного лева була затверджена цісарем Йосипом II в 1789 р. “Руський лев” зберігся на міському гербі Львова і після революції 1848 р. та продовжував існувати до 1918 року без змін.

У радянську добу (1967 р. було затверджено герб Львова, в основу якого покладено історичний міський знак: “В блакитному полі зображена міська брама з трьома баштами, відчинена в арці, де на задніх лапах стоїть золотий лев, повернутий в правий бік. На центральній башті міської брами розміщено золоті серп і молот”. Як видно із опису, тогочасна ідеологія відклала у вигляді емблеми свій відбиток і на міську геральдику. Герб було перезатверджено у 1991 р., де серп і молот вже зникли.

Зображення лева в міській геральдиці України доволі часто передане у відповідності до основних геральдичних правил. Це — крокуючий лев, обернений у правий геральдичний бік, що піднісся на задні лапи, із висунутих червоним язиком, піднятими лапами і хвостом, оберненим до спини. Саме такий лев існував на гербах Берегового (XII—XIV ст.), Гримаїліва (1720 р.), Заболотова (поч. XVII ст.), Кулачківців (1533 р.), Отинії (1753 р.), Печеніжина (XVIII ст.), Стрілища (1513 р.), Нижніх Варецьків (XVIII ст.). На гербах міст Прикарпаття, Заболотова (XVII ст.), Кулачківців та Печеніжина (XVIII ст.) було поєднано елемент герба Руського воєводства (лева) із родовою відзнакою Потоцьких — “Пилява” (трираменний хрест без правої частини нижнього рамена). Гери міст Болехова (1603 р.) та Войнилова (1782 р.) зображували лева із золотим кільцем у лапах (родова відзнака Гедзинських “Правдзіц” (“Пельгржим”). Герб міста Гримаїлово поєднував зображення золотого лева із родовою відзнакою Сенявських “Лелівою” (золотий півмісяць та шестикутна зірка).

Цікавим є зображення лева на гербі міста Варяжа. Тут він лежить біля ніг Св. Євангеліста Марка, як його постійний супутник.

На старовинному гербі Жидачів 1676 р. було зображено аж трьох золотих левів на блакитному тлі. Пізніше символіка герба, за часу панування Австро-Угорщини, була докорінно змінена. Яким би не було зображення звіра на гербах — у положенні прямо — Львів, Берегове — з червоними очима, язиком та пазурами, Болехов — із золотим кільцем, Отинія — коронований, Гримаїлів — лев тримає у передніх лапах золоті півмісяць та шестикутну зірку тощо, крокуючим по землі на чотирьох лапах (Нижні Варецькі) — він завжди переданий золотом (жовтою фарбою), а в описах так прямо і зазначалося — “золотий лев”. 15 старовинних гербів міст України прикрашені цією класичною емблемою.

До найстародавніших емблем народів світу належать і зображення коня. Кінь майже завжди мав бути зобра-

жений у збруї під вершником. Коли він поданий без вершника та збруї, то в геральдиці його малюнок називали “диким конем”. У західноєвропейській геральдиці вважалось, що кінь уособлює в собі кращі якості кількох тварин: хоробрість лева, гострий зір орла, силу вола, швидкість оленя, спритність лисиці³. На гербах міст України зображення коня є там, де головною емблемою виступає один із найголовніших її святих — Юрій (Георгій) Звितежець чи Змієборець. Тож кінь там подається у сполученні з іншими природними або фантазійними малюнками, як і в емблемах шляхетського походження, зокрема польсько-литовської та білоруської — “Погоня”. Так, на гербі Заслава 1754 р., повторно затвердженому 1796 р., є “вершник з мечем та щитом” (“Погоня” — герб Сангушків). Присутня емблема срібного коня на гербах м. Білий камінь (1682 р.), Володимира-Волинського (1744, 1911 рр.), Новогеоргіївська (1845 р.), Збаража (з поч. XIV ст.). Кінь із польським вершником, що був присутній на гербі м. Черкаси, наданому 1791 р., продовжив своє існування і після вилучення постаті воїна (1852), коли Правобережжя перейшло до володінь Російської імперії. У 1878 р. Черкаси одержали новий герб, де на червоному щиті було зображено срібного коня, що скаче, із чорними очима та язиком. Р.Климкевич називав коня як геральдичну емблему сили, сміливості та волі, символом “підхожим для міста з такою буйною минувшиною”. Срібна кінська голова є на гербі м. Кіцмань 1934 р. А “чорний кінь, що біжить праворуч”, присутній на гербі Старобільська 1804 р. Звичайно, що не скрізь у 12 відомих нам гербах зображення коня тотожне. Творці гербів завжди додавали до його малюнку щось своє, але такі ознаки, як сила, рішучість, горда стать, краса, швидкий біг яскраво передані засобами малярства.

Серед зображень тварин в світовій геральдиці особливе місце займають бик і корова. Корів обожнювали греки, єгиптяни, скандинави та індійці, племена африканців і народи Центральної Європи. Зображення корови увійшло до композиції державного герба Непалу. На

гербі Уругваю бик символізує багатство країни, на гербі Ісландії — виступає у ролі охоронця держави. Два бички із дзвіночками на гербі Андорри символізують протекторат Франції та Іспанії. Голова бика є центральною фігурою на гербі Молдови. Міська геральдика України теж надала належне цій псважній, благородній тварині. Зображення биків, їхніх голів чи рогів існують на гербах Берегів (XIX ст.), Верхньодніпровська (1811 р.), Прилук (1572 р.), Канева (XVIII ст.) Кілії (1932 р.), Вашківців (1932 р.), Липовця (1796 р.), Язлівця (1XVIII ст.), Щодо гербів м. Канева і Язлівця то “червоний бик” потрапив туди як шляхетський герб Понятовських “Цюлек”. Герб м. Прилук являв собою видозмінений шляхетський герб Вишневецьких “Пом’ян” (“на бликитному тлі бичача, золота, пробита шаблею голова”). Зображення чорної бичачої голови на гербі м. Кілії (1932 р.) та срібних бичачих рогів на гербі м. Вашківців (1932 р.) було “спадковане” від герба Молдавського князівства (або ж крайового герба герцогства Буковини). “Бик, що грається”, на гербі 1811 р. м. Верхньодніпровська був зображений “на знак достатку у скотарстві того краю та вигоди, надані для того природою”. В одному випадку в описі герба вказується на колір забарвлення бика: червоний язик (Язловець), срібний бик (Липовець), чорна бичача голова з червоними очима та рогами (Береги, Кілія). Коли емблему описано без означення кольору (Прилуки, Верхньодніпровськ), то тоді в силу вступає закон геральдики і колір передається як “природний окрас” — “натуральна барва”.

Через свої виняткові якості прилучений до емблем міської геральдики і олень. В Європейській геральдиці олень є емблемою воїна, чоловічого благородства, тому його часто можна зустріти на лицарських гербах. На німецьких землях вважали, що олень здатний тільки своїм духом відганяти змії. Тож вже прислужилось за основу розглядати оленя як емблему боротьби із злом не стільки через фізичну силу, скільки через благородні ідейні переконання, силу духа, моральні якості⁴. Оленя зображували завжди у профіль. Він або біжить, скаче,

мирно йде, або стоїть на місці. Інколи зображували самі тільки оленячі роги чи одну голову. Таким є “промовистий” герб Рогатина 1535 р. — “оленячий ріг та латинська літера “R”. Крім різниці в накресленні фігури і частин тіла оленя існують і різні кольори передачі його забарвлення. Він може бути золотим, срібним (білим) або червоним, чи оленем “натуральної барви” (герб Чудина — тепер с. Межиріччя, поч. XIX ст.). Золотий з червоними рогами олень “біжить” на гербі м. Бережани (XVIII ст.). Олень без зазначення барви з пробитою стрілою шиєю існував з 1390 р. на гербі м. Самбір (підтверджений 1788 р.), а у супроводі з боків двома золотими восьмикутними зірками — на гербі Нижанковичів 1408 р. (підтвержений двічі, у 1569 та 1793 рр.).

Хоча згідно традиції осел втілює у народів світу ознаки глупоти та тупої впертості, йому, ще з біблейських часів, віддівали шану через працелюбність, здатність безвідмовно виконувати тяжку роботу, невимогливість, скромність. Тож словесні символи в образі осла зіткнулись з “промовистою” емблемою в геральдиці. Осляча голова зображена у гербі м. Янів (с. Долина, Тербовлянського р-ну) у XVII ст. — швидше всього то родовий герб власників міста Богушків “Півкозець”.

Гірський козел натуральної барви із срібними рогами стоїть на зеленому пагорбі на гербі м. Вишкового (кін. XIX ст.), козел з маленькими ріжками на “промовистому” гербі м. Козелець 1656 р., який дещо пізніше відозмінено і 1782 р. він за окрасом срібний, а на ньому золота держава з хрестом (державне яблуко). Пастух із гирлигою в руці пасе кіз на гербі м. Ясіня.

Зображували у гербах ще золоту баранячу голову — “на знак вигоди Тарханського Куту до викохування сірих овець” в гербі м. Євпаторія 1844 р. та Сальниці (Вінницька обл.), де є “відірвана бараняча голова з червоними очима”. Божий агнець — біле ягня — залишався впродовж трьох затверджень герба (1504, 1569, 1584 рр.) поряд з святим Іваном Предтечею на емблемі Поморян та гербі містечка Середне на Закарпатті, де він зображе-

ний (1860 та 1880 р.) з червоною корогвою та хрестом. Два чорні зубри на золотому тлі, як ознака сили та могутності, є на гербі Любомля 1938 р.

Серед інших представників диких тварин до гербів внесено малюнки вовка. Герб Летичіва 1579 р. — срібний вовк, що біжить, підтверджений 1796 р., на гербі 1860 р. — він вже йде, та зображений з червоним язиком. “Промовистий” герб м. Вовчанська 1781 р. зображає “вовка (без означення барви), що біжить, на блакитному тлі на знак імені сього міста”. Вовчу щелепу з трьома зубами зафіксував герб Шаланок (вживається під назвою “Тжиземби” або “Земби”).

Двічі в міських гербах присутнє зображення ведмідя. “На срібному тлі сосна, на якій золотий вулик і довкола золоті бджоли, а на неї, щоб добути мед, лізе чорний ведмідь” — такий герб було затверджено у 1782 році для повітового міста Новгород-Сіверського намісництва Сосниці. У даному випадку повторювалась “промовиста” символіка печатки Сосницької сотенної канцелярії 1747 р., яку подано без змін. Досить цікавим здається нам і зображення ведмідя на гербі м. Магерів “на золотому тлі увінчана короною дівчина з розпростертими руками, що сидить верхи на чорному ведміді”. Як свідчить реєстр Ф.Ковалишина, це була давня польська шляхетська відзнака “Равич”, що, за легендою походить з Англії.

Герб Бібрки 1596 р. передає зображення золотого бобра із зеленою галузкою в зубах; червону білку із зеленим горіхом у передніх лапах — герб Красноілівська 80 р. XIX ст. Удостоївся зображення і ховрах, “що сидить на золотому пні, на знак того, що таких звірят околиця сього міста має доволі”. Отже, на 50 гербах міст України у той чи інший спосіб знайшли втілення представники багатого тваринного світу краю.

Пірнате царство, багате та різноманітне, завжди супроводжує людину впродовж всього життя. Орел із своїм могутнім тілом, грізним поглядом, міцним, гачкоподібним дзьобом, сильними, з гострими пазурами нога-

ми, величним розмахом крил, привернув увагу як символ, що означає владу, державність, верховенство і прозорливість. Майже четверта частина держав світу має у своїх гербах емблему орла. Якщо раніше, у середні віки, прерогативу його зображення мали країни в ранзі імперій, то пізніше його перебрали їх історичні наступники, або держави, що визнавали своєю родову емблему засновників (для прикладу, гіпотетична емблема Пястів у Польщі, хоча вона з'явилася тільки у XIII ст. "срібний орел на червоному полі"), чи то в силу геральдичної традиції, що заносила орлів, як представників місцевої фауни, до гербів.

В гербах міст України орел як емблема присутній у гербах Чернігова (1782 р. — одноголовий, чорний, увінчений золотою короною), Буданова (три срібні орли з оберненими праворуч головами і розпростертими крилами, XVIII ст.), Озерян на Таращі (срібний та чорний орел відповідно), Коломій (половина срібного двоголового орла, 1849 р.), Отинії (срібний одноголовий орел, увінчаний золотою короною, XVII ст.), Ольвіополя та Тячева. Срібне розпростерте крило є на гербі Гайсина (1744 р., Perezatverdzheno 1796 та 1856 pp.).

Кожне з перелічених зображень має свої особливості. Це не бездумне копіювання відомих здавна зразків, а оригінальні мистецькі твори, витoki яких треба шукати в давніх традиціях зображень птахів у регіонах.

Прихильно завжди ставились на наших землях люди до лелек, мирного птаха, що означав в геральдиці спокій та пильність, як і журавель. Так, у "промовистому" гербі Буська за австро-угорського панування з'явилася "срібна лелека з червоними ногами та дзьобом". У такий оригінальний спосіб передано назву міста: лелека на місцевому діалекті звучить як "бусол" чи пестливе — "бусько". Аж три лелеки — "два поряд і один між ними, нижче, що стоять кожен на своєму гнізді" зображені в гербі Ананьїва 1847 р., що був підтверджений 1858 р. при Perezatverdzhenni герба. Срібний лелека, що тримає у дзьобі змію, скручену подібно до літери "S" має герб

Щуровичів. Очевидно, що знак затверджений за Австро-Угорщини, існував десь з середини XVII ст., коли міщани Щуровичів отримали Магдебургію. Шанували лелеку не тільки на західних землях, а й на Слобожанщині. Так, у складному гербі Біловодська 1781 р., у нижній його частині "ходить на зеленому тлі лелека". Стоїть птах і на середній з трьох веж на гербі Корсуня 1792 р., наданого місту Станіславом-Августом Понятовським. Тож образ лелеки не був прив'язаний до якогось певного регіону.

Емблема сокола здавна дуже поширена в Україні. Соколи-кречети згадуються в багатьох писемних пам'ятках, зокрема "Слові о полку Ігоревім". Класична європеїська геральдика, що надавала перевагу орлам, справила помітний вплив на інші геральдичні системи, де сокіл трансформувався в орла, як уособлення сили та могутності держави. Які саме з родини цих денних хижих птахів — балабон, кречет, сапсан чи боривітер зображались у гербах під терміном "сокіл" — тепер не визначити.

Тричі в гербах міст зустрічаємо зображення сокола. В одному випадку він "ширяє над Бугом" (складний герб Вознесенська 1845 р.), в іншому — "промовляє" — про назву міста "золотий сокіл, що сидить із розпростертими крилами на срібній скелі" на гербі Соколова (Стрийський р-н, 1511 р. Perezatverdzhenni у кінці XVIII ст.), а ще сидить срібний сокіл у відчиненій брамі тривожого замку в м. Сокаль. До речі, в останньому малюнку "промовистого" герба австрійські геральдисти бачили "польського орла", хоча прадавня, 1424 р. емблема та опис до неї чітко спростовує таке твердження.

Хоча в Європі емблема голуба трактується як приналежна до християнства (Святий Дух — білосніжний голуб), він потрапив до геральдичних систем як уособлення краси, миролюбності, вірності. Тож як символ мирних намірів мав би виглядати голуб і у вітчизняній геральдиці. Та в герб Радомисля (Радомішля) 1796 р. "три голуби срібні" потрапили через історичний переказ, в

якому оповідалося про вчинену над древлянами княгиною Ольгою розправу. Згідно нього, вона зажадала від мешканців Коростеня (Коростишева), що стояв недалеко від Радомишля, данину за вбитого чоловіка — князя Ігоря — “по три голуби і по три голубиці з кожної хати”, а потім наказала прив'язати до їх хвостів запалені гноти з сіркою, щоб ті, прилетівши додому, запалили древлянське місто. Майже дослівно цей факт відтворено в описі герба, що є винятковим випадком у геральдиці, де, однак, голуби “тримають у дзьобі полум'яники, бо сі птахи вжиті були до підпалення міста”.

До герба Миколаїва (Прикарпаття) 1794 р. (з 1570 р. ним був власницький герб “Леліва”), потрапила тема з місцевої природи — “дуб, на якому сидить голуб із червоним дзьобом”; у гербі Королевого 1870 р. — “голуб летить, а під ним — риба”.

З плазунів тільки змія удостоїлася відображення в гербах: Полтави 1803 р. (перезатверджений 1878 р.) — як символ вічності (вона тримає в пащі свого хвоста), Щуровичей (1650 р. — зображення лелеки із змією в дзьобі), Зміївки (1904 р., “промовистий” герб — «золотий змії, що звивається догори»), Зміїв (1803 р. — теж “золотий змії, що звивається догори, з міською на голові його короною”).

У гербі Ольгополя 1851 р. (перезатвердженому 1858 р.) на полі “насяніні золоті бджоли”, а вулик з бджолами — зображений на емблемі Перемишлян (поч. ХХ ст.).

Кілька мешканців водойм — риби стали за центральні емблеми міст. Так, у “промовистому” гербі Коропа на блакитному тлі зображений “срібний коропа і над ним золота корона” (1782 р.). Риби без означення виду внесені до герба Краковця 1425 р. — “три риби, одна над другою, середня обернена головою ліворуч, дві крайні — у правий геральдичний бік”. Золота риба є в гербі Сухостава (с. Яблунів, Гусятинського р-ну), а три золоті риби у гербі Вилкового 1932 р., “червона риба” у срібних хвилях — то зображення у нижній частині герба м. Заставна 1934 р. Чітко зазначену алегорію рибальства

підкреслюють тут ще два рибальські гаки. Вірогідно, що прототипом герба стала якась давня емблема, яка побутувала на межі ХІХ—ХХ ст., коли місто мало повітовий статус.

Розглянуті нами понад 90 зображень представників тваринного світу, від хижаків до плазунів та комах — яскраво засвідчують про притаманну вітчизняній геральдиці зацікавленість у відтворенні живих істот у знаковій системі. Не дивлячись на те, що потрапили вони до міської геральдики у різний час, мотиви живої природи завжди залишились досить популярними, як і “ландшафтні” символи — поля, гори, скелі, річки.

Оскільки сьогодні значно активізувалася зацікавленість у відродженні інституту міського герба, як символу міського самоврядування, дослідження символіки старих гербів, аналіз інформації про складові емблем може прислужитися напряду практичній геральдиці. Збір та впорядкування геральдичного матеріалу по історичних регіонах України, що мають як спільні риси, так і відмінності у герботворенні, дасть можливість визначитися із знаковою системою, яка заслуговує на життя і сьогодні, як історико-культурна спадщина.

ПРИМІТКИ

¹ Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля. - К., 1994; Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. Вінниця, 1995; Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. - М., 1981; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. - К., 1986. Статті Р. Климкевича про герби міст Підляшшя, Полісся, Помор'я, Буковини, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщини з “Українського історика”. 1964-1970 рр.; “Нового літопису” та ін.

² Стародубцев М. Геральдичні кольори та метали // Знак. Віст. УГТ. - 1993. - № 3 (серп.). - С. 4.

³ Похлебкин В.В. Международная символика и эмблематика. - М., 1989. - С. 99.

⁴ Там само. - С. 146.

⁵ Дані про гербові емблеми, описи гербів наведено за працями Р.Климкевича, М. Дмитрієнко, Ю.Савчука та гербовниками П.П.Вінклера (Спб., 1900), додатком до гербовника міст (М., 1994) та статтями Ю.Терлецького, А. Гречила та ін. дослідників української геральдики. Прогнатичний матеріал взято в ряді випадків з книги В.Панченка "Гербівник міст України" (К., Нью-Йорк, 1996), яка, на жаль, при всій своїй інформативності містить велику кількість помилкових висновків та суджень, оскільки автор не має відповідного фаху, а набраний матеріал - це систематизований виклад даних з обмеженої кількості опрацьованих і опублікованих вже джерел.

Дмитро Вортман

ПУТЬ КНЯЗЯ ВАСИЛЬКА 1097 РОКУ Й ДВА "ТЕМНИХ МІСЦЯ" В ІСТОРИЧНІЙ ТОПОГРАФІІ КИЄВА

I РУДИЦЯ

Однією з таємниць історичної топографії Києва залишається літописна Рудиця, яка згадується у розповіді про осліплення теребовльського князя Василька Ростиславича. 4 листопада 1097 р. Василько, повертаючись з Любецького з'їзду, "перевезеся на Выдовичь, иде поклонитися къ святому Михаилу в монастырь, и ужина ту. А товары (обоз, табір — Д.В.) своя постави на Рудици, вечеру же бышю, прииде в товаръ свои". Наступного ранку київський князь Святополк-Михаїл Ізяславович прислав до Василька запрошення на свої іменини (Михайлів день — 8 листопада), але Василько відмовився: "Не могу ждати; еда будетъ рать (війна — Д.В.) дома". Тоді до Василька приїхав посланець від волинського князя Давида Ігоревича, який також перебував у Києві, з порадою не нехтувати запрошенням "брата старьшого". Знов отримавши відмову Василька, Святополк запросив його до себе тільки на один день. Василько на цей раз погодився, "всьь на конь, поьха" й прибув на княжий двір. Тут його зустрів Святополк і запропонував "завьтрокати"¹.

Здається з наведеного тексту видно, що табір Василька був розташований на правому березі Дніпра у районі перевозу та Видубицького монастиря², а отже, саме тут слід шукати Рудицю. В той же час серед дослідників чомусь розповсюджена думка, що цей таємничий об'єкт був десь на лівобережжі. Так, О. Стрижак вважає, що Ру-

диця — неіснуюча нині річка на лівому березі Дніпра навпроти Видубицького монастиря³. Л.Махновець у коментарі до “Літопису Руського” ототожнює Рудицю з колишнім рукавом Дніпра Гнилушею (нині — озеро біля села Троещина); аргументом для цього є те, що Гнилуша мала другу назву Рудець⁴. П.Толочко також локалізує Рудицю на лівому березі, вказуючи на село Рудяки, що існувало тут⁵.

Але якщо погодитися з тим, що Рудиця була розташована на лівому березі, то тоді виходить, що Васильку довелося б тричі переправлятися через Дніпро: вперше — щоб потрапити до Видубицького монастиря; вдруге — щоб повернутися до обозу; втретє — вранці наступного дня, щоб знову опинитися на правому березі, бо йому є треба було їхати до свого Теревовля, розташованого на території сучасної Тернопільщини. Більш логічно виглядає ситуація, коли Василько (який, нагадаємо, поспішав додому) “перевезеся” на правий берез разом з обозом, залишив його на Рудиці і попрямував “поклонитися кь святому Михаилу”. В такому разі об’єкт нашого пошуку локалізується між перевозом та Видубичами. За Л.Махновцем, літописний перевіз був на місці сучасного моста Патона, де й у пізніші часи були переправа⁶. Для неї саме тут було найзручніше місце: по-перше, рельєф правого берега (устя великого яру, що нині зветься Наводницьким, а на плані Києва 1695 р. має назву Душегубиця) дозволяв легко спуститися до Дніпра; по-друге, починаючи вниз від устя Десни це перша ділянка, де Дніпро не має рукавів, які, зрозуміло, ускладнюють переправу (якщо вона, як у нашому випадку, здійснюється не вброд в човні або на поромі).

Ще один аргумент на користь правобережної локалізації Рудиці — це наведена на початку статті літописна розповідь про обмін гінцями між Святополком, Давидом та Васильком. Згідно з нею, вранці 5 листопада з Києва до табору Василька приїхав гонець, відвіз назад відповідь, ця операція повторилась ще двічі, і коли після цього Василько прибув на княжий двір, то був ще ранок,

оскільки його запросили не на обід чи на вечерю, а на сніданок. Якщо Рудиця була там, де припускає автор, то відстань між нею та Кисвом (мається на увазі місто в межах XI ст.) дорівнювала 5—6 км, і вершники встиглиб здійснити потрібний обмін посланнями не більш ніж за дві години⁷. А тепер уявимо, скільки часу було б вистрачено, якби табір Василька був розташований на лівому березі...

Отже, район пошуку Рудиці звужується до кілометрової смуги вздовж правого берега Дніпра між мостом Патона та Видубицьким монастирем.

Тепер спробуємо з’ясувати: який тип об’єкту згадується у літописі — це річка, болото, урочище, поселення чи щось інше? Звернення до літератури переконує, що топонім “Рудиця”, скоріш за все міг бути назвою водного об’єкту. Гідроніми з корнем “руд” руже розповсюджені: на території України нараховується понад 170 сучасних назв типу Руда, Рудецький потік, Рудка, Рудчиця і т.п.⁸ Надзвичайна поширеність таких гідронімів на території Київського воєводства у XVI—XVII ст. дозволила упорядникам “Книги Київського підкоморського суду” тлумачити термін “руда” просто як “струмок”, “болото”⁹, тобто не як власне, а як загальне ім’я. За О.Стрижачком, у давньоруському слові “руда” контаміновано значення “металева руда” і “водойма”;¹⁰ це пояснюється тим, що залізо отримували головним чином з болотної руди¹¹.

Отже, літописна назва “Рудиця”, принаймі початково, належала, скоріш за все, до гідронімів. Єдиний відомий водний об’єкт між мостом Патона та Видубицьким монастирем — це неіснуючий нині струмок, який з XVI ст. був відомий під назвою Неводницького¹² й тік дніщем вищезгаданого яру (яр добре виражений у рельєфі й нині). Таким чином, можна ототожити з Рудицею саме той струмок, трасу якого у нижній течії фіксує відрізок бульвару Дружби Народів між площею Героїв Великої Вітчизняної війни та мостом Патона. Втім, можливо, цю ж назву мало й урочище навколо гирла струмка, а також

гіпотетичне поселення, мешканці якого обслуговували переправу. У наш час на території України існує більше 130 населених пунктів з назвами Руда, Рудка, Рудня та подібними до них¹³.

Якщо наша локалізація Рудиці є вірною, то тоді зрозуміло, чому саме тут Василько поставив свої "товари". Путь з Києва до Теребовля вела через Василів (сучасний Васильків)¹⁴. Щоб потрапити на Васильківський шлях від дніпровського перевозу, треба було піднятися на Печерське плато, далі спуститися в долину Либеді, повернути ліворуч і переправитися на її правий берег у районі пізнішої Деміївки. Видубицький монастир залишався трохи осторонь від цього маршруту, і не було сенсу завертати до нього разом з обозом.

II ЛЮБЕЧ

Василько Ростиславич повертався до Теребовля зі з'їзду князів, на якому були прийняті важливі рішення щодо подальшого державного устрою Русі. Місце цього з'їзду літопис визначає так: "Сняшася (зібралися — Д.В.) Любчи (варіант: Любяти) на строєньє мира..."¹⁵. Більшість істориків вважала й вважає, що з'їзд відбувався у місті Любечі, яке вперше згадується у літописі під 882 р. й понині стоїть на лівому березі Дніпра, у 40 км на північній схід від Чернігова.

Але існує й інша думка: місце з'їзду 1097 р. — це якесь урочище на дніпровському лівобережжі біля Києва, і назва цього урочища, яка стоїть у тексті джерела у місцевому відмінку, була просто схожою на назву літописного міста Любеча. "Все известные нам общие съезды южно-русских князей происходили в окрестностях Киева, а из обстоятельств 1097 г. не видно, почему бы на этот раз князья могли выбрать, вместо центрального Киева — незначительный Черниговский городок", — писав Н.Барсов, який базувався на карті-реконструкції К.Бороздіна¹⁶. З Н.Барсовим погоджувався М.Грушевський,

підкреслюючи ту обставину, що територія, на якій відбувалися з'їзди, вважалася "напівнейстральною" (вона лежала в прикордонній смузі між володіннями київського, чернігівського та переяславського князів¹⁷. Нині цю точку зору підтримує О.Толочко¹⁸. Він звертає увагу на те, що у літописній розповіді про попередні події тричі згадується Київ як місце майбутнього з'їзду. "То-есть стаи в земль нашѣй Киевѣ, и ту достоить намъ снятися и подярь положить" — наголошували ініціатори князівського зібрання¹⁹.

Можна висунути додатковий аргумент на користь думки К.Бороздіна, Н.Барсова, М.Грушевського та О.Толочка. Це маршрут, який обрав Василько Теребовльський, повертаючись зі з'їзду. Ми знаємо, що його путь пролягала через дніпровський перевіз поблизу Видубицького монастиря. Якщо Василько їхав з чернігівського Любеча, то він мав би скористатися для переправи через Дніпро іншим відомим з джерел перевозом — вишгородським. У цьому випадку Василько б уникнув переправи через Десну. Маршрут "Чернігівський Любеч — видубицький перевіз — дорога на Теребовль" виглядає нераціонаним: по-перше, він включає зайву переправу через Десну, а по-друге він довший, ніж маршрут через Вишгород. Якщо ж Василько вертався додому з київського лівобережжя, то його маршрут був логічним.

На відміну від Рудиці, прив'язати гіпотетичне урочище Любеч (Любче) до конкретної точки місцевості (чи принаймні району) не вдається. Щоправда, К.Бороздін на своїй карті-реконструкції зобразив Любеч на березі озера Подлюбського, яке лежить між озером Долобським та річкою Радосинню²⁰. Але поява озера Подлюбського на карті — результат непорозуміння, яке сталося внаслідок помилок переписувачів літописних списків: Іпатіївський літопис у статті 1180 р. повідомляє, що половці (які брали участь у черговій міжкнязівській війні) збиралися розташуватися "по Любскоу", а кількома рядками нижче говориться, що ті самі половці "лежать..."

по Долобськоу"; у Хлебніковському ж списку в обох випадках стоїть "в Подлобськоу"²¹. Оце "Подлобськоу" й перетворилося в К. Бороздіна на Озеро Подлобське. Насправді є тут ідеться про урочище або озеро Долобське, яке згадується й в інших місцях літопису, а також у грамоті початку XVI ст.²²

У той же час топонім "Любеч" не є унікальним: на території України й, зокрема, на Київщині можна зустріти такі назви, як Любіж, Любча, Любче, Любша, Любящ, Лубич (Любич)²³. Ця обставина говорить на користь того, що існування у давньоруський період урочища з подібною назвою на київському лівобережжі є вірогідним. Привертає увагу рукав Десни Любич, який починається біля с. Крехаїв Козелезького району Чернігівської області, а закінчується біля с. Літки Броварського району Київської області²⁴. З перелічених об'єктів він є найближчим до Києва, розташованим саме на лівому березі Дніпра у згаданій прикордонній смузі й одночасно буває схожим за назвою на літописне "Любчи/Любячи". Було б спокусливим висловити припущення про те, що тут і відбувався з'їзд 1097 р. Єдине, що заважає такому припущенню, — надто велика відстань від Літок до Києва, у порівнянні з місцями проведення інших з'їздів.

ПРИМІТКИ

- ¹ ПСРЛ М., 1962. - Т. II. - С. 232-233.
- ² Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1992. - Т. II. - С. 92.
- ³ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С. 117.
- ⁴ Літопис Руський. - К., 1989. - С. 536.
- ⁵ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. - К., 1980. - С. 117. М. Брайчевський вважає, що Рудиця була "десь на південь від міста", тобто на правобережжі, і що цей об'єкт був поселенням, з яким можна співставити "цілий ряд пам'яток, зокрема Пирогівське городище" (Брайчевський М.Ю. Коли і

⁶ Літопис Руський. - С. 535.

⁷ Швидкість вершника нормальною рисою або галопом - бл. 20 км/год (Алльюр // БСЭ. - М., 1970. - Т. 1. - С. 449).

⁸ Словник гідронімів України. - К., 1979. - С. - 476 - 479.

⁹ Книга Київського підкоморського суду (1584 - 1644). - К., 1991. - С. 330.

¹⁰ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - С. 117.

¹¹ Ще М. Берлінський зазначав, що "во многих низменностях около Киева находится болотная железная руда, которая в некоторых местах уезда сего ы выплавляется (Берлінський М. Історія міста Києва. - К., 1991. - С. 223).

¹² Алфавітний покажчик населених пунктів // Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій. - К., 1987. - С. 433.

¹³ Сборник материалов для исторической топографии. - К., 1874. - Ч. III. - С. 34.; Закревский Н. Описание Киева. - М., 1968. - С. 328.

¹⁴ Карти "Східна Європа до кінця XIII ст. за Літописом Руським", "Київщина IX-XIII ст." // Літопис Руський. - С. 579, вклейка на с. 580.

¹⁵ ПСР-II. Стл. 230; ПСРЛ-I. Стл. 256.

¹⁶ Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи. - Варшава, 1885. - С. 143.

Інші з'їзди відбувалися в Увітичах (1100 р.; ПСРЛ-II Стл. 249), на Золочі (1101 р.; ПСРЛ-II Стл. 250) і на Долобському озері (1103, 1111 рр.; ПСРЛ-II. Стл. 252, 265). Два останніх місця локалізуються на київському лівобережжі однозначно. Щодо першого, то здається прийнятним ототожнення Увітичів з пізнішим урочищем Ветичи навпроти Вишгорода (М. Грушевський. Вказ. праця. - С. 97, 271-272).

¹⁷ Грушевський М. Вказ. праця. - С. 90, 271-272.

¹⁸ Усне повідомлення О. Толочка.

¹⁹ ПСРЛ-II. Стл. 220, 221, 228; Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992. - С. 38.

²⁰ Чертеж окружностей древнего Киева до нашествия татар

// Погодин М. Древняя русская история до монгольского ига. - Т. III. - Отд. I. - Атлас исторический, географический, археологический с объяснением. М., 1871. - Лист. 74.

²¹ ПСРЛ-II. Стл. 621.

²² ПСРЛ-II. Стл. 252, 265, 424; Сборник материалов для исторической топографии Киева. - Ч. III. - С. 11.

²³ Словник гідронімів України. - С. 328, 332-333; Алфавітний покажчик населених пунктів... - С. 407.

²⁴ Киевская область. Общегеографическая карта. М-б 1:200000. - К., 1992.

Людмила Маркітан

ПОЛТАВЩИНА У КІНОФОТОДОКУМЕНТАХ (На матеріалах Центрального державного кінофотофоноархіву України)

“Консервований час”, “відновлена реальність” — так образно називають документальну фото- та кінозйомку, а зараз уже і відеозапис, які в СІД виступають під загальною рубрикою кінофотодокументи. Відома їх роль у вивченні історичного процесу, у своєму, лише їм притаманному історичному баченні¹.

Полтавщина, це славетний край, який по праву вважають серцевиною України, має багато подій і пам'яток минулщини, що їх зафіксовано на кіно- та фотоплівці. Саме цю спадщину і розглядатиме дана розвідка. На превеликий жаль, не всі кінофотодокументи, які розповідають про історію Полтавщини дорадянського і довоєнного періодів, збереглися. Багато з них загинуло в роки громадянської та Другої світової війни.

Звернімося до безумовно першого документального фільму, зробленого на терені України. Це — “200-річний ювілей Полтавського бою”, знятий 27—28 червня 1909 р. А.Ганом на околиці Полтави².

Спочатку бачимо братську могилу 1345 загиблих російських воїнів з пам'ятником, який споруджено коштом таємного радника І.С.Судієнка за проектом архітектора М.Никонова майстром А.Бариновим — могильний пагорб, 7,5-метровий восьмигранний хрест з цільної брили світло-сірого граніту, високі гранітні сходи, які із західного боку ведуть до вершини пагорба (реставровані 1906—1909 рр.), каплицю у вигляді склепу, в якій вміщено мармурові дошки з назвами полків російської армії, що брали участь у Полтавській битві, бронзові вінки, російські знамена. Вище духовенство служить молебень. Біля підніжжя пагорба — величезний натовп народу, окремо знято вельможне панство, потім йдуть

ченці і черниці, селяни.

Далі у фільмі знято урочисте відкриття 7-метрового пам'ятника роботи скульптора А.Обера та архітектора О.Більдерлінга захисникам Полтавської фортеці та її комендантові О.С.Келіну, встановленого на місці четвертого бастиону, де під час облоги міста, а саме 21—22 червня, гарнізон і озброєні мешканці, в тому числі жінки і діти, відбивали найзапекліші атаки шведів. “Доблесному коменданту Полтави полковнику Келіну и славным защитникам города в 1709 году” — говорить напис на ньому.

Інші кадри фільму зафіксували відкриття ще двох пам'ятників — “Шведам від росіян” та “Шведам від шведів”. Перший споруджено на тому місці, де був правий фланг шведської армії на другому етапі битви. Це — зрізана піраміда червоно-сірого граніту з хрестом нагорі. На східному її боці написи російською і шведською мовами: “Вечная память храбрым шведским воинам, павшим в бою под Полтавой 27 июня 1709 года”. Інший монумент був доставлений із Швеції і встановлений Східно-Фінляндським гранітноакціонерним товариством. На обеліску написи двома мовами: “В память шведам, павшим здесь в 1709 году. Воздвигнут соотечественниками в 1909 году”. На цих урочистостях був присутній сам вінценосний самодержець Росії Микола II.

Відзначимо, фільм зроблений з імперських позицій, у ньому, звичайно, немає й згадки про відчайдушну спробу славного гетьмана І.Мазепи у союзі зі шведами відвоювати незалежність України від московського ярма.

1939 р. у зв'язку з 230-річчя Полтавської битви кінохронікери тричі побували на місці боїв³. У поле зору об'єктива потрапив відкритий 27 червня 1811 р. величний Монумент слави. Він являє собою 11-метрову чавунну колону на гранітному полірованому постаменті (архітектор проекту проф. Петербурзької академії мистецтв Тома де Томон, скульптор проф. Ф.Щедрін, архітектор М.Амвросимов), прикрашену бронзовими барельєфами вінків і пальмових листів.

Вінчає колону фігура позолоченого орла, звернутого у бік поля битви. У нього в дзьобі — лавровий лист, у пазурах — стріли війни.

Українські оператори зняли загальний вигляд поля Полтавської битви, обеліски на місці російських редутів, окремі пам'ятники, відкриті до 200-річного ювілею.

Відомо, що деякі історичні споруди Полтавської битви зазнали реконструкції, а в роки Другої світової війни серйозно постраждали від бойових дій. І тут істориків стають в нагоді кінофотодокументи, що зафіксували відкриття, первісний вигляд, наступну реконструкцію цілої низки пам'ятників. А їх багато, справжній музей просто неба. Але немає тут лише одного — пам'ятника Івану Мазепі та його хоробрим козакам, які билися не “во славу русского оружия”, а навпаки, за визволення рідної землі.

Дожовтневі фотографії зберегли також велике число пам'яток, що розповідають про міста, повітові містечка, села, архітектурні і культові споруди, красвиди Полтавщини. Ось деякі з населених пунктів, що їх відбито на плівці: Великий Перевіз⁴, Гавронці⁵, Дмитрівка⁶, Зінці⁷, Лозова⁸, Павленки⁹, Петрівка¹⁰, Сем'янівка (з 1922 р. Кротенки)¹¹, Старі Санжари (з 1946 р. Решетники)¹², Хорошки¹³, Черняківка¹⁴, Чернещина¹⁵, Яреськи¹⁶ та ін.¹⁷ Зафіксовано старий “чумацький шлях” біля м. Ромодан¹⁸, будинки земства у Прилуках¹⁹, міських управ у Миргороді²⁰ та Лубнах²¹, собори Ромен²² тощо.

Серед знімків є такі, що крім загальних видів місцевості, знайомлять з побутом і життям селян та інших мешканців Полтавщини того часу, виглядом знярядь праці і промислів, обладнанням невеличких підприємств, головним чином цукроверень, ярмарків, транспортних засобів і т.ін. Майже всі ці документи не оригінали, а репродукції з різноманітних ілюстрованих видань. Понад 250 фотознімків Полтавщини зроблено останнім часом співробітниками України з поштових листівок видатного філокартиста М.С.Забоченя.

Фонди архіву поповнилися і за рахунок місцевих матеріалів, коли у процесі підготування “Зводу пам'яток

історії і культури народів СРСР по Україні” Головне архівне управління звернулося до центральних, обласних і міських державних архівів з проханням надіслати ілюстровані документи пам’яток історії, археології, архітектури і мистецтва, що перебувають під охороною держави. На сьогодні ця колекція нараховує понад 2600 одиниць зберігання.

З матеріалів полтавської тематики привертає увагу єдине фото (кінець XIX ст.) мовчазного свідка Полтавської баталії²³. Це — Спаська церква, частина Преображенського собору Хрестовоздвиженського монастиря. Вона була перенесена в Полтаву 1705 р. і встановлена на місці церкви, що згоріла. Через 100 років церква почала руйнуватися, була частково розібрана, від неї залишився лише відремонтований вівтар, який 1837 р. накрили кам’яним ковпаком²⁴. Так вона зберігається й досі.

На згаданій фотографії, поруч з церквою пам’ятник на місці, де Петро I відпочивав після битви. Зроблений за проектом проф. архітектури О.Брюллова і відлитий у Петербурзі в майстерні Гамбургера, він був відкритий 27 червня 1849 р., у 140-річницю баталії. На мармуровому східчастому постаменті встановлено бронзовий обеліск у вигляді прямокутної трьохярусної піраміди, яку з усіх боків облямовують металеві гірлянди. Зверху на піраміді лежать меч і щит, над ними — шолом і лавр полководця. На західному боці пам’ятника напис: “Петр I покоился здесь после подвигов своих 27 июня 1709 года”. Під текстом — барельєф двоголового орла — російського державного герба, нижче, на цоколі, зображений лев, що спить, символ сили та спокою. Споруда сягає майже 8 метрів заввишки. Під час німецької окупації Полтави пам’ятник був частково зруйнований, 1948 р. - реставрований. Тому ця фотографія, що зафіксувала первісний вигляд монумента має неабияку цінність.

Відомо, що у другій половині XVIII ст. в Україні розпочинається перепланування і забудова міст і містечок за принципами архітектури класицизму. На Полтавщині це торкнулося насамперед Кременчука, який у

1765—1783 рр. був адміністративним центром Новоросійської губернії, потім повітовим містом Катеринославського намісництва. Низка фотодокументів кінця XIX — початку XX ст. знайомить з окремими видами Кременчука²⁵, а також з маєтком Скоропадських (фото 1883 рр.)²⁶.

А 1802 р. Полтава після неодноразової зміни її статусу стала губернським центром. Згідно з проектом планування, розробленим у 1803—1805 рр. у місті з’являються прямі вулиці, нові забудови. І фотографії дозволяють побачити Полтаву саме такою, якою була вона наприкінці XIX — на початку XX ст.²⁷ Великий інтерес для нас, нащадків, мають фотодокументи, що відбили громадські будівлі міста, які є пам’ятками архітектури. Зруйновані під час фашистської навали, вони були реставровані у повоєнний час. Це будинки так званого Малоросійського поштампу (1809 р., архітектор Є.Соколов)²⁸, губернських присутствених місць 1810 р., архітектор А.Захаров)²⁹, Старо-губернський (1811 р.)³⁰ і Повітового правління (1810 р., архітектор А.Захаров)³¹, Дворянського зібрання (1810 р., архітектор М.Козаков)³², Пожежної команди (1810 р., архітектор А.Захаров)³³, Кадетського корпусу (1840 р., архітектор-художник М.Бонч-Бруевич)³⁴, благодійного закладу (1804 р., архітектор М.Амбросимов)³⁵, попечителем якого у 1827—1835 рр. був І.П.Котляревський. Бачимо також архієрейський будинок з церквою³⁶, каплицю, збудовану в пам’ять Олександра II³⁷, будинок Російського селянського банку (1906 р., архітектор невідомий)³⁸, Європейського готелю³⁹, клубу чиновників⁴⁰, культові споруди⁴¹ тощо.

Але перлиною українського архітектурного мистецтва початку XX ст. з цілковитою підставою називають будинок красзнавчого музею у Полтаві. Його споруджували з 1902 по 1908 р. як будинок земства. Головним архітектором проекту був О. Ширшов, Художнє оформлення здійснили В.Кричевський, С.Васильківський, М.Самокиш. Авторам вдалося створити цільний архітектурний ансамбль, в якому стиль українського ба-

рокко органічно поєднаний з місцевими мотивами, з са-
мобутнім національним колоритом.

Цікава доля цієї споруди: перші 12 років — це земська управа, з 1920 р. — Центральний пролетарський музей Полтавщини, з 1964 р. — Полтавський краєзнавчий музей, у приміщенні якого розгорнута експозиція, що охоплює історію краю з давніх часів до наших днів. Німецько-фашистські загарбники пограбували музей, спалили будинок, при цьому загинув монументальний розпис, велика кількість експонатів, багатющі архіви. У післявоєнний час споруда була відбудована, частково реконструйований монументально-декоративний живопис (проект проф. П.Костирка).

Відтворити первісний вигляд будинку, яким він був на початку ХХ ст. і аж до Другої світової війни, ознайомитися з експозицією, показати роботу музею допомагають документальні фото і кіносюжети. На плівці — зовнішній вигляд музею початку ХХ ст.⁴², зали з експозиціями. Але це не повсякденні експозиції, але тільки ті, що їх приурочено до ідеологічних свят. Революція 1905—1907 рр. (фото 1935 р.⁴³, 230-річниця Полтавської битви⁴⁴).

Фотознімки донесли до нас і місця, пов'язані з пам'яттю Т.Г.Шевченка, зокрема будинок Закревських у с. Березова Рудка, де він гостював (зараз Пирятинський район)⁴⁵.

Маємо серію фотографій населених пунктів Полтавщини, так чи так пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей минулого. Це — с. Хомутець Миргородського повіту, де в 1824—1825 рр. жили брати-декабристи Сергій, Іполит та Матвій Муравйови-Апостоли⁴⁶, с. Яківці, де перебував хірург проф. М.В.Скліфосовський⁴⁷, с. Шишаки, де перебував перший президент ВУАН В.І.Вернадський⁴⁸, с. Ромни, в якому деякий час жив фізик академік А.Ф.Йоффе⁴⁹ і т. ін. Відбиття у фотодокументах знайшли численні маєтності, що їми володіла родина Кочубеїв — Диканька, Жуки, Кочубеївка (садиба), двоповерховий палац у Полтаві⁵⁰.

2 кіносюжети і низка фотографій знайомить з вшану-

ванням пам'яті основоположника нової української літератури І.П.Котляревського, чие життя та діяльність були тісно пов'язані з Полтавою. Це насамперед відомий груповий портрет видатних діячів української культури, що прибули до Полтави на відкриття 30 серпня 1903 р. пам'ятника Котляревському (скульптор Л.Позен). Бачимо М.Коцюбинського, Лесю Українку, Г.Хоткевича, В.Стефаника, Олену Пчілку, М.Старицького, В.Самійленка⁵¹. Інші матеріали знято майже через півстоліття. Урочистості з приводу відкриття літературно-меморіального музею у вересні 1952 р. в одному з наймальовничіших куточків Полтави⁵² та його філіалу — меморіального комплексу “Садиба поета” (хата, комора, повітка, криниця), який відкрито 9 вересня 1969 р. на честь 200-річчя від дня народження Котляревського⁵³. До речі комплекс відтворено головним чином за малюнком Т.Г.Шевченка та планом садиби, знайденим у фондах Полтавського облархіву. Серед присутніх на святі — визначні діячі української науки і культури. Документи відбили зовнішній вигляд Полтавського театру, стаціонарне приміщення якого побудоване 1810 р.⁵⁴ Саме тут були вперше поставлені й “Наталка Полтавка” і “Москаль-чарівник”.

Привертає до себе увагу фотографія, яку вміщено як ілюстрацію в “Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область” (с. 103). Напис свідчить, що зображено церемонію відкриття пам'ятника Шевченка у Полтаві 1926 р. І дійсно, біля пам'ятника людський натовп, імпровізована трибуна, прапори, військовий оркестр, п'єдестал прикрашений гірляндами з ялинкових віт. Немає ніякого сумніву, що це справді урочисте відкриття. Привертає увагу полотнище, натягнуте вздовж трибуни, бо на ньому ледь помітні малюнки і текст. Беремо лупу з десятикратним збільшенням і читаємо напис “6.XI.1924 рік”. Безсумнівно, це і є справжня дата відкриття пам'ятника. А 1926 р. некритично запозичено із спогадів самого автора І.Кавалерідзе⁵⁵. Не може бути двох думок — скульптор помилився, і підтвердження цьому неважко

знайти в Полтавському обласному чи міському архіві.

У зв'язку з цим треба зазначити, кінофотодокумент — це комплексне історичне джерело, яке складається з зображувального ряду та тестового супроводу, де розшифровано місце, час і характер відзнятого матеріалу. Кінокадри і фотографії не містять ніяких узагальнень, більш того залишаються “німими” доти, доки не подано до них писемний або усний коментар (винятком є синхронна кінозйомка, відеозапис), і часом треба для розшифровки документа провести копітку дослідну роботу — зіставити їх з писемними або архівними джерелами, тогочасною пресою, мемуарною літературою тощо. З кожним роком справа стає складнішою, особливо коли йдеться про старі знімки.

Як свідчать кінофотодокументи, жителі Полтавщини особливо шанують пам'ять свого великого земляка — М.В.Гоголя. На фотографіях бачимо загальний вигляд його рідного гнізда — Янівщини (зараз Гоголеве), Диканьки⁵⁶.

Автором статті знайдено унікальний фотознімок будинку в садибі військового лікаря М.Я.Трохимовського (с. Великі Сорочинці) де народився майбутній письменник⁵⁷. Зараз на цьому місці — літературно-меморіальний музей, який відкрито 14 січня 1951 р. Кінофотозйомка детально знайомить з зовнішнім виглядом споруди, інтер'єрами, експозицією та урочистим відкриттям поруддя Гоголя до 100-річчя з дня його смерті⁵⁸. Знято також багатолюдний мітинг з приводу відкриття музею-заповідника в с. Гоголеве Шишацького району, приурочений до 175-річчя від дня народження письменника⁵⁹.

Одним з найстаріших музеїв Полтавщини є літературно-меморіальний музей В.Г.Короленка, розташований в колишньому будинку лікаря Будаговського по Мало-Садовій вулиці (зараз вулиця Короленка), де родина письменника жила з 1903 р.

У фондах архіву зберігаються два сюжети з кіножурналів “Радянська Україна” за 1938 і 1939 рр.⁶⁰ У них відбито зовнішній вигляд музею, інтер'єри, фрагменти

експозиції. Ці кадри мають дуже велику цінність, бо під час Другої світової війни музей було зруйновано, частково загинула і експозиція. До речі, є й знімок, зроблений відразу ж після визволення Полтави — руїна музею, ніби німий свідок фашистського варварства⁶¹. Відбудований і, звичайно ж, перебудований музей був відкритий 26 грудня 1946 р. до 25-річчя від дня смерті письменника.

Фотодокументи відбили вшанування пам'яті Панаса Мирного: встановлення меморіальної дошки на будинку літературно-меморіального музею під час роботи III пленуму Спілки письменників України, що проходив на ознаменування 100-річчя від дня народження Панаса Мирного⁶², та пам'ятника (скульптори О.Олійник, М.Вронський), відкритого на садибі музею 13 травня 1951 р. Бачимо багатолюдний мітинг, на якому виступає син письменника М.П.Рудченко⁶³.

Кінофотоматеріали зафіксували відкриття літературно-меморіального музею А.С.Макаренка в Крюкові (1951 р.)⁶⁴, зовнішній вигляд старого будинку-музею М.Горького в с. Мануйлівці, відкритого 1937 р. і зруйнованого під час війни⁶⁵ та мітинг з приводу відкриття нового музею 1961 р., де виступає вдова письменника К.П.Пешкова, О.Гончар⁶⁶.

Низка фотографій знайомить з урочистостями, присвяченими увічненню пам'яті видатного грузинського поета Давида Гурамішвілі, чий життєвий і творчий шлях був тісно пов'язаний з Миргородом і Зубрівкою. Це мітинг з нагоди відкриття пам'ятника поетові на його могилі до 175-річчя від дня його смерті⁶⁷ та літературно-меморіального музею і пам'ятника біля входу до музею (скульптори А.Німенко, М.Обезюк, архітектор В.Жигулін) у травні 1969 р. Серед присутніх письменники М.Бажан, О.Гончар, Ю.Збанацький, Г.Абашидзе, О.Барамідзе, К.Каладзе та ін.⁶⁸

Група відеоматеріалів висвітлює місця перебування угорського письменника Мате Залка (генерала Лукача), який кожне літо з 1928 по 1936 роки проводив в с. Білики Кобеляцького району, працюючи над своїми

літературними творами. Тут і види селища⁶⁹, і мітинг з нагоди відкриття меморіальної кімнати письменника 10 липня 1961 р.,⁷⁰ і відкриття пам'ятника Мате Залка роботи скульптора М.Когана та архітектора В.Жданова (1976 р.).⁷¹

Отже, маємо хоча і фрагментарну, але досить широку панораму минулого Полтавщини, яка ніби зримо занурює дослідника у ті часи.

ПРИМІТКИ

¹ Пушкарев Л.Н. Источниковедческие проблемы кинофотодокументов // Сов. арх., 1968. № 2, С. 89-92, Магидов В.М. Материалы хроникально-документального кино и их историческое значение (Проблемы всеобщей истории. М., 1971. - С. 261-286. Його ж. Зримая память истории. - М., 1984; Листов В.С. История смотрит в объектив. - М., 1973; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория, К., 1988. - С. 214-220; Волков-Ланит Л.Ф. История пишется объективом. - М., 1980; Маркітан Л.П. Кінофотодокументи як історичне джерело // Іст. джерела та їх використання. - К., 1971. Вип. 6. - С. 60-67; Ї ж. Пам'ятники Т.Г.Шевченку в документальних кадрах і фотографіях // НТЕ. 1984, С. 25-33 тощо.

² ЦДКФФА України. Одиниця збереження (далі Од. зб.) 1983.

³ Там само. Од. зб. 30-У; 70-1, 73-2.

⁴ Там само. Од. зб. О-182655.

⁵ Там само. Од. зб. 0-180022, 0-182938, 0-182949, 2-126640.

⁶ Там само. Од. зб. 0-168804.

⁷ Там само. Од. зб. 0-182676, 0-182808.

⁸ Там само. Од. зб. 0-180015.

⁹ Там само. Од. зб. 2-126622.

¹⁰ Там само. Од. зб. 0-182779, 0-182821, 0-182831, 0-182832.

¹¹ Там само. Од. зб. 0-180029, 0-180030.

¹² Там само. Од. зб. 2-126617.

¹³ Там само. Од. зб. 0-180023, 0-182680.

¹⁴ Там само. Од. зб. 0-182952.

¹⁵ Там само. Од. зб. 0-183047, 2-126793.

¹⁶ Там само. Од. зб. 0-182818.
¹⁷ Там само. Од. зб. 0-167362, 0-168798, 0-168800, 0-181896, 0-182666, 0-182674, 0-182737, 0-182754, 0-182-764, 0-182768, 0-182774, 0-182775, 0-182802, 0-182829, 0-182830, 0-182852, 0-182853, 0-182856, 0-182930.

¹⁸ Там само. Од. зб. 0-181903.

¹⁹ Там само. Од. зб. 0-180425.

²⁰ Там само. Од. зб. 0-180378.

²¹ Там само. Од. зб. 0-180381.

²² Там само. Од. зб. 0-180403, 0-180398.

²³ Там само. Од. зб. 2-126651.

²⁴ Луговая Е.И., Раковский Л.Э. Памятники истории досоветского периода // Историко-культурное наследие Полтавщины. - К., 1987. - С. 187-188.

²⁵ ЦДКФФА України. Од. зб. 0-180379, 0-182928, 0-182945, 0-182942, 0-182951, 0-182954.

²⁶ Там само. Од. зб. 0-163023.

²⁷ Там само. Од. зб. 0-180390, 2-126723, 2-126724, 2-126745, 2-126775, 2-126626, 2-126632, 2-126643, 2-126644, 2-126664, 2-126674, 2-126675, 2-126685, 2-129948, 2-129974.

²⁸ ДАПО. Спр. 12287.

²⁹ ЦДКФФА України. Од. зб. 2-126720.

³⁰ Там само. Од. зб. 2-126719.

³¹ Там само. Од. зб. 2-126714.

³² Там само. Од. зб. 2-126789, 2-129945, 2-126790.

³³ ДАПО. Спр. 12334.

³⁴ Там само. Спр. 12241.

³⁵ Там само. Спр. 12247.

³⁶ ЦДКФФА України. Од. зб. 2-126733.

³⁷ Там само. Од. зб. 2-126631, 2-126656.

³⁸ Там само. Од. зб. 0-126677, 2-126688.

³⁹ Там само. Од. зб. 0-182943.

⁴⁰ Там само. Од. зб. 2-126725, 2-126726.

⁴¹ Там само. Од. зб. 2-126742, 2-126712, 2-126669.

⁴² Там само. Од. зб. 2-126665, 2-126757, 2-126762, 2-126763, 2-129943, 2-43221.

⁴³ Там само. Од. зб. 4-5650.

⁴⁴ Там само. Од. зб. 70-1.

- 45 ДАПО. Спр. 08293.
 46 Там само. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 20.
 47 ЦКФФА України. Од. зб. 0-182916, 2-126634.
 48 Там само. Од. зб. 0-182691, 0-182759, 0-182760.
 49 Там само. Од. зб. 0-180403, 0-182929.
 50 Там само. Од. зб. 0-182815, 0-182660, 0-168809, 2-126618, 2-43822, 2-126620, 2-126694.
 51 Там само. Од. зб. 2-25607.
 52 Там само. Од. зб. 896.
 53 Там само. Од. зб. 0-120201, 2-106386, 2-136785.
 54 Там само. Од. зб. 0-156648, 2-126687.
 55 Див. Кавалерідзе І.П. Так починалася робота на революцію // За ленінським планом. Монументальна пропаганда на Україні в перші роки Радянської влади 1918-1922. Документи. Матеріали. Спогади. К., 1969. - С. 56.
 56 ЦКФФА України. Од. зб. 0-180375, 0-182668, 0-182661, 0-182815.
 57 Красная панорама. 1928. - № 8. - С. 11.
 58 ЦКФФА України. Од. зб. 292,358, 851, 2902-II, 0-118600, 0-153695.
 59 Там само. Од. зб. 0-153695.
 60 Там само. од. зб. 2-IV, 5-IV.
 61 Там само. Од. зб. 2-67913.
 62 Там само. Од. зб. 0-23501.
 63 Там само. Од. зб. 0-33476, 0-38483, 0-38435, 0-38436.
 64 Там само. Од. зб. 811, 0-34866, 0-38565, 0-34867, 0-1-2992.
 65 Там само. Од. зб. 805, 1246, 0-55994, 0-55699.
 66 Там само. Од. зб. 0-93845, 0-93847.
 67 Там само. Од. зб. 0-19311.
 68 Там само. Од. зб. 0-121075, 2-106227.
 69 Там само. Од. зб. 0-182678, 0-182689, 0-182677, 2-126638.
 70 Там само. Од. зб. 0-93089.
 71 Там само. Од. зб. 1617. сюж. 19.

Віктор Коваль

ТРИ ГЕОГРАФІЧНІ ЛІНІЇ У ПЛАНАХ НАЦИСТСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ СРСР

У процесі підготовки агресії проти Радянського Союзу та після її початку військове й політичне керівництво нацистської Німеччини наперед визначило для себе певні просторові рубежі на Сході. Вони не були пов'язані між собою, кожен з них мав своє особне призначення. Розглянемо їх послідовно, йдучи із заходу на схід.

1. Лінія Д—Д

Першою була лінія двох річок — Дніпра та Західної Двини, звідси її назва. У стратегічних задумах німецького командування лінії Д—Д надавалось першорядне значення, і це знайшло свій вираз в оперативному плані "Барбаросса".

Стратегічний розрахунок, покладений нацистами в основу плану "Барбаросса", полягав у тому, щоб у перші ж тижні бойових дій розбити головні сили Червоної армії і досягти перемоги над Радянським Союзом ще до закінчення війни з Англією. Штурмувати Британські острови через Ла-Манш (Англійський Канал), маючи за спиною сталінську Червону армію Гітлер не зважився. Після очікуваної швидкої перемоги над СРСР, він мав намір ще до осені 1941 р. перекинути на Захід дві третини німецьких військ, задіяних у "Барбароссі", і зосередити зусилля на завоювання Британських островів. Це дало б гарантію від вступу Америки у війну на боці Англії. Тоді Німеччина стала б не просто гегемоном, а цілковитим хазяїном західної частини Старого світу, включаючи всю європейську територію СРСР до Уралу.

Такий був загальний стратегічний задум Гітлера у період підготовки нападу на Радянський Союз. Ані тоді, ані пізніше він не мав наміру воювати за світове панування. Цю справу він залишав наступним генераціям на-

цистів, у далекі прийдешні часи. Своє головне завдання Гітлер бачив у завоюванні величезної території європейської частини СРСР, щоб перетворити її на життєвий простір для бурхливого розмноження німецького “народу панів”. Після того, десь років через сто, вважав нацистський фіюрер, німці матимуть змогу воювати за світове панування.

Долю цього грандіозного задуму, за оперативними планами німецьких стратегів, мала вирішити блискавична перемога вермахту над головними силами Червоної армії на території між радянсько-німецьким кордоном та річками Дніпро та Західна Двина. “На наших кордонах стоять усі наявні російські війська”, писав Гітлер у листі до фашистського диктатора Італії Муссоліні 21 червня 1941 р., висловлюючи тверду впевненість у швидкій перемозі на Сході: “Що ж до боротьби на Сході, дуче, то вона, безперечно буде важкою. Але я ні на секунду не сумніваюся у великому успіхові. Насамперед я сподіваюсь, що нам в результаті вдасться забезпечити на тривалий час на Україні спільну продовольчу базу. Вона служитиме для нас початковим тих ресурсів, які, можливо, будуть потрібні нам у майбутньому”¹.

* * *

Підписана Гітлером 18 грудня 1940 р. директива № 21 верховного командування вермахту (ОКВ), яка в історичній літературі традиційно трактується як план “Барбаросса”, насправді ним не була. Вона містила тільки загальний задум майбутньої війни проти СРСР трьома групами армії, коротко розглядала питання про союзників Німеччини, у загальних рисах — завдання сухопутних сил, авіації та флоту. Закінчувалася гітлерівська директива вказівкою головнокомандувачам видами збройних сил розробити плани їхніх наступальних дій.

Виконуючи вказівку Гітлера, генштаб головнокомандування сухопутних військ (ОКХ), яке мало керувати наступом на Сході, розробив оперативну директиву про дії

армії. В ній встановлювався склад і групування сил вторгнення, конкретизувалися напрями наступальних дій груп армій, форми їхніх операцій; лінії розмежування між арміями та групами армій. 31 січня 1941 р. головком сухопутних сил фельдмаршал В.Браухіч підписав цю директиву. Документ отримав маскувальну назву “Директива по стратегічному зосередженню та розгортанню військ”. Всупереч назві у ній говорилося не про зосередження і розгортання, а виключно про наступ. “Операції”, підкреслювалося в директиві ОКХ, “повинні бути проведені таким чином, щоб шляхом глибокого вклинення танкових військ була знищена уся маса російських військ, дислокованих у Західній Росії. При цьому необхідно усунути можливість відступу боєздатних російських військ у просторі внутрішні регіони країни”².

Директива ОКХ від 31 січня 1941 р. і була тим, що зветься планом “Барбаросса” — у прямому і точному розумінні слова “план”. До речі, назва “Барбаросса” в ній навіть не згадувалася. Зате тричі згадувалася лінія річок Дніпро і Західна Двина, ще 19 разів ці річки поодинокі. З цього видно, яка вага надавалася цим водним рубежам у задумах німецьких стратегів. У директиві ОКВ № 21 лінія Д—Д взагалі була відсутня.

Ідея, покладена генштабом сухопутних сил вермахту в основу оперативного плану “Барбаросса”, полягала в тому, щоб у перші ж тижні бойових дій оточити по частинах і розбити Червону армію на території між західним кордоном СРСР і лінією Дніпро — Західна Двина. З розгромом Червоної армії у західних районах СРСР і виходом фашистських військ на рубіж Д—Д радянська держава, як розраховували у німецьких штабах, мала бути паралізована катастрофою на фронті та масовими бомбардуваннями тилу.

В Європі після перших же ударів, в які вермахт відразу вкладав усію свою могутню силу, жертви гітлерівських нападів втрачали здатність чинити далі опір агресорові, мобілізувати нові сили, наставляли повна дезорганізація, параліч державного організму, поразка. Ана-

логічного ходу подій Гітлер та його генерали чекали й у війні з СРСР. За їх переконанням, на схід від рубежу Дніпро — Західна Двина вермахт уже не повинен був зустріти серйозного опору радянських військ.

За штабними розрахунками, "Східний похід" вермахту повинен був закінчитися до зими. Генерали прогнозували, що на окупованій радянській території вони залишать третину армії, а решту ще затепла відведуть на захід. Відповідною була кількість "передбачливо" заготовленого зимового одягу. Тому, коли на Сході довелося зимувати усьому німецькому війську, дві третини його були в літньому.

Хід війни, що почалася на світанку 22 червня 1941 р., дуже високий темп наступу військ агресора, Білостоцьке та Мінське оточення у перші ж дні бойових дій, широке охоплення інших угруповань радянських військ, величезні трофеї — усе це, як здавалося німецькому командуванню, повністю потверджувало його прогнози. Про це свідчить запис у службовому щоденнику начальника генштабу сухопутних сил вермахту генерала Ф.Гальдера, зроблений 3 липня 1941 р.:

"В цілому тепер уже можна сказати, що завдання розгрому головних сил Російської сухопутної армії перед Західною Двиною та Дніпром виконане... Тому не буде перебільшенням сказати, що кампанію проти Росії виграно протягом 14 днів"³.

Гальдер ще не розумів того, що насправді величезна війна на Сході тільки починалася.

Автори плану "Барбаросса" передбачали операції тільки до рубежу Д—Д. Оскільки головні сили Червоної армії, за їхніми розрахунками, мали бути оточені та ліквідовані на захід від Дніпра та Західної Двини, то за лінією Д—Д, як уявлялось німецьким штабистам, завданням їхніх військ мало стати вже в основному вільне просування далі на схід та зайняття економічно важливих територій Радянського Союзу.

Тому в своєму записі 3 липня начальник генштабу ОКХ писав далі: "Коли ми форсуємо Західну Двину і

Дніпро, то мова піде не стільки про розгром збройних сил супротивника, скільки про те, щоб забрати у супротивника його промислові райони й не дати йому можливості, використовуючи величезну могутність своєї індустрії та невичерпні людські резерви, створити нові збройні сили"⁴.

* * *

Щоб полегшити собі швидке пересування на схід, німці у 1941 р. не руйнували своєю авіацією мостів у радянському тилу — вони сподівалися захопити їх та використати у власних інтересах. У тих випадках, коли на мости кидалися німецькі бомби, щоб спричинити затори, ті бомби завжди були малі, пілотам дозволялося руйнувати тільки мостові покриття, але не несучі конструкції⁵. Навіть київських мостів німці не бомбили, незважаючи на цілковите панування своєї авіації у повітрі з самого початку війни.

Така надмірна завбачливість зрештою обернулася для німців великим, можливо, вирішальним програшем у війні з Радянським Союзом. Бережучи мости для себе, німці дали Сталіну змогу перебазувати на схід українську промисловість, без якої СРСР не міг виграти війну. Досить сказати, що перед війною на Уралі навіть панцирної сталі для танків виробляти не вміли. Харківський танковий завод ім. Комінтерна на Сході став основою колосального "танкограда" під Челябінськом. Аналогічне становище було майже в усіх інших галузях виробництва зброї, за винятком авіації. Весь передвоєнний час Україна була визнаною промисловою базою СРСР. На її основі будувалася друга, Урало-Кузнєцька, але силу вона набрала тільки в роки війни, внаслідок евакуації туди промислових підприємств та персоналу, головним чином з України.

* * *

Вимріяна німецьким генштабом вирішальна стадія війни — вихід військ вермахту за лінію Д—Д — сильно

розтяглася. Першою, як і слід було чекати, зробила це група армій "Північ", яка наступала через Прибалтику на Ленінград. Її дистанція наступу була найкоротшою, а група супротивних радянських військ найменшою, порівнюючи з силами Червоної армії на центральному та південному відтинках фронту.

Вже 26 червня 1941 р. 8-а танкова дивізія 4-ї танкової групи вдерлася у Даугавпілс (російська назва — Двинськ, німецька — Дюнабург) і після майже 5-годинного вуличного бою здобула місто. При тому, як записано у журналі бойових дій німецького верховного командування, було знищено або взято трофеями понад 250 радянських танків, в тому числі 29 важких, понад 150 гармат різних систем, багато сотень вантажних та легкових автомашин і найголовніше — два неушкоджені мости через Західну Двину, залізничний та шосейний⁶.

Це дало агресорові змогу створити плацдарм на правому березі річки. Але в тилу німецького танкового клина залишалися війська Червоної армії. Вони відступали з боями, не даючи себе оточити. З ними довелося мати справу 16-й та 18-й польовим арміям німецької групи "Північ", котрі через це далеко відстали від танкових дивізій і почали переправу через Західну Двину тільки 4 липня. Того самого дня у смугу наступу групи армій "Центр" до Двини біля впадіння в неї р. Дриси, вже на території Білорусі, дісталася 3 танкова група, але там зустріла твердий опір радянських військ. Далі на південь, теж у Білорусі, 2-а танкова група "Центру" 4 липня форсувала Дніпро біля Рогачова і створила плацдарм⁷.

Усі виходи військ на лінію Д—Д ретельно фіксувалися гітлерівським командуванням. Однак сподіваними індикаторами остаточної німецької перемоги на Сході вони не стали. Хід війни виявився не таким, як передбачалося за планом "Барбаросса". Оточити і знищити головні сили Червоної армії на просторі між кордоном та рубежем річок Дніпро — Західна Двина й тим самим завдати Радянському Союзові смертельного удару не вдалося не лише на північному відтинку фронту (в ра-

дянській військовій термінології він називався Північно-Західним напрямом), а й на двох інших — у центрі та на Україні (Західний та Південно-Західний напрями).

Німецька група армій "Центр" мала дві танкові групи і домоглася найбільших успіхів. У боях 15—16 липня її війська захопили Смоленськ, який традиційно вважався воротами до Москви. Смоленськ стояв на Дніпрі, але усюди, куди далі згодом наступали німецькі війська, вони натикалися на впертий опір.

Далі на південь, на Україні, успіхи німців тоді були найменшими через великі сили супротивних червоних військ. Після боїв у прикордонній смугі війська німецької групи армій "Південь" лише 5 липня перейшли у дальший наступ на схід з рубежу середня течія Дністра — Збруч, тобто довоєнного радянського кордону. На лівому фланзі наступу, у напрямі на Київ, рухались дивізії 1-ї танкової групи.

* * *

В оперативному плані "Барбаросса" завдання 1-ї танкової групи формулювалося так:

"1-а танкова група у взаємодії з військами 17-ї та 6-ї армій прориває оборону військ супротивника, зосереджених поблизу кордону між Равою-Руською та Ковелем, просуваючись через Бердичів—Житомир, своєчасно виходить на р. Дніпро у районі Києва та на південь від нього. Далі, не втрачаючи часу, відповідно до вказівок командування групи армій "Південь", вона продовжує наступ вздовж Дніпра у південно-східному напрямі, щоб завадити відходу за Дніпро ворожого групування, яке діє у Західній Україні, та знищити його ударом з тилу"⁸.

Про долю Києва у плані ясно сказано не було — націлюватися на його негайне взяття чи ні. 9 липня у журналі бойових дій верховного командування з'явився запис: "після подолання відчайдушного опору ворога у глибині лінії Сталіна на схід від Новоград-Волинського 3-й корпус здобув Житомир. Ворог провадив контратаки танковими колонами та літаками; бій

у тилу все ще триває”⁹.

Напередодні 48-й корпус німців захопив Бердичів. Попереду лежав Київ. Взяття його обіцяло багато, в тому числі зливу орденів усім причетним до успіху. “Дуже актуальним”, записав у щоденник генерал Гальдер, “є питання про дальше використання 1-ї танкової групи. План операції, запропонований командуванням групи армій “Південь”, полягає ось у чому: північним флангом (3-й моторизований корпус) наступати на Київ, головними силами танкової групи — на Білу Церкву, а звідти — на південному чи південно-східному напрямі”¹⁰.

Гальдер підтримав цей план, за нього висловився і головком сухопутних сил фельдмаршал Браухіч. Але Гітлер поламав задум. Він підкреслив, що не очікує будь-якого успіху від удару на Київ і заборонив спрямовувати туди танкові дивізії. Наказано було наступом з півночі охопити усі радянські війська на Правобережній Україні. Вранці 10 липня командування групи армій “Південь” отримало телефонограму фюрера, в якій наказувалося: “Другий ешелон 1-ї танкової групи має стати заслоною проти Києва, уникаючи при цьому штурму міста”¹¹. Згодом цю заслону повинні були замінити піхотні війська 6-ї армії. Танкова група мала не гаючись, просуватися на південь, у тил радянських військ, назустріч 11-й армії. “Штурмів” Києва, як і 100-тисячних втрат німців тут, про які багато понаписано, взагалі не було. Німці тиснули на Київ, схоже, з розрахунком, що він, як магніт, притягатиме радянські резерви, які опиняться у пастці. Головні бої відбувалися не на київських обводах, а на північний захід від міста, де діяла 5-та армія генерала М.Потапова, яка найбільше з усіх дошкуляла німцям у 1941 р.

17 липня 11-а німецька армія, яка разом з румунськими військами оволоділа Бессарабією, почала форсувати Дністер. За два дні вона пододала укріплення старого радянського кордону. 19 липня своїм правим флангом вона разом з румунами посунула на схід вздовж моря, а

лівим — назустріч частинам 1-ї танкової групи та 17-ї німецької армії, що рухалися з півночі. Коло Умані вони зустрілися, оточивши 6-у та 12-у радянські армії.

8 серпня німецьке командування підбило підсумки уманському оточенню: 103054 полонених, знищено або захоплено 858 гармат, 317 танків, 186 протитанкових та 56 зенітних гармат, багато стрілецької зброї та ін.¹² Це була найбільша операція на оточення, здійснена німцями на Україні на просторі між держкордоном та Дніпром. Результати ворожого наступу тут різюче контрастували з тим, що мало місце на захід від лінії Д—Д на центральному відтинку радянсько-німецького фронту. Там було взято понад 300 тис. полонених у казанах під Білостоком та Мінськом, 350 тис. — під Смоленськом. Шлях на Москву здавався відкритим. На Україні було не те — понад мільйон радянських військ з боями відійшло за Дніпро. Нові війська Червоної армії скоро залатали діру на московському напрямі.

Резерви на фронт йшли безперервним потоком. Влітку і восени 41-го тільки залізницями було доставлено на фронт 291 дивізію, 94 бригади та понад два мільйони маршових поповнень, тобто особовий склад ще двохсот дивізій. Тому велетенські, найбільші за розмахом битви сталися не на захід, а на схід від лінії Д—Д.

Це означає, що лінія Д—Д, всупереч німецьким задумам, стала не рубежем досягнення блискавичної перемоги вермахту на Сході, а тим рубежем, який означив крах плану “Барбароса”. З лінії Д—Д війна йшла не за тим задумом, який лежав в основі плану “Барбароса”, після неї він був уже мертвий¹³.

2. Лінія А—А

Назва “лінія А—А” у первинних німецьких штабних документах відсутня. З’явилася вона у повоєнній літературі. Проте це не означає, що ця назва не має під собою підстави. Вона впливає з розділу I директиви ОКВ № 21 (Випадок “Барбароса”). У ньому вказувалося:

“Кінцевою метою операції є відгородження від

Азіатської Росії по загальній лінії Волга—Архангельськ”¹⁴. Там, де Волга закінчується, стоїть Астрахань. Тому в літературі можна зустріти: “лінія Архангельськ—Астрахань”, звідси А—А.

“Відгородження від Азіатської Росії”, між іншим, означало, що Гітлер не виключав збереження влади Сталіна над рештками Радянського Союзу та мир з ним після того, як Німеччина загарбає усе, що вважатиме потрібним для себе. Гітлер у своєму колі завжди, на всіх етапах війни, до самого кінця, виражав найглибшу повагу до московського кривавого “батька народів”. Марксизм і комунізм він вважав економічним ідіотизмом, але в системі нелюдської диктаторської влади, встановленій Леніном і Сталіном, бачив неперершений зразок.

* * *

19 червня 1941 р., за три дні до початку війни з СРСР, верховне командування вермахту, підпорядковане безпосередньо Гітлерові, розіслало головнокомандуванням армії, авіації та флоту, проект директиви фюрера № 32 — “Підготовка до періоду після здійснення плану “Барбаросса”. У тексті говорилося:

“Виходячи з ситуації, яка повинна скластися внаслідок переможного завершення походу на Схід, перед збройними силами на кінець осені 1941-го та на зиму 1941/42 рр. можуть бути поставлені такі стратегічні завдання:

1. Освоєння, охорона та економічне використання завойованого простору на Сході при повному сприянні збройних сил.

Яких сил потребуватиме несення охорони на російській території, точно можна буде визначити лише пізніше. Найімовірніше, для виконання подальших завдань на Сході досить буде 60 дивізій та одного повітряного флоту поряд з військами союзних та дружніх країн”.

Далі йшов виклад майбутніх дій збройних сил Німеччини проти Англії та на Середземному морі проти

Гібралтара, у Північній Африці, на Близькому Сході. “Після завершення походу на Схід військово-повітряними та військово-морськими силами має бути поновлена у повному масштабі “облога Англії”. (...) Підготовка висадки в Англію повинна слугувати подвійній меті: скувати сили англійців у метрополії, а також викликати й довершити розвал Великої Британії, що вже намітився”¹⁵.

Після врахування точок зору головнокомандувань армії, авіації та флоту директива № 32 набула чинності, а на розвиток її Гітлер 14 липня 1941 р. підписав додаткову директиву ОКВ, ще більш важливу — у ній йшлося про докорінну перебудову збройних сил Німеччини у світлі очікуваної, як здавалося, вже зовсім близької перемоги на Сході:

“Наше воєнне панування на Європейському континенті після повалення Росії дозволить відразу значно скоротити чисельність армії. Одночасно буде дуже збільшено чисельність танкових військ.

Забезпечення військово-морського флоту людським складом та оснащенням буде обмежено тим, що є безпосередньо важливим для ведення війни проти Англії та, в разі необхідності, проти Америки.

Основні зусилля в галузі озброєнь переносяться на авіацію, яку буде значно збільшено”.

У перспективі авіація розглядалася як вид зброї, найважливішої для переможного завершення усієї війни, навіть якщо на боці Англії стане Америка. Перемога над Росією вважалася вже забезпеченою. Багаточисельна піхота скоро мала стати непотрібною. Засліплення переможною ейфорією продиктувало навіть дивовижне рішення про негайне скорочення випуску зброї для армії (крім танків):

“Поповнення військ озброєнням і технікою, а також наступне виробництво озброєння, боєприпасів і техніки негайно привести у відповідність з передбаченим на майбутнє зменшенням чисельності сухопутних військ. Скасувати усі замовлення, які виходять за рамки

потреб на наступні шість місяців”¹⁶.

15 липня оперативний відділ генштабу сухопутних сил вермахту закінчив працю над планом окупації та охорони загарбаної території СРСР до лінії А—А. План був побудований на переконанні, що Радянському Союзові вже завдано смертельного удару, а тому надалі він більш не чинитиме сильного опору. Планована окупація мала відбуватися таким чином. За лінією Д—Д наступ на схід ведуть танкові корпуси. Два корпуси (три танкові, дві моторизовані та одна кавалерійська дивізії) оволодівають “Донсько-Донецьким промисловим регіоном” та південною частиною Поволжя. Один танковий корпус (три танкові, одна моторизована дивізія) окупує “Центрально-Російський промисловий регіон” та північну частину Поволжя. Один танковий корпус (дві танкові та одна моторизована дивізія) висувається на Південний Урал. Такий самий танковий корпус іде на Північний Урал. Один танковий корпус (дві танкові та одна мотодивізія) окупує Закавказзя, але там не затримується, а полишає окупаційні функції трьом гірським та чотирьом піхотним дивізіям, після чого вирушає у похід через Іран в Ірак, на завоювання нафтових скарбниць арабського Близького Сходу, назутріч німецькому танковому корпусові, що рухатиметься з Болгарії через Туреччину на південь. В усі окуповані регіони, крім уральських, слідом за танковими коопсами йтимуть піхотні дивізії, усього тридцять чотири, а також дев’ять охоронних.

В окупації мали брати участь союзники Гітлера. Так, Правобережну Україну, за планом ОКХ, мали окупувати сім німецьких піхотних дивізіій, одна румунська та одна словацька, Лівобережну Україну — три танкові, дві моторизовані, шість піхотних та одна кавалерійська (єдина у вермахті) німецькі дивізії й одна угорська¹⁷.

Влітку 1941 р. німецькі штаби не мали сумніву: Радянський Союз ось-ось буде остаточно розбито. Відповідно розроблялися плани відведення в Німеччину військ, не призначуваних до окупаційної та охоронної служби на сході. На окупованій території СРСР мало залишатися 65 дивізій, решту чекав марш на Захід. В документі генштабу сухопутних сил про це було сказано так:

“Як тільки російські війська, котрі ще перебувають на схід від лінії Дніпро—Двина в основній їх масі буде розбито, дальші операції провадитимуться тільки моторизованими з’єднаннями [дивізіями], а також тими піхотними з’єднаннями, котрі мають остаточно залишитися на російській території. Основна маса піхотних з’єднань, коли вони досягнуть лінії Крим—Москва—Ленінград і, що треба брати до уваги, не можуть бути перевезені залізницею, на початку серпня повинна починати зворотний марш; піхотні з’єднання, розміщені далі на захід, відповідно розпочнуть свій відхід пізніше”. “Відведення моторизованих з’єднань, які не будуть залишені [на окупованій території], має відбутися приблизно з початку вересня...”¹⁸.

Ці плани, як і лінія А—А, до якої німцям вдалося тільки доторкнутися під Сталінградом, залишилися у царстві нездійснених загарбницьких мрій над географічними картами. До такого самого розряду належить і третій об’єкт даної розвідки.

3. Лінія Тува—Єнісей

Під кінець 1941 р. німецькі штаби вже не згадували про лінію Д—Д, але лінія А—А ще залишалася у силі. Та більше — у найвищому штабі вермахту на початку 1942 р. народилася ідея ще одної розмежувальної лінії, набагато далі на Сході.

З цього видно, що наступ Червоної армії під Москвою, що розпочався 6 грудня 1941 р. і відкинув ворога від радянської столиці, ще не змусив німецьке військове керівництво замислитися над можливістю поразки на

Східному фронті. Провал німецького наступу на Москву було пояснено виключно несприятливими кліматичними умовами. Певна річ, німецькі скарги на російського “генерала Мороза” мали солідну підставу. Про це свідчать щоденні записи температури повітря на фронті групи армій “Центр”, що наступала на Москву.

До 1 грудня там трималася помірна температура вище—нижче нуля. Далі вдарили морози: 2.XII: -20°C ; 3.XII: “мороз триває”; 4.XII: -25°C ; 5.XII: -35°C ; 6.XII: -38° ; 7.XII: від -15° до -20° ; 8.XII: “теплішає”; 9.XII: від -5° до 0° ; 10.XII: від 0° до -5° . 12-го та 13 грудня температура піднялася над нулем, далі знову сильно впала¹⁹. Усі градуси за Цельсієм.

Найхолодніше було якраз у день переходу радянських військ у наступ. 38° морозу у тонких шинелях — це не абищо. Червона армія була вдягнута по-зимовому. Німецькі солдати цього не мали, але скаржитися їм слід було на своїх зарозумілих генералів, а не на погоду. “Чудо під Москвою” полягало не в тому, що німців відігнали від Москви, а в тому, що німецький фронт тільки захитався, а не розвалився. Сталося так тому, що Сталін не зібрав усі резерви в один кулак для удару на вирішальному напрямі, як того вимагає військова наука, а порозкидав їх по всьому фронту для безглузлого “загального наступу”. В 41-му році це врятувало гітлерівську армію від долі армії Наполеона.

* * *

Зимові випробування не збили пихи і не підірвали віри німецьких генералів у перемогу над Радянським Союзом. 18 січня 1942 р. у зв'язку з вступом Японії у війну проти західних демократій та початком війни між Німеччиною та США у Берліні було укладено військову угоду про розподіл світу на оперативні зони між європейськими державами фашистської “вісі” та Японією. Формально метою угоди було розмежування зон воєнних дій для уникнення випадкових сутичок між фашистськими союзниками на морі. Фактично ж,

японці, котрі запропонували угоду, прагнули завершити й зафіксувати договірний розподіл світу, проголошений берлінським пактом трьох агресорів 27 вересня 1940 р.

Суть проблеми для фашистських держав полягала в тому, що між сферами їхнього панування, про які йшлося при укладенні троїстого пакту залишилася незачепленою територія СРСР. Тепер вони мали намір встановити лінію його розподілу між Німеччиною та Японією, хоч остання з Радянським Союзом не воювала і мала з ним договір про нейтралітет, укладений 13 квітня 1941 р.

Японці висунули свій проект розмежування. Тихий океан мав бути зоною дій японського флоту, Атлантичний — Німеччини та Італії. Індійський океан японці запропонували розподілити за 70-м меридіаном східної довготи, що проходить десь за 2 тис. км на схід від Мадагаскара, потім — через західну Індію та східний Афганістан, далі по тодішній території СРСР, розрізаючи на півночі навпіл півострів Ямал. Японці пропонували визнати 70-й меридіан розмежувальною лінією й на суходолі, призначаючи для себе приблизно дві третини велетенської території Радянського Союзу.

Проте апетит японців не відповідав намірам німців. Управління воєнної економіки та озброєнь верховного командування вермахту розробило свій проект розмежувальної лінії на суходолі. За проектом ОКВ, вона проходила по східному кордону Ірану до радянського кордону, далі йшла за ним до Туви і, завертаючи на північ, йшла за Єнісеєм до Північного океану. Ця лінія відводила Німеччині понад половину радянської території.

Аби не ускладнювати відносин з Японією передчасними територіальними суперечками, німці погодились визнати розмежувальну лінію в Індійському океані приблизно за 70-м меридіаном. Що ж до суходолу, то під час підписання в Берліні угоди про розмежування оперативних зон начальник ОКВ фельдмаршал Кейтель зробив японським представникам таку усну заяву:

1) розмежувальна лінія не може вважатися політичним кордоном; 2) розмежування оперативних зон на

Азіатському континенті може бути розглянуте лише тоді, коли це питання стане практичним. Іншими словами, гітлерівці відкинули претензії японців на переважну частину радянської території, але своїх планів розкривати не стали, посилаючись на те, що Японія не воює з Радянським Союзом, а тому розглядати питання про його розподіл було б передчасно²⁰.

Лінію Тува—Єнісей слід вважати максимумом територіальних претензій нацистської Німеччини, хоч і не в розумінні надбання власності, а як сфери інтересів.

ПРИМІТКИ

¹ "Совершенно секретно! Только для командования!" Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. Сост. полк. В.И. Дашичев. М., 1967, с. 187.

² Там само. - С. 159.

³ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск. 1939-1942 гг. М., 1971. - Том. 3. - Кн. I. - С. 79.

⁴ Там само. - С. 80.

⁵ Про це розповідає у своїх унікальних за об'єктивністю спогадах про бойові дії 41-го року двічі Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант артилерії В.С.Петров. У складі військ 5-ої армії він відступав з боями від самого кордону. Один з епізодів його бойового шляху - перехід 231-го артполку, в якому служив лейтенант Петров, через Прип'ять по Чорнобильському мосту у серпні 1941 р. Перехід відбувався під масованим бомбардуванням мосту німецькою авіацією. Проте вибухи бомб завдали шкоди лише верхньому покриттю мосту. Вони заважали переходові через міст, але не руйнували його.

"У дні своїх успіхів, у 1941 році", пише В.С.Петров, "Німці вдавалися до подібних прийомів, прагнучи паралізувати наші війська у районах переправ. Після війни, відбуваючи службу в окупаційних військах в Австрії, я якось слухав розповідь австрійського громадянина з міста Цветл, Ойгена Латколіка, у минулому пілота "Ю-87", оберлейтенанта люфтваффе, який брав участь у нальотах на Чорнобильський міст.

Посміхаючись, він сказав, що така практика мала місце у Франції та на Східному фронті у сорок першому році. Згодом німці стали менш розважливі й уже не турбувалися про те, щоб зберегти для себе мости, якими ще користувалися наші війська" (В.С.Петров. Прошлоє с нами. Книга 2-я. К., 1979, с. 51).

⁶ Kriegtagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (далі: КТВ ОКВ). Bd. 1. F. am M., 1965. - S. 496.

⁷ Там само, с. 508-509; Гальдер Ф. Назв. праця, с. 82-83.

⁸ "Совершенно секретно!..." - С. 162.

⁹ КТВ ОКВ. Bd. 1. - S. 516.

¹⁰ Гальдер Ф. Назв. праця. - С. 108-109.

¹¹ Там само. - С. 112, 113.

¹² КТВ ОКВ. Bd. 1. - S. 560.

¹³ Про жалюгідний рівень радянської військової науки, яка розвивалась під впливом Сталіна і продемонструвала свої "досягнення" колосальними втратами військ Червоної армії, свідчить і стан історіографії. Ані в 6-томній "Истории Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945" (М., 1960-1965), ані у 12-томній "Истории второй мировой войны, 1941-1945" (М., 1973-1982) нема згадки про лінію Дніпро - Західна Двина у плані "Барбаросса", отже, нема й розуміння стратегічного задуму, покладеного в основу плану. Те саме має місце і в інших московських працях з історії другої світової війни. Не фігурує лінія Д-Д навіть у книзі "Вторая мировая война 1939-1945 гг. Военно-исторический очерк" (Под ред. ген.-лейт. Платонова С.П., М., 1958), написаній викладачами академії Генерального штабу. Створена сорок років назад у період хрущовської відлиги, ця праця і досі залишається найкращим і, по суті, єдиним кваліфікованим викладом ходу другої світової війни у всій неозорій радянській літературі. Її автори правильно писали, що "складачі "плану Барбаросса" ... зробили висновок, що німецько-фашистські війська несподіваним і потужним ударом можуть розгромити основні сили радянської Армії й створити умови для безперешкодного подальшого просування углиб країни" (с. 132). Проте вони не означили рубіж Д-Д, в межах якого генерали вермахту планували забезпечити перемогу на Сході. Вперше це було зроблено автором даної статті у книзі

"Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини: 1939-1941" (К., 1979. - С. 228).

¹⁴ Der Nuerenberger Prozess. Ausgewaelt und eingeleitet von Prof. Dr. P.A.Steiniger. Band II. Berlin, 1957. - S. 274.

¹⁵ "Совершенно секретно!", С. 200, 202.

¹⁶ Hitler's war directives, 1939-1945. London, 1964. - P. 135,

¹³⁷ КТВ ОКВ, Bd.1, S. 1022-1025.

¹⁸ Там само. - С. 1024.

¹⁹ Там само. - С. 789, 793, 795, 797, 798, 802, 806, 810.

²⁰ Meskill J.M. Hitler and Japan: the hollow alliance, New York, 1966. - P. 113.

Олена Сидоренко

РІЧКОВІ ШЛЯХИ У МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ ДАВНЬОЇ РУСІ

Річкові шляхи відігравали визначну роль у зовнішньоторговельних зв'язках українських земель від найдавнішого часу. За "Повістю временних літ" саме ріки єднали Русь з оточуючим світом¹. Хрестоматійне поняття про Шлях з Варяг у Греки, застаріле, але ще й досі живе, може бути критиковане з різних точок зору, однак воно безумовно відбиває той факт, що Дніпро був центральною торговельною артерією Русі.

З Дніпровським шляхом була пов'язана найдавніша давньоруська торгівля з країнами візантійського і арабського світу. Встановлення тоговельних зв'язків з Візантією було одним з наслідків дружинних походів русів на багаті причорноморські візантійські міста. Серед пам'яток, що свідчать про ці походи, особливу увагу вчених привертала дані житій Стефана Сурозького і Георгія Амастрідського, які розповідають про збройні напади русів на Сурож (Судак) у Тавриді і Амастріду на малоазійському узбережжі Чорного моря². З нашої точки зору, особливий інтерес викликає створене у 20-і роки IX ст. житіє Георгія Амастрідського, оскільки його свідчення за часом співпадають з виразною характеристикою слов'янської торгівлі у Амастріді, що належить перу Микити Пафлагона. "О, Амастрідо, око Пафлагонії, а краще сказати — всього світу" — писав він. — (До неї збираються, як на загальний ринок, скіфи (слов'яни. - Авт.), котрі населяють північні береги Евксину, і ті, що живуть південніше. Вони приводять сюди свої і збирають амастрідські товари"³. Руські кораблі, що досягли Амастріди та інших міст Причорномор'я, починали свій шлях у Дніпрових водах.

Принаймні від IX ст. давньоруська верхівка починає використовувати походи як засіб тиску на константино-

польський уряд з метою встановлення стабільних торговельних відносин на вигідних для Русі умовах. Похід русів на Константинополь під проводом київського князя Олега 907 р., другий з відомих, завершився підписанням угоди 907 р. і договору 911 р., які поклали початок привілейованій торгівлі русів у Константинополі, що швидко набула загальноєвропейського значення. Зібрану по різних землях Давньоруської держави данину, хутра, мед та віск, і здобутих у походах на сусідні племена невільників давньоруські купці-дружинники міняли у Константинополі на витончені вироби візантійського ремесла, насамперед дорогі тканини, які не лише споживались верхівкою давньоруського суспільства, а й розходились по європейських торговельних містах саме через Русь і часто продавались там як “Руські”⁴. Головним складовим пунктом у цій торгівлі вступала столиця Русі — Київ, а шляхом, яким йшли ці товари до Києва — Дніпро. Недаремно візантійський імператор Костянтин Багрянородний у середині X ст. писав: “Відпливаючи цією рікою (Дніпром)... вони (роси) прибувають до ромеїв (візантійців)”⁵.

Найдавніший опис Дніпровського шляху входить до розподілу праці Костянтина Багрянородного “Про народи, який має виразну назву: “Про росів, що відправляються з моноскілами з Росії у Константинополь”⁶. У торговельну подорож, пише Костянтин Багрянородний, роси починали зібратися ранньою весною. По ріках, що впадають у Дніпро, до Києва спускалися збудовані ще взимку великі човни-моноскіли. Збірним пунктом перед подорожжю на південь Дніпром служила фортеця Вітачев. Біля Дніпровських порогів купців охороняв від печінігів спеціальний загін, вантаж доводилося переносити на руках, човни обережно проводити вздовж берега мілководдям, а при переході через поріг Неясить, відомий пізніше як Ненаситець, тягти волоком вздовж берега близько 6 миль. Особливо небезпечним під час подорожі до моря був район Крарійської переправи. На обох берегах вузького у цьому місці Дніпра на купців ча-

тували степові розбійники. Коли ж щасливо вдавалося подолати і цю перешкоду, купці зупинялися на острові св. Георгія, давньоруській Хортиці, де до вікового дуба приносилися жертви — подяка язичницьким богам за допомогу у подорожі.

Приблизно через 4 дня плавання від Хортиці руси прибували до Дніпровського лиману, де на острові св. Еферія зупинялися для ремонту човнів перед морською дорогою. До останнього часу вважалося, що цей острів — Березань. Сумніви в цьому висловлювались ще в минулому столітті, а нещодавно остаточно доведено, що острів св. Еферія — то західна частина Кінбурнського півострова, яка ще у XVII ст., до піднесення рівня Чорного моря існувала як острів у Дніпровському лимані⁷. Недаремно у давньоруському літописі зазначається, що Дніпро впадав у море “трьми жерелы”⁸. На острові св. Еферія містилося давньоруське Олешшя, яке принаймні з IX ст. служило політичним і торговельним форпостом на південних рубежах Русі⁹. Звідти розходилися шляхи до Візантії, торговельних міст Криму і Східного Причорномор’я.

Ріки виводили давньоруських купців і до країн Сходу, з якими Русь підтримувала зв’язки через Каспійське і Чорне моря. У найдавніший час більш розвиненою була торгівля через Хозарську державу, яка володіла вузлом шляхів у гирлі Волги. Хозарія займала степовий простір між нижнім Доном і нижньою Волгою південніше вольсько-донської переволоки і північніше лінії Керченська протока — дельта Волги. За даними нумазмітичних пам’яток, визначна роль у цих зв’язках належала Сіверському Донцю і Дону, де були знайдені найбільш ранні східні монети¹⁰.

Магістральний шлях цієї торгівлі, відомий як Хозарський, провадив через волго-донську переволоку до хозарської столиці у дельті Волги. За свідченням ал-Істахрі, давність якого сягає IX ст., у Хозарії вироблявся для вивозу лише клей, хутра, мед, віск та невільники йшли через Хозарію на східний ринок “з земель русів, болгар та Києва”¹¹. Саме цей річковий шлях мали на

увазі східні географи, що оповідали про подорожі “купців-русів з слов’ян з їхніми товарами “слов’янською рікою”¹².

Помітну роль у зовнішній торгівлі Русі відігравали її зв’язки з Волзькою Булгарією з столицею у Болгарі при злитті Волги й Ками. Торгівля між Києвом і Булгаром йшла двома шляхами: південніше земель в’ятичів сухо-дом по лінії Прилуки—Ромни—Межиріччі—Обоянь — і далі на північний схід¹³. 922 р. Ібн Фадлан бачив у Булгарі численних руських купців, котрі молилися своїм богам, ледь ступивши з корабля на берег: “О мій боже... Я бажаю, щоб ти дав мені купця, що має численні динари і дирхеми”¹⁴. Оскільки основним товаром, який Русь пропонувала арабським країнам, було хутро, а Булгар славився на міжнародному ринку найвищими сортами хутра, можна думати, що саме хутро насамперед і вивозили руські купці з Булгару. Враховуючи свідчення Ібн Фадлана, можна припустити, що київські купці пропонували болгарському ринкові якісь вітчизняні товари, очевидно, ремісничі, а натомість закуповували хутро, яке потім Дніпровським і Донським шляхами вивозилося до Візантії, і до країн Сходу.

Дані арабських авторів прямо вказують на те, що основним торговельним центром Русі у відносинах з країнами арабського світу був Київ. Анонімний автор географічного твору кінця X ст. “Краї світу” (“Худуд ал-Алам”) писав про Київ: “Куяба — це місто Русі, що лежить ближче від інших до країв ісламу”¹⁵, а пізніше, у середині XII ст. ал-Ідрісі повідомляв: “доходять мусульманські купці з Вірменії до Куяби”¹⁶. Природно, отож, що південна торгівля Русі спрямовувалася на південь і південний схід. Саме річкові шляхи відігравали у цій торгівлі провідну роль.

Хоч у Чорне море флотилії руських торговельних суден виводив Дніпро, вздовж нього відкладалася незначна кількість давніх східних монет. Однак це явище для магістрального водного шляху. Зате на території Києва археологи знаходять арабські монети цілими скарбами,

що складаються іноді з кількох тисяч екземплярів¹⁷. Шлях від Києва до гирла Дніпра, навколо Криму, а далі у Слов’янське (Руське), тобто Азовське море, і по Дону й Волзі у Каспій був звичним у давньоруський час: саме ним користувались давньоруські дружини, що ходили у походи на прикаспійські землі¹⁸. Однак з точки зору перспективи розвитку торгівлі Русі із Сходом більше значення мав той факт, що Дніпро виводив руських купців до Чорного моря, на південно-східному, малоазійському березі якого квітнув Трапезунд, який довгі віки служив морською торговельною базою для купців з багатьох країн Близького і Середнього Сходу.

З другої половини IX ст., з початком розкладу Арабського халіфату на окремі національні держави Трапезунд перетворився на чорноморський форпост торговельних зв’язків країн Арабського халіфату з Європою. Відтоді чорноморський напрямок торгівлі Русі став набувати все більшого значення у порівнянні з каспійським. Цьому сприяв і поступовий занепад Хозарії після її розгрому у 965 р. військами Святослава. Роль Трапезунда у зовнішній торгівлі Русі зростає після розгрому Константинополя хрестоносцями у 1204 р.

Торгівлі з Руссю надавалося неабиякого значення у східних країнах. Наведемо лише одне з документальних свідчень цього. Розповідаючи про каральний похід сельджукського правителя Гіас ад-Діна Хосроу-шаха 1205 р. на Трапезунд, Ібн ал-Асір зазначив, що внаслідок цього перервалася дорога “з країн Рума (Візантії), Русі, кипчаків та інших як суходолом, так і морем” і через це на долю купців з Сирії, Ірану, Мосула та інших міст “випала велика шкода”¹⁹.

Важливе місце у цій торгівлі займав Крим, міста якого виступали посередниками між Руссю та Візантією й Сходом. У найдавнішу добу мав переважаюче значення Дніпровський і далі морський шлях до Криму, особливо в час піднесення Херсонеса. Однак до Криму, як і взагалі до південних ринків, провадили й шляхи суходолом.

Визначна роль Дніпра у торгівлі Русі, яка протягом

кількох віків розповсюджувала до найвіддаленіших куточків тогочасної Європи товари власного виробництва, дорожочинні хутра і вироби ремесла — від простих і дешевих до витончених творів ювелірного мистецтва, а також ремісничі вироби східного і візантійського походження, сприяла виникненню про те, що основне навантаження у торгівлі по Дніпру лягало на так званий Шлях з Варяг у Греки між Скандинавією і Візантією з купцями значною мірою варязького походження. Разом з норманською теорією вже давно зазнав наукової критики і історіографічний міф про цей шлях. Особливо детально літописні та нумізматичні джерела щодо нього були досліджені у праці С.В.Бернтштейна-Когана, що вийшла друком майже півстоліття тому²⁰.

Час приніс нові докази того що Шлях з Варяг у Греки як безперервна торгівельна магістраль по ріках і озерах через Дніпро—Ловать—Ільмень—Волхов—Нево (Ладозьке оз.)—Неву — не існував у дійсності²¹. Про це зокрема свідчить склад русько-скандинавського товарообігу. За археологічними даними останнього часу, у зростаючих кількостях через Новгород до Скандинавії ввозилися не екзотичні товари візантійського і східного походження, що було б нормальне, коли б діяв Шлях з Варяг у Греки у тому вигляді, в якому він представлений історіографічною традицією, а вироби давньоруського, переважно київського ремесла: натільні хрести, окремі типи прикрас (лунниці, сережки, медальйони із зображеннями святих), пряслиця з овруцького шиферу, писанки тощо²². З другого боку, скандинавські речі у Києві практично не зустрічаються²³, а це незаперечно свідчить, що торгівля Новгородом із Скандинавією становила окрему сферу зовнішніх відносин Русі.

Проведене Б.О.Рибаківим текстологічне дослідження літописного уривку з описом Шляху з Варяг у Греки, результатом якого був висновок, що він являє інтерполяцію, внесена до рукопису Нестора на початку XII ст. при редагуванні його з метою піднесення статусу Новгороду у Давньоруській державі²⁴, взагалі підірвав джере-

ловачий ґрунт, на якому виник міф про Шлях з Варяг у Греки. Дійсно, у “Повісті временних літ” поруч з описом Шляху з Варяг у Греки знаходимо вичерпний опис річкових шляхів Русі у різних напрямках, яких цілком узгоджується з нашими сучасними науковими уявленнями про торгівлю Давньої Русі. У ньому зазначається, що до Балтійського моря, за давньою географічною теормінологією — у Варяги — Русь виводив зовсім не Шлях з Варяг у Греки, а Західна Двина: “Днепръ бо потече из Оковьскаго леса, ы потечеть на польдне, а Двина ис того же леса потечет, а идетъ на полуношьє и внидетъ в море Варяжское. Ис того же леса потече Волга на восток, и втечеть семьюдестъ жеред в море Хвалиское. Тем же и из Руси можетъ ити по Волзе в Болгары и в Хвалисы, и на восток дойти въжребий Симовъ, а по Двине въ Варяги, изъ Варягъ до Рима же и до племени Хамова”²⁵.

Як і до Новгороду, у прибалтійські землі Двиною вивозилися давньоруськими і прибалтійськими купцями з Києва ремісничі товари київського виробництва і транзитні. Вздовж Західної Двини, особливо на землях латгалів і лівів археологи знаходять фрагменти вкритих землею київських писанок, оковки поясів, браслети, намисто, хрести-енколпіони, мідні литі хрестики з виімчастою емаллю, шиферні пряслиця, а також пам’ятки візантійського походження, що датуються від середини X ст.: ткани сріблом і золотом парчові стрічки, що вживались для оздоблення жіночого і чоловічого вбрання, золоту фольгу, скляне намисто, візантійські монети тощо²⁶.

На Русь же з Прибалтики йшли товари сталого давньоруського імпорту, наприклад мечі, а також ремісничі вироби, масове продукування яких досягло на Русі досить високого рівня: хрестики з перекладчастими кінцями, шийні гривни, фібули (застібки для одягу), що свідчить про відвідування київських ринків купцями з Прибалтики²⁷. Однак основний зміст товарообміну між Києвом і Прибалтикою визначався потребою Києва у хутрах, які мали служити складовою частиною товарно-

го фонду для експорту у Візантію і країни Сходу. Саме хутро й займало головне місце у прибалтійському імпорті до Києва.

В епоху феодалної роздробленості у давньоруській торгівлі через Західну Двину підноситься роль Полоцького і Смоленського князівств. Про торговельні зв'язки Смоленська і Полоцька з Рігою свідчать угоди, укладені між ними на початку XIII ст.²⁸ Смоленсько-німецька торговельна угода 1229 р. передбачала можливість по-дорожжям “німецьких гостей” від Смоленська “въиноую землю”. Очевидно, у час до монгольської навали мався на увазі Київ, пов'язаний з Смоленськом прямим Дніпровським шляхом. З Двиною ж Дніпро зв'язувала з глибокої давними система волоків через Гнездо, а з початку XI ст. через м. Вержавляни Великі, які у зв'язку з цим платили смоленському князеві данину значно більшу, аніж будь-яке інше місто князівства — 800 гривень²⁹. Як свідчать археологічні матеріали, бронзові хрести-енколпіони, скляді вироби: намисто, браслети, шибки, тонкостінний глиняний посуд із зеленою поливою, шиферні пряслиця з Овруча і Києва, а також вино й масло у червоноглиняних амфорах, волоські горіхи та інші чорноморські, візантійські й східні товари закупувалися на ринках Києва, частково осідали й споживалися у містах Смоленського і Полоцького князівств і йшли далі на прибалтійський ринок і до Готланду³⁰.

Подібною за товарним складом була торгівля Києва по Дніпру і Прип'яті німанського напрямку. Головними партнерами Русі у цій торгівлі, яка велася через відомі з I ст. давньоруські міста Волковиськ, Новогрудок, Гродно і Слонім, частину населення яких склали переселенці з Волині³¹, виступали пруські племена, насамперед найчисленніші з них — ятвяги.

За даними археології, пруські і литовські землі становили для Русі щедрі джерела сировини: воску, меду, бурштину і що особливо важливе — хутра, яке, очевидно, реекспортувалось з Києва у Візантію й на Схід³². Недавнім давньоруським літопис називає “черныя куны и

бель сребро” головним багатством Ятвязької землі³³. Однак з рубежа XI—XII ст. у зв'язку з спустошенням пруських земель внаслідок збройних конфліктів з Польщею і активізацією лицарсько-орденського наступу на Помор'я русько-прибалтійська торгівля через Німан стала скорочуватись. Натомість розширювалася торгівля Прип'яттю у напрямку польських земель — до Буга.

На формування шляхів польсько-руської торгівлі значний вплив справили міграція угорців у IX ст. до Паннонії, яка змусила Польщу, так само як і інші центральноєвропейські країни, одержувати основну масу товарів східновізантійського асортименту через Русь³⁴. Відтоді став поступово розширюватись торговельний рух від Києва на захід не лише шляхами суходолом, головним з яких була так звана “латинська дорога”, а й Прип'яттю. Причому, за даними археології, експорт товарів з Русі у Польщу, місцевого виробництва і транзитних, продовжувався практично без перерви до татаро-монгольської навали. Серед транзитних були такі товари, як корчаги з вином та олією і різноманітні скляні вироби — від дорогоцінних судин константинопольського, іранського та сірійського походження до скляних келихів, чар, тарілок, браслетів, перснів та віконниць київського виробництва³⁵. Однак, основну масу товарів, що йшли на польські землі Прип'яттю, становили вироби давньоруського, переважно київського ремесла. Про великі обсяги перевезень товарів давньоруського виробництва Прип'ятським річковим шляхом свідчить топографія археологічних пам'яток давньоруського імпорту на польських землях. Причому найвищої концентрації ці пам'ятки, зокрема пряслиця, досягли на території Мазовії і Великої Польщі. Спостереження ж над поширенням у Польщі крашанок і брізкалец давньоруського виробництва показали, що особливо великими кількостями вони ввозились у райони Познаня, Гнезна, Сантова і Крушвиці³⁶.

Отож, археологічні дані свідчать, що більша частина товарів давньоруського походження прибувала на польські землі через Західний Буг. За нумізматичними

пам'ятками середини X ст. хід однієї з переволок між Прип'яттю й Бугом реконструюється таким чином: від Прип'яті вона, очевидно, провадила до її притоки Піні, а далі суходелом через Дрогичин, Антопіль і Городець до с. Муховлоки, від якого по р. Муховцю йшла до Буга³⁷.

Слід думати, що важлива роль у русі через переволоку належала Пінську. Іншим вузловим пунктом на торговельному шляху Прип'яттю був за давньоруських часів Туров. Являючи собою регіональні торговельні центри, до яких тяжіли навколишні польські території, з розвитком торгівлі прип'ятським шляхом Туров і Пінськ ставали все більш важливими пунктами торговельного транзиту. Більше того, амплітуда діяльності їхнього купецтва ставала з часом все ширшою, про що свідчить активна й успішна участь туровського купецтва у торговельних операціях київського ринку, наслідком якої можна вважати виникнення у Києві колонії туровських купців і побудову поблизу подільського Торговища патрональної церкви, так званої Турової божниці³⁸.

Відомо, що у торгівлі Прип'ятським шляхом активну участь брали київські князі. Зрозуміло, отож, чому володінню Туровом і Пінськом надавалось у князівських колах такого великого значення. Описуючи князівську міжусобну боротьбу кінця XI ст., літописець вклав до уст Давида Ігоревича звернені до київського князя Світополка слова про можливі агресивні наміри теребовлянського князя Василька: "Аще ти отъидеть в свою волость, самъ узриши, аще ти не займеть град твоихъ Турова, и Пиньска, и прочих град твоих"³⁹.

Татаро-монгольське нашествя завдало страшного удару Русі, зокрема, зруйнувало її ремесло. У зв'язку з цим практично припинився масовий вивіз ремісничих виробів, який здійснювався саме по ріках: від Києва Дніпром через Смоленськ — до Новгороду і Полоцька і далі, а через Прип'ять — до Понімання і у польські землі. Джерела свідчать, що незважаючи на погром, якого зазнав Київ під час нашествия, і виключення з міжнародного товарообігу продукції київського ремесла, місто не

втратило у міжнародній торгівлі репутації хутряного ринку. Слід думати, що саме це вабило до Києва іноземне купецтво. Папський легат до Монголії П'єро Карпіні 1245 р. бачив у Києві численних купців з європейських країн, а також левантійських, що прибули сюди з Константинополя⁴⁰. Важливо при цьому відзначити, що київське купецтво саме брало участь у торговельних подорожах і операціях. Французький дипломат Гійом де Рубрук, що відвідав Крим через 10 років після татарського погрому, повідомляє про купців з Русі, які привозили до Сурожа на продаж біляче, горностайове та соболіне хутро⁴¹. Так починалося відродження торгівлі на землях Давньої Русі. Рікам у ній теж належала дуже помітна роль, адже саме на річкових шляхах у давньоруський час склалися основні напрями торгівлі дальшого періоду історії нашої Вітчизни. Розвиваючись, вони сприяли включенню України у світовий ринок.

ПРИМІТКИ

¹ Повесть временных лет. М.; Л., 1950. - Ч. 1. - С. 11-12 (далее: ПВЛ).

² Васильевский В.Г. Русско-византийские исследования // Васильевский В.Г. Труды. - Пг., 1915. - Т. 3. - С. 88-108.

³ Литаврин Г.Г. Византия и Русь в IX-X вв. // История Византии. - М., 1967. - Т. 2. - С. 228.

⁴ Драбинский А.И. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе // ИЗ. - 1948. - Т. 26. - С. 107-109.

⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. - М., 1982. - С. 301.

⁶ Там само. - С. 271-273.

⁷ Мурзакевич Н. Некоторые пояснения // ЗООИД. - 1868. - Т. 7. - С. 132; Барачков П. Заметки по древней географии Новороссийского края // ИРГО. - Спб., 1875. - Т. 9. Вып. 3. - С. 186; Латышев В.В. Заметки по древней географии северного побережья Черного моря. Об острове св. Эферия // Понтика. Сб. научн. ст. В.В.Латышева. - Спб., 1909. - С. 290-296;

Погорелая В.В. Остров св. Эферия // Древнейшие государства на терри- т. СССР. - М., 1985. - С. 196-198.

⁸ Шахматов А.А. Повесть временных лет. - Пг., 1916. - Т. 1. - С. 7.

⁹ ПВЛ. - Ч. I. - С. 135; Летопись по Ипатскому списку. - Спб., 1871. - С. 320, 491 (далее: Ипат.).

¹⁰ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. - К., 1971. - С. 24.

¹¹ Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. - Тифлис, 1901. - Вып. 29. - С. 45, 49-50.

¹² Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. - Баку, 1986. - С. 124.

¹³ Рыбаков Б.А. Путь из Булгара в Киев // Древности Восточной Европы. Материалы и исследования по археологии СССР. - М., 1969. - № 169. - С. 195.

¹⁴ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. - Харьков, 1956. - С. 142.

¹⁵ Minorski V. Hudud al'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 982 AD. - London, 1937. - P. 159.

¹⁶ Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-XI вв. // Древнерусское государство и его международное значение. - М., 1965. - С. 413).

¹⁷ Толочко П.П. Торговые связи Киева VIII-X вв. // Новое в археологии Киева. К., 1981. - С. 358.

¹⁸ Рыбаков Б.А. Торговли и торговые пути // История культуры Древней Руси. - М.; Л., 1948. - С. 337).

¹⁹ Якубовский А.Ю. Рассказ Ибн ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. // ВВ. 1928. - Т. 25. - С. 66.

²⁰ Бернштейн-Коган С.В. Путь из Варяг в Греки // М., 1950. - Сб. 20.

²¹ Див.: Сидоренко О.Ф. Шлях з Варяг у Греки і балтійська торгівля Русі // Проблеми української історичної модієвисти- ка. - К., 1990. - С. 19-22).

²² Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., Пушкина Т.А. Древне- русские влияния в культуре Скандинавии раннего средневе- ковья (к постановке проблемы) // Ист. СССР.-1984.- № 3. - С. 63.

²³ Толочко П.П. Указ. соч. - С. 377.

²⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII - XIII вв. - М., 1982. - С. 293-302.

²⁵ ПВЛ - Ч. I. - С. 11-12.

²⁶ Муруевич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X- XII вв. Рига, 1965. - С. 63, 66, 71, 78, 93, 116; Мальм В.А. Крес- тики с эмалью // Славяне и Русь. - М., 1968. - С. 113; Зариня А. Одежда ливов X-XII вв.

²⁷ Мугуревич Э.С. Указ. соч. - С. 93.

²⁸ Смоленские грамоты XIII-XIV вв. - М., 1963. - С. 10-13, 20-25; Кучкин В.А. О древнейших смоленских грамотах // Ист. СССР. - 1966. - № 3. - С. 104.

²⁹ Авдусин Д.А. Гнездово и Днепровский путь // Новое в ар- хеологии. - М., 1972. - С. 159-169.

³⁰ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. - М., 1966. - С. 106; Левко О.Н. Торговые связи Витебска в X-XIII вв. Минск, 1989. - С. 23-25.

³¹ Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Минск, 1975. - С. 20; Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок (посад - околный город). - Л., 1981. - С. 116. Гуревич Ф.Д. Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце X-XIII вв. // Средневековая Русь. - М., 1976. - С. 25.

³² Зоценко В.Н. О происхождении и использовании янтаря в Киеве (X - первая половина XIII в.) // Археологические ис- следования Киева 1978-1983 гг. - К., 1985. - С. 137-142.

³³ Ипат. - С. 553-554.

³⁴ Szymanski W. Kontakty handlowe Wielkopolski w IX-XI wieku. - Poznan, 1958. - S. 55.

³⁵ Равдина Т.В. Надпись на корчаге из Пинска // КСИИМК, 1957. - Вып. 70. - С. 150-153; Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. - М., 1972. - С. 47-53, 69, 160.

³⁶ Hilczerowna Z. Przyczynki do handlu Polski z Rusia

Kijowska // Przegląd archeologiczny. - Poznań, 1951. - Т. 9. - З. 1. - С. 20.

³⁷ Kubiak W. Skarb monet kufickich z Antopola na Polesiu a szlak wodny Prypecko-Buzanski // Vznik a počatky slovanu. Praha, 1958. - Т. 2. - С. 232.

³⁸ Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. Минск, 1974. - С. 69, 117, 141, 150; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К., 1989. - С. 133.

³⁹ ПВЛ. - Ч. I. - С. 171.

⁴⁰ Жиованни дель Пано Карпини. История монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. - М., 1957. - С. 82.

⁴¹ Там само. - С. 89-90.

Оксана Пархоменко

ПЕЧАТКИ НИЖИНЬСЬКОГО ПОЛКУ: ПЕРША ПОЛОВИНА ХVІІІ СТ. (за матеріалами ЦДІА України)

У першій половині ХVІІІ ст. на території України існував своєрідний адміністративно-територіальний поділ, що склався ще за часів Богдана Хмельницького. За другої половини ХVІІ ст. українські землі поділялися на полки — одиниці, що мали військове, адміністративне та судове значення. Протягом другої половини ХVІІ—ХVІІІ ст. на Лівобережній Україні існувало незмінно десять полків: Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Полтавський, Миргородський¹.

Кількість полків була сталою і постійною, але їх територія не була чітко окреслена. Межі окремих полків зазнавали змін і між ними постійно відбувались суперечки щодо суміжних земель. Питання про земельне розмежування полків ускладнювало, зокрема, те, що окремі сотні, на які поділялись полки, неодноразово передавали за розпорядженням гетьмана до інших територіальних одиниць. За обсягом територія окремих полків була неоднаковою, різною була й густота їх заселення. Кожен з полків мав свою адміністрацію. На чолі полкової адміністрації стояв полковник, що здійснював вищу адміністративну, військову та судову владу на території полку. Разом з ним полковими справами керувала полкова старшина. В її складі були: обозний, писар, осавул, суддя, хорунжий. Полковник звичайно керував тільки одним полком. Траплялося, що протягом ряду років він посідав одночасно і один з генеральних чинів².

Посада полковника офіційно вважалась виборною. Проте вже наприкінці ХVІІ ст. таке обрання стало суто номінальним. Питання про призначення на полковниць-

кий уряд тих чи інших представників із старшини вирішувалось гетьманом, генеральною старшиною і погоджувалось з царським урядом. З початку XVIII ст. для призначення полковника вважалось необхідним мати царське побажання або царський указ гетьману. Це дістало своє юридичне оформлення в царському указі 1715 р. Згідно нього старшині надавалося право тільки висувати кандидатів на посади, а затверджувати мав їх виключно цар. Призначення на полковницькі посади російських дворян було наступним кроком у справі обмеження прав і привілеїв української старшини³.

У військовому та адміністративному відношенні полки поділялися на сотні. Цей поділ на сотні, як військові та адміністративно-територіальні одиниці, склався ще за роки Хмельниччини і закріпився у другій половині XVII ст. Кількість сотень у різних полках була неоднаковою. До того ж і в одному полку кількість сотень не залишалась незмінною. Сотні об'єднувались, утворюючи нові одиниці. Не завжди були чітко визначені територіальні межі сотень, різнилися вони й розмірами.

З господарсько-адміністративною метою села, що складали рангові володіння гетьманів, об'єднувались в старства. Вони, у свою чергу, не підпорядковувались старшині: сотникам та їх помічникам⁴.

Предмет нашого дослідження — печатки Ніжинського полку, що виявлені в масиві документів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Ніжинський полк займав в першій половині XVIII ст. територію на лівому березі р. Десни: від містечка Салтикова Дівиця до впадіння в Дісну р. Івотки, обидва береги р. Сейму — від його гирла до впадіння річки Клевені, яка була східним кордоном полку, а також обидва береги р. Остер (притока Десни) — від містечка Мрина до витoku Остра. Ніжинський полк межував із Чернігівським, Київським, Прилуцьким, Переяславським полками⁵.

Територія Ніжинського полку, як свідчать джерела, головним чином була заселена в другій чверті XVII ст. Саме тоді були засновані міста Батурина, Конотоп, засе-

лено селище стародавнього Глухова. Тоді ж виникли Борзна, Ивангород, Кролевець. Це були містечки, під захистом яких стали виникати і села, чії жителі не боялися селитися у відкритих полях, що займали значну територію Ніжинського полку. Вони сподівались на можливість у випадку небезпеки відійти під захист найближчого містечка⁶.

Населення нових поселень прийшло сюди з правого берега Дніпра, звідки втікало від польських утисків, шукаючи кращих умов для життя в слободах Лівобережної України.

Після Деулинського перемир'я цю частину Сіверської землі захопили поляки, що поквапилися випросити у короля для себе значні ділянки землі. Новим володарям недовго довелося користуватися новими мастками. В ході Хмельниччини вже до осені 1648 р. територія Ніжинського полку була повністю звільнена від поляків.

Ніжинський полк, як і всі інші, поділявся на сотні. Під час гетьманування Івана Брюховецького, який вніс деякі зміни в кордони полків, він зазнав нового поділу на сотні. Цей поділ зберігся і впродовж першої половини XVIII ст. Було утворено двадцять сотень: три полкові, Олішевська, Мринська, Веркліївська, Салтиководівська, Прохорівська, Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронезька, Борзненська, Шаповалівська, Ивангородська, Бахмацька, Батуринська, Глухівська, Ямпільська. Під час гетьманування Кирила Розумовського західний кут полку, з Олішевською та Мринською сотнями, відійшов до Київського полку, а з тих, що залишилися, були утворені ще чотири: Четверта полкова, Заньківська, Друга Борзненська та Попівська⁷.

Із тих сотень шість: Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронезька, Глухівська, Ямпільська склали начебто окрему частину полку під назвою Засеймських сотень. Після перенесення гетьманської столиці з Батурина до Глухова Засеймські сотні в походах становили особистий гетьманський почет. За універсалом Данила Апостола Засеймські сотні були прийняті "під бунчук",

й ніжинський полковник не мав права залучати їх до полкових справ, тобто фактично на них не поширювалась його адміністративна влада⁸.

У Ніжинському полку існувало три староства: Городиське (селище Городище, Бахмач, Курінь), Ямпільське, Підлипівське.

Резиденцією полковника визначалось полкове місто, що являло собою адміністративний центр полку.

Полкове місто Ніжин відомо ще з літописної згадки 1147 р. під назвою Уненеж. Наступні відомості про нього, як про місто, що розташоване по обох берегах р. Остер, відносяться до початку XVII ст. У 1625 р. польський король Сігізмунд III видає Ніжину грамоту на Магдебургію. У таких грамотах обов'язково перелічувались права і привілеї міста, зокрема, воно отримувало герб і печатку. Вже з другої половини XVII ст. Ніжин стає помітним торговим містом. У 1660 р. російський цар Олексій Михайлович підтверджує своєю грамотою попередньо надані місту права на самоврядування. А в березні 1698 р. Петро I надає Ніжину, замість згорілої під час пожежі, нову грамоту, яка підтверджувала за містом права і привілеї, надані попередніми царськими грамотами та гетьманськими універсалами⁹.

Крім Ніжина, Магдебургією користувалися ще Глухів, Короп, Кролевець, Батурин.

В українських містах міське управління здійснювали урядовці та служителі. Перших обирали. І вони становили правлячу верхівку: війт, бурмистери, райці, лавники, також, можливо, городові отамани. Війт стояв на чолі магістрату і ратуші. Допомагали йому бурмистери і райці, які його заміщали. Посада війта була виборною і затверджувалася гетьманом¹⁰.

Усі ці посадові особи, як і полковники, сотники, полкова та сотенна старшина широко використовували в діловому та особистому листуванні печатки. Оскільки кожний із офіційних документів набував юридичної сили тільки після його підпису відповідним урядовцем та візування печаткою, що взагалі є її першою і найго-

ловнішою функцією, то використання печаток набуло обов'язкового характеру. Особисті листи візувались печатками для підтвердження їх автентичності.

У фондах Центрального державного історичного архіву у Києві зберігається досить багато печаток першої половини XVIII ст., зокрема, Ніжинського полку, які ми досліджуємо. Проте слід зауважити, що мова йде про відбитки печаток, а не самі матриці (термін "печатка" має два значення: 1) власне печатка — матриця та 2) відбиток печатки на будь-якому матеріалі). Оскільки, на превеликий жаль, матриці до нашого часу дійшли у поодиноких випадках, то термін "печатка" вживано в розумінні "відбиток". Відбитки печаток на документах, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України і відносяться до першої половини XVIII ст., мають низький ступінь збереженості. Деякі з них взагалі не збереглися, а окремі мають пошкодження, і тільки невелика частина — в доброму стані. Тому в даній статті робиться опис тільки тих печаток Ніжинського полку та його сотень, що відносяться до першої половини XVIII ст., виявлені на документах і ступінь їх збереженості дозволяє здійснити їх атрибуцію.

Один з документів у фондах Центрального державного історичного архіву України — виписка із книги ратуші м. Ніжина від 24 серпня 1736 року, що після підписів війта та писаря завізована печаткою Ніжинського магістрату¹¹. Ця печатка під кустодією (папірець, який накладався на печатку для її збереження), має круглу форму, діаметр 56 мм. Кустодія теж кругла, однак більша за печатку і її краї фігурно вирізані. Діаметр власне зображення — 42 мм. Зображено св. Георгія Зієборця, який вражає списом дракона. По колу — легенда (напис на печатці): "ПЕЧАТЬ МЕСТА" (3 літери нерозбірливо) "ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВ" (10—11 літер нерозбірливо) "НЕЖИНА". Спис св. Георгія, що розташований по діагоналі, верхнім кінцем виходить на легенду в слові "НЕЖИН". Ширина легенди 5 мм, по її колу — орнамент.

Друге виявлене зображення — печатка Ніжинського полковника Петра Толстого на донесенні гетьману Івану Скоропадському. У 1718 р. Петром I Ніжинським полковником був призначений син одного з його сподвижників Петро Петрович Толстой, за якого цар перед тим видав заміж молодшу дочку гетьмана Скоропадського — Уляну. І шлюб Толстого, і його призначення були політичними заходами, які Петро I здійснив з метою зробити неможливими на майбутнє спроби на кшталт спроби Мазепи відокремитись від Росії.

Відбиток печатки зроблено на червоному сургучі, овальної форми. По вертикалі його розмір 10 мм, по горизонталі 18 мм. На печатці зображено геральдичний щит. На його полі вміщено зображення: перехрещені стріли, шабля та, ймовірно, ключ. Над цим вміщено зображення, схоже на полум'я смолоскипу. Над щитом — корона. Справа і зліва від щита — рослинний орнамент¹².

На посланні гетьману Данилові Апостолу зберігся на папері нечіткий відбиток печатки Ніжинського полковника Івана Хрушова, який перебував на цій посаді з 1727 по 1742 рік. Він теж був призначеним за наказом з Петербурга росіянином. Відбиток відноситься до 1728 р. Форма печатки восьмикутна, розміри по вертикалі — 30 мм, по горизонталі 27 мм. У нижній частині печатки — круглої форми щит, його діаметр — 10 мм. Під ним — підкова, всередині якої — багатокутна зірочка. Зображення на щиті нечітке і атрибути його важко. Над щитом — орнамент, над ним — корона, над нею якимось нечітке зображення. Добре збереглися літери в нижній частині відбитку: обабіч щита “ПНІХ” (по дві з кожної сторони). У верхній частині літери майже не збереглися. Зображені в нижній частині літери означають при розшифруванні “Полковник Нежинский Іван Хрушов”¹³.

Добре збереглася печатка Ніжинського полковника Петра Розумовського на паспорті, що був виписаний в 1753 р. міщанці Катерині Павловій. Петро Розумовський, племінник останнього гетьмана України Кирила Розумовського, був Ніжинським полковником з 1753 по

1771 рр. Цей відбиток зроблено на червоному сургучі, він овальної форми, по вертикалі — 30 мм, по горизонталі — 27 мм. Зображення на печатці дуже складне. У нижній частині печатки зображен щит. На ньому — нагрудник, який пронизують дві стріли: верхня справа наліво, нижня зліва направо. Поле щита там, де відсутнє зображення, викарбувано поперечними смужками. Висота щита — 13 мм, ширина — 10 мм. Над щитом, очевидно, лицарське забрало, над ним — дворянська корона, а над останньою — прапорець. Він зображений на тлі двох схрещених стріл. На ньому теж є нечітке зображення. Справа і зліва від корони, забрала та щита — рослинний орнамент. Обабіч орнаменту — по чотири літери. На відбитку зліва, зверху вниз: В, І, П, П; справа зверху вниз: ЕВНР¹⁴. Літери після розшифровки, очевидно означають: “Всероссийская Императрица Елизавета Вторая” — в верхній частині відбитку та “Полковник Нежинский Петр Разумовский” (дано напис за правописом XVIII ст.).

На двох донесеннях гетьману Івану Скоропадському від 1716 та 1718 рр. зберіглись відбитки печатки Бахмацького сотника Семена Боровського. Певне, печатка була особистою і використовувалась як сотенна. Таке вживання печаток було типовим явищем в Україні у середовищі козацької старшини — від сотників до гетьманів. Бахмацька сотня займала невелику територію по обох берегах р. Борзни. На її землях існувало одне із староств — Городиське, старости якого, приховуючись ім'ям гетьмана, відсували сотників на другий план, на що ті постійно йому скаржилися. До того ж в Баймацькій сотні не існувало навіть містечка. Семен Боровський був тут сотником у 1717—1722 рр. До того він служив у канцелярії Івана Мазепи, а потім був одним з тих, хто сповістив князя О. Меншикова, що їхав до гетьмана, про його наміри. Бахмацька сотня стала йому нагородою за цю послугу, та сам Боровський залишився невдоволеним, бо сотня вважалась небагатою¹⁵.

Обидва наявні відбитки печатки Боровського зроблено на червоному сургучі. Печатка кругла, її діаметр — 17

мм. В центрі — круглої форми щит, на якому зображено сокиру, повернуту ліворуч, над щитом — корона, нижче від неї — зліва латинська літера “І”, а праворуч — латинська літера “В”. Під щитом велика латинська літера “Р”. Ймовірно, літери означають слова: “Семен Боровський полковник”. Справа і зліва від щита — рослинний орнамент¹⁶.

На донесенні, написаному в 1717 р. сотником І-ої Ніжинської полкової сотні Афанасієм Доріфієвичем гетьману Скоропадському, зберігся відбиток печатки сотні. До неї входили Ніжин, Талалаївка, Кунашівка, Хвостики, Евлаші, Мала Кошелівка та ряд інших поселень. Відбиток зроблено на червоному сургучі, за формую він восьмикутний. Боки нерівнобедрені: вертикальні — 20 мм, горизонтальні — 8 мм. між ними — приблизно по 6 мм. Бокові кути нечіткі, нижній правий кут дуже стертий. Загальна ширина відбитку 14 мм. У нижній частині печатки — щит, зображення на ньому фактично стерте. По обидва боки від щита орнамент, над ним, певне, римська цифра і теж з орнаментом обабіч (у вигляді стилізованого колосся)¹⁷.

Досить добре зберігся відбиток печатки на донесенні гетьману І. Скоропадському від сотника III полкової сотні Івана Піроцького. В 1695—1709 рр. він був полковим писарем, а після цього до 1718 року — сотником полкової сотні, правління якої знаходилося в селі Вересоч, оскільки ще з кінця XVII ст. воно перебувало у володінні Піроцьких. Крім Вересоча, до III сотні відносились Дрімайлівка, Ковчин, Хібалівка, Кладьківка та Березанка. Відбиток печатки зроблено на темночервоному сургучі, круглої форми, його діаметр 15 мм. Щит незвичної форми розміщено в нижній частині печатки. На його полі зображено восьмиремений хрест, під хрестом — півмісяць. Над щитом корона, по боках — орнамент¹⁸.

Відбиток печатки, якою завізували послання від 1719 р. гетьману І. Скоропадському від сотника Новомлинського Григорія Шишкевича, на жаль, не повністю зберігся. Новомлинська сотня займала долину р. Сейму, біля центру її

було розташоване містечко Нові Млини. Сам Григорій Шишкевич одержав цю сотню в уряд за перехід від Мазепи на бік князя О. Меншикова під час горезвісних для України подій 1708 — 1709 рр. Сотником він був досить тривалий час — з 1708 по 1722 рр.¹⁹ Відбиток зроблено на червоному сургучі восьмикутної форми. Кожен з боків по 10 мм. Нижній лівий кут не зберігся. У середині печатки щит, на якому зображено лук із стрілою вістря догори, обабіч її вістря — по одній зірці. Над щитом посередині — колос, вірогідно, що обабіч колоса зображено: прапор (козацький значок) та спис. Обабіч щита — геометричний орнамент²⁰.

На одному з донесень гетьману І. Скоропадському воронезького сотника Івана Холодовича 1717 р. теж зберігся відбиток печатки. Воронезька сотня мала територію, обмежену р. Десною та двома її притоками — Шосткою та Осман'ю. У 1716 р. син міщанина Іван Холодович був саме обраний сотенним, хоч і зі згоди гетьмана І. Скоропадського, що було тоді винятковим явищем. Він пробув на цій посаді до 1740 р.²¹ Відбиток печатки зроблено на червоному сургучі. Він майже круглий, ближче до овалу, діаметр приблизно — 25 мм. Посередині відбитка — круглої форми щит, на ньому зображені: в нижній частині півмісяць, зверху вниз до його середини спрямована вістря стріла, угорі, обабіч неї — зірочки. Над щитом — корона, по боках — рослинний орнамент. Під щитом літери “С” та “В”, що означає, ймовірно, “Сотня Воронезька”. Літери розділяє стилізоване зображення квітки²².

На свідоцтві, яке було видане 26 червня 1750 р. міською владою, зберігся відбиток печатки міста Вороніжа, яке було розташоване на березі р. Осоти. Відбиток зроблено на червоному сургучі під кустодією круглої форми, його діаметр 27 мм. На жаль, зображення нечітке, але всередині проглядається щит із зображенням, яке схоже на птаха, що летить, а по колу читається легенда: “ПЕЧАТЬ МЕСТА” нерозбірливо “ВОРОНИЖА”²³.

З печаток полкової старшини дійшов до нашого часу відбиток печатки значкового військового товариша Василя Богдановича на донесенні гетьману І.Скоропадському. Відбиток зроблено на темночервоному сургучі, овальної форми, по вертикалі — 20 мм, по горизонталі — 15 мм, нижня частина відбитка дещо пошкоджена. У центрі щит овальної форми, на його полі восьмиремений хрест. Над щитом — корона, зліва від неї літера “В”, справа “Б” — “Василь Богданович”. Знизу в напрямку до середини обабіч щита — рослинний орнамент²⁴.

Проаналізований та атрибутований матеріал з фондів Центрального державного історичного архіву України дає змогу дослідникам сфрагістики не тільки скласти уявлення про зовнішній вигляд печаток козацької старшини, що ставились під документами XVIII ст., але й розпочати дослідження емблематичного матеріалу даного аріалу, в нашому випадку — теренів Гетьманщини. У своїй більшості виявлені відбитки печаток дуже подібні за формою до гербових зображень. Саме сфрагістичний матеріал може слугувати ключем для подальшої класифікації зображень козацької атрибутики. Характерно, що навіть окремо взяті для дослідження печатки Ніжинського полку засвідчують про повторюваність вживаних емблем, де переважають стріли, луки, сокири, шаблі, а також християнська символіка — хрест та зірки. Постійний атрибут на печатках — корони різної модифікації, що теж несуть певне інформаційне навантаження. Присутній у печатках орнамент, здебільшого рослинний, типовий елемент і для герботворення (герби козацької старшини).

Отже, дане дослідження дає можливість зробити висновки про широке вживання різних за розмірами, формою та зображеннями печаток — від особистих, даних на уряд до офіційних — міських. Більшість печаток із гербовими зображеннями, тому їх опис стане у нагоді як джерельний матеріал для досліджень родинних гербів, зображення яких в оригіналах до нашого часу не дійшли.

З огляду на те, що в Україні йде процес становлення національної атрибутики, на часі подбати про те, щоб печатки установ відрізнялись між собою. У нагоді нам стане історичний досвід вживання різних печаток у часи Гетьманщини.

ПРИМІТКИ

- ¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1992. - Т. II. - С. 161.
- ² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII-XVIII ст. - К., 1959. - С. 197.
- ³ Там само. - С. 200.
- ⁴ Там само. - С. 204.
- ⁵ ЕУ. Заг. частина. - К., 1995. - Т. II. - Карта-додаток "Україна в II половині XVII ст."
- ⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - К., 1893. - Т. II. - С. 3.
- ⁷ Там само. - С. 50.
- ⁸ Там само. - С. 51.
- ⁹ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. - Чернигов, 1901. - С. 91-97.
- ¹⁰ Дядиченко В.А. Вказ. праця. - С. 206.
- ¹¹ ЦДІА України. - Ф. 75. - Оп. 1. - С. 38. - Л. 9.
- ¹² ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 395. - Л. 4.
- ¹³ ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 2617. - Л. 4.
- ¹⁴ ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 11469. - Л. 4.
- ¹⁵ Лазаревский А. Вказ. праця. - С. 161-166.
- ¹⁶ ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 169. - Л. 4; Ф. 51. - Оп. 3. - С. 302. - Л. 3.
- ¹⁷ ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 170.

- 18 ЦДІА УКУкраїни. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 257.
 19 "Русская старина". 1876. - Листопад. - С. 624-625.
 20 ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 353. - Л. 3.
 21 Лазаревский А. Вказ. праця. - С. 333.
 22 ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 248.
 23 ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 10250. - Л. 2.
 24 ЦДІА України. - Ф. 51. - Оп. 3. - С. 403. - Л. 3.

Павло Усенко

"РУСЬКИЙ" ВОЄВОДА ПОТОЦЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА "СОФІВКА"

*Ми довго говоримо про цю особу,
тому що вона грає дуже важливу роль
у тогочасній історії.
Микола Костомаров*

*Я люблю у "Софіївці" думать,
Із минулого знявши вуаль...
Василь Симоненко*

Кінець XVIII ст. хвилею перетнули підставові події нової доби — з феєричним злетом емансипації в Європі й Північній Америці. А від дипломатичних струсів та руйнівних конфліктів потерпали як окремі особи, так і цілі країни. Стрімко зринала буремна година просвітництва й обскурантизму, абсолютизму і парламентаризму, класицизму і сентименталізму, підприємливості та патріархальності, лібералізму і протекціонізму, атеїзму і містицизму, фаталізму і раціоналізму, егоїзму та егалітаризму, екзерцицій та екзакуцій, філантропії та шахрайства, насолод і зубожіння, авантюри і манірності, азарту і забобонності, жерторності та здірства, терору і легковажності. Майже водночас незалежилися Сполучені Штати та гранично ізолювався під маньчжурами Китай, виплодилися вибухова "пекельна машина" та "Говардів порох", каторжани впорядковували Австралію та зростала зухвала експансія в Індію, дійшло до промислового перевороту в Англії та Великої французької революції, Російська імперія розмахнула колонізувати Аляску та закріпачувати український люд, мода вкорочувала спідниці та подовжувала штани, жінки відказувалися від цупких корсетів, чоловіки — від перук і геть усі — від пудрення волосся. Тоді видавалися томи енцикло-

лопедій та відкривалися казино, запроваджувалася метрична система одиниць і узвичаювалися лямки-підтяжки, звилась аеростати-кулі Монгольф'є та заблмала гільйотина, Гуто-Муто розвинув ідею спортивних ігор, подібних до античних Олімпіад, Бальма та Паккар подолали Монблан, Філідор поглибив теорію шахів, Уатт винайшов паровий двигун, а Дженнер — вакцинацію. Епоха висвітлила Робесп'єра і Макфесона, Мальтуса і Марата, Мотоорі та Моцарта, Канта і Каліостро, Казанову та Нельсона, Сквороду й Ушакова, Дашкову та Дюбарі, Жемчугову і Корде, Кулона і Кулібіна, Палласа і Лапласа, Лагранжа і Лавуазьє, Гете і Шіллера, Гердера і Шльоцера, Сміта й Оуена, Годвіна і Гольбаха, Вольту і Гальвані, Гойю та Гольдоні, Гоцці та Песталоцці, Бомарге і Бьорнса, Мірабо і Міранду, Блейка і Красицького, Талейрана і Шатобріана, Шерідана і Водника, Огінського і Левицького, Бортнянського і Боровиковського, Саят-Нову і Новикова, Фіхте і Фінджеральда, Фостера й Утаморо, Тірадентіса і Рейнолдса, Дезе і Дезо, Дерабаса і де Сада...

Пасмо вітчизняної сивизни того періоду — рідкісне плетиво внутрішніх і міжнародних явищ. Україна скніла недержавною та сказати б, “порізнодержавною”, розп’ятою чотирма монархіями — австрійською, російською, турецькою, польською, причому остання, з 1791 року чітко конституційна, на вернула й на себе дратівливу реакцію. Найгострішу — Катерини II, воєнні театри якої пролягали від Скандинавії до Середземномор’я. Після “впокорення Криму” ревний царинин поплічник Олександр Безбородько виробив стратегію прикроювання територій на заході — за “найвищим” бажанням зупинити розпочату там суспільну модернізацію.

На східних “кресах” Речі Посполитої, суміжних із підросійськими Малоросією та Новоросією, саме заметушилися опозиціонери — так звані “малькотенти” (невдоволені, скиглії): аристократи-багатії, очолені власником розлогої смуги із мотень містечок та сіл, графом Станіславом Щенсним (у перекладі з польської — “Щасливцем”, “Феліксом”) Потоцьким. Замолоду цього дуку

спітка трагедія: нагло згинула його мила пара — юна Гертруда (з Комаровських). Видавався меланхоліком, що нітрохи не завдило йому приймати вельми поважні посади “руського” (себто — західноукраїнського) воєводи, генерала коронної артилерії. За рubeжем заприятнився з північною зверхницею та її могутнім фаворитом Григорієм Потьомкіним. Володів десятками тисяч вірних козаків і на відміну від кетягу дрібніших феодалів напрочуд турбувався про васалів, заохочував громадську самоврядність, застосовував надбання агрономії та тваринництва, панщину скоротив до 36 днів на рік. За його потурання на брацлавському зібранні 1788 року шляхта виступила, щоб у сеймі депутати (“посли”) з України домагалися поступок “хлопам”.

У монографії “Останні роки Речі Посполитої” Микола Костомаров зкарактеризував Потоцького як поміщика: “Доступний своїм підданам, уважний до їхніх потреб, він не збирався освічувати селян, але на заважав їм благоденствувати у тій сфері, в якій вони перебували; його села виблискували білими хатами посеред розкішних садів, оточені численністю скірт хліба, стогів сіна, волів, овець, бжіл тощо. У нього не йшлося про злидні: селяни його не знали європейського одягу, проте вони не відчували нестачі виробів домашньої мануфактури, тому що жінки, не обтяжені працею на пана, мали змогу прясти, ткати та шити для себе і своїх родин. Усюди був достаток та веселощі, всюди жили по старосвітському”¹. Не випадково Станіслав Щенсний прагнув розвинути обопільно вигідну торгівлю із Новою Січчю, ведену ще батьком, київським воєводою Франциском Салезієм Потоцьким, — за посередництвом уманського єврейського кагалу з рабином Марком Лазаревичем (Рапопортом)².

Усе ж магнат-генерал одсахнувся нормативних актів, з травня 1791 року націлених проти окляклого кріпосництва, а по підтримку майнув до росіян, запрошуючи їх війська на Річ Посполиту. Тішився звернення брехливої вінценосиці: “На вас, не на когось я покладаю уповання

порятунку Польщі”³. Надав прикордонний масток Торговицю для проголошення ініційованої ним конфедерації проти короля Станіслава-Августа Понятовського як гаранта Конституції⁴. Спираючись на довгі рушніці та близькі стосунки зі “стовпами” найвищих сфер, він, заможний і знатний, попри репутацію симпатика “вічного безкоролів’я (олігархічної республіки) потягся до шансу осідлати варшавський трон, за який могла б із ним поклопотатися чергова дружина Маріанна Юзефіна, досвідчена інтриганка з фрейлінського почту Катерини II. Мабуть, у титулованій придворній дамі, дочці краківського каштеляна, нуртували амбіції Мнішків: її родичка і тезка Маріанна (Марина), як відомо, 1606 року з царем Дмитром I (“Лжедмитрієм”) приміряла московську корону.

Зарано смакуючи ще не пожаті лаври, Потоцький поспішив застовпити свій ризикований крок хвацьким обеліском у фамільній тульчинській резиденції, куди за просуванням інтервалів перевів конфедерацію як верховода-маршал. Проте ввижалось одне, скоїлося друге. Не тільки тому, що Станіслав-Август, швидко зрікшись присяги, скочив до “торговичан” у липні 1792 року. Станіслав Щенсний передбачав не далі ходу наперед, чого забракло для розв’язання тих карколомних комбінацій, де йому маячила невдячна партія гамбітного пішака, витнутого по шахівці та знехтуваного заради ефектнішого продовження. Екс-воєвода висмоктував зиск від сусідньої імперії, а натомість був брутально вжитим: у союзі з ним потіснивши королівські війська, ниці агресори не забарилися до щенту розпанахати його державу.

Можна вважати, Потоцького отруйно вжала покара за відступництво, адже демагогічно галасував: “Клянуся Богом, ніколи не служитиму чужим монархам; якщо жорстока недоля та вади Речі Посполитої занепасть .., як буду таким нещасним, що разом із нею не поховають і мене, — я подамся з отчини і за морями, в іншій півкулі, з моїми дев’ятьма дітьми дихатиму вільно. Розіб’ємо наші кайдани, забудемо незгоди, зненавидимо підступи. Хай згине слід тих, хто зазивав сторонне

військо для пролиття крові співвітчизників і відчиняв займам вхід до Речі Посполитої”⁵.

Цариця, яка в унісон йому спекулятивно вдавала до году “волі та добробуту польської нації”, ґвалтовно вихваляючи конфедератів за відданість “давній свободі і незалежності свого отчого краю”⁶, притьмом позбулась облудної ширми й, особливо не озираючись ні на кого (надто — на приручених нею посіпак), анексувала Правобережжя Дніпра, а 1795 року стерла з політичних карт колись найкрупніше на континенті королівство, потрощивши його рештки з правителями Австрії та Пруссії. “Я назавше відтак росіянин”, — занотував з цього приводу нещасливець на ім’я Щенсний⁷. (Українці співали: “Була Польща, була Польща, та й стала Росія”).

Лихо озвався про нього фольклор:
“А ти, графе, ти, Потоцький,
Розпроклятий сину,
Занепасти свою Польщу
Та взяв Україну.

Думав було, на Україні
Щоб королем стати, —
Пропадеш ти сам тепер,
Та ще й твоя мати”⁸.

Мало хто удостоївся настільки дошкульних слів. Однак і він, і Катерина II по-своєму забезпечували українську соборність, аж ніяк не мріючи про неї.

Гірко помилився введений в оману невдаха-граф у гонористих витівках, але, здавалося, поталанило йому з коханням: відповіла взаємністю жінка гіпнотичної вроди, чарівна Софія (Зоф’я) Вітт. На Україну вона прибула із Стамбула (Константинополя), і, за розхожою версією, кривими мала ледь не грецьких царів, що не зовсім узгоджувалося з істиною, — та принаймні титул королеви краси носила б із повним правом, адже натопи юрмилися лише позирнути на неї. У Потоцького вистачило грошей без проблем довести її чоловікові,

підстаркові-генералу Йосипові (Юзефу) Вітту фінансову перевагу зміни родинного стану на холостяцький. Доречно додати, що первісткові Софії та Йосипа — Янові (1781—1840) встелилася вдала кар'єра, хоча звивиста: повоював 1805 року проти Наполеона, потім — на його боці й, ще переметнувшись, 1812 року командував сформованими в Україні полками, пізніше — уланськими дивізіями херсонських і катеринославських військових поселень, 1825 року провокаційним зашморгом ловив конспірації Південного товариства російських дворян-республіканців, а по розгрому польського повстання 1830—31 рр. виконував обов'язки коменданта Варшави; за тим службовим “профілем” уподобився рідному батькові — кам'янець-подільському коменданту і за чином генерала від кавалерії наздогнав вітчима — генерал-аншефа Потоцького.

1793 року графиня Маріанна Юзефіна неждано відмовилася розірвати шлюб, здавна — фікцію (з одинадцяти її дітей, подекували, хіба троє старших були дійсно спільними із законним чоловіком). Надибала “заступницю” в такій горезвісній “охоронниці моралі” як Катерина II, котра крутим гнівним осудом штовхнула Софію до термінових мандрів — обминати монастирську келію, втоговану їй за подружнє самовизначення. Станіслав Щенсний ретирувався: нібито невиліковно хворим попнувся за кордон, відхрещуючись од нерухомості на користь нелюбої солов'яної вдови. Після смерті самодержиці, з 1796 року, він результативно реваншував на матримоніальних маневрах і за два літа відновлення зусиль повінчався з кралею-пасією. (Є букет різночитань, що в оту пору йому виповнилося 46 або 47—48, їй — 34—38)⁹.

Недарма на стику віків обабіч скелястих берегів несквапної річки Багно, яка тихо плинула приуманським урочищем Кам'янка, виник розкішний сад-унікум “Софіївка”. Зрадлому магнатові заманулося презентувати примхливій обраниці названі на її честь земні райські куші, врихтувати ідилічну Аркадію в українській

глушині. Щоб приватний едем і за гріхопадіння не повтупався “кращим садам Європи”, його головний зодчий — вправний інженер та допитливий натураліст Людвік Метцель розпоряджався казковим арсеналом можливостей: під началом щодня по 800 умільців, до послуг — економічний потенціал усієї округи. Це дозволило прищепити традиційній черкаській флорі добірне намисто привізних рослин, причому межі привітно пригорнутих, пестливо інтродукованих — добре знайомий нам каштан і пірамідальна (італійська) тополя, що, поширені звідси, виглядають невід'ємними прикметами української природи¹⁰.

Недовго воркували у голубиній злагоді господарі пишної гулянки. Фліртуючи, знадлива Софія, вже багатодітна мати, лукаво віддала перевагу своєму дорослому пасербу-баламутові Юрію (Єжі), й у них народився хлопчик Болеслав, для якого Потоцький-найстарший став дідом, юридично вважаючися батьком. Не знісши тяжкого адюльтерного удару, зганений глава сімейства помер 1805 року (Юрій пережив його лише на п'ять літ, перелесниця-грекinya — на сімнадцять). Тонка удача врешті-врешт увалася убивчо для нього. Під прощання з буттям він по-млодецькі хапався по сонячний зайчик-пустун від венеристого бешкетника Амура, вривавши собі вік, а попід завіссю, затуляючою Річ Посполиту, несамовито дряпався на слизький владний кін, від чого хутчіше зазнав запаморочливого особистого краху. Неславу зрадника вражаюче підкреслило те, що його з Софією син і спадкоємець Олександр Потоцький водрузив на парковій вершині монумент основному опонентові Торговицької конфедерації побойовищу—1792 Тадею (Тадеушу) Косцюшку, героїчному керівникові дальшого визвольного руху (1794 року бунтівні косцюшківці заочно прирекли Станіслава Щенсного до страти та повісили на шибениці портрет напрімітнішого польського достойника в іноземній службі, хоч той уже не розпинався проросійськи)¹¹.

У череді криз і вирі катаклізмів знеацька опроміни-

ла злощасного “Щасливця” іскриста мить: мальовниче українське середовище ніжним подихом свіжого повітря та цілющою джерельною вологою м’яко заломило шалені пристрасті, в яких він борсався, а й у нього мигнула веселкова гадка про неповторне диво під гіллястим покровом листяних і шпилькових дерев, де студені води обертаються кришталем, крижана паморозь — коралами, зашкарубла трава — килимом, стухла хвоя — золотом, грозові хмари — парчею, крапчастий дощ — сріблом, снігові кучугури — перламутром, сіре каміння — самоцвітами, глиняні грудки — бурштинами, піщані приярки — порцеляною, сухі зірничі — діамантами. Буйна фантазія вправно вдєкорувати нагромаджені сценічні елементи краєвиду — на контрасті та злуці протилежностей простору з камерністю, ажурності з фундаментальністю, вивірення з несподіванкою, занедбаності з охайністю пропорційності з асиметрією, параду з маскарадом, таїни з прозорістю, статечності з тендітністю, екзотики з буденістю, епосу з лірикою — галантно виструнчилась явленою ним наполегливістю в наближенні запланованого чаклунським завзяттям будівничих-садівників, потужною продуктивністю ґрунтів, специфічними посажами погодних умов.

Міцно вкорінений та ефірно здимлений архітектурно-ландшафтний ансамбль навіть за фрагментарного втілення начерків первісного проекту спромігся зоряно розгорнути ретельно змонтовану гелерею кадейдоскопних візерунків з панорамних конструкцій і пейзажних етюдів просто неба — в антуражі графічно витончених контурів, рясно насичених барвистою палітрою, з безмежжям симфонічних варіацій на невмирущі теми суміщення стихії та штуки, гармонії ідеального та матеріального. Ставлення Станіслава Щенсного до “Софіївки” заакцентувала його сентеція, адресована кожному гостю: “Забудь отут про нещастя та прийми щастя віще; якщо ж ти щасливий, будь іще щасливішим”. Маревною композицією силуетів огранено неоціненний геопластичний шедевр виняткового мас-

штабу, старанно виплеканий з мозаїки ендемічних самородків і низки пильно вишуканих по світу перлів. У мереживі днів і ночей невичерпний денрогідроскарб віртуозно гаптує нетлінні картини галявин і байраків, озер і пагорбів, альтанок і алей, струмків і круч, шлюзів і гротів, містків і фонтанів, скульптур і валунів.

За рідними та запозиченими рельєфними лаштунками, відлунюючись у невпинній гамі ліній, площин, об’ємів — предметних укупі з ілюзорними — щемно звучить оригінальна мелодія прелюда — полонезу, яким два століття тому претензійна пара Потоцьких запровадила щедрий розквіт цього куточка Центральної України. Серед перших красно возвеличив учинене професійний літератор і аматор-історик Станіслав Трембецький, чие вдатне перо на світанку ХІХ століття досконала вивершило віршовану “Софіївку” (1815 року надрукована у Відні польською та французькою мовами, 1822 — прокоментована у Вільні геніальними Адамом Міцкевичем). Писанка-місцина осіняє та бентежить, збуджує і розраджує. Її освітили своїми відвідинами Іван Котляревський, Марія Волконська та декабристи¹². Вона відгукнулася у чистих помислах Юліуша Словацького і Тараса Шевченка. В ній усвідомили власне покликання майбутні творці романтичної “української школи” польської поезії Северин Гошиський та Богдан Залевський. “Софіївка” — екологічна реліквія, мистецька експозиція, ботанічна колекція, науковий дослід, емоційна ніша, культурна естафета, що живиться колишнім, живе сьогодні, вживається у прийдешне.

ПРИМІТКИ

¹ Костомаров Н.И. Собр. соч. - Спб., 1905. - Кн. 7. - С. 102-103, 138.

² Див.: Архів Коша Нової запорозької Січі: Опис справ 1713-1776. - К., 1994. - С. 140.

³ Цит. за: Костомаров Н.И. Указ соч. с. 118.

⁴ Lojek J. Ku naprawie Rzeczypospolitej: Konstytucja 3 Maja.

Warszawa, 1980. - S. 149-161.

5 Цит. за : Костомаров Н.И. Указ. соч. - С. 149.

6 Там само. - С. 352.

7 Kieniewicz S. Historia Polski: 1795 -1918. Warszawa, 1980.- S.22.

8 Козацькі пісні. - К., 1969, с. 291-292.

9 ЕУ. Львів, 1996.-Т.6.-С.2283; РЕІУ. К., 1971.-Т.3.-С.436; Энцикл. слов. Спб, 1896.-Т.24-а.-С.739; Антоний I (Ролле Й.) Судьба красавицы: София Глявоне-Витте Потоцкая.-К., 1993. -С. 5-19; Малаков Д.В. По Брацлавщине.-М., 1982.-С.143-144; Черейский Л.А. Пушкин и его окружение.-Л., 1989.-С.194; Косенко І., Мігін В. Софіївка: Історія парку // Красзнавство та шкільний туризм, 1996.-№2.-С.1-2; Encyklopedia powszechna PWN, Warszawa, 1975.-Т.3.-S.662; Lojek J. Dzieje pieknej Bityki: Opowieść o ziciu Zofii Wittowej-Porockiej 1760-1822.-Warszawa, 1982

10 ГЕУ. - К., 1993. - Т. 3. - С. 219.

11 Косаревський І.О. Софіївка: Короткий путівник. Черкаси, 1961.-С.21; Кривулько Д.С. Рева М.Л. "Софіївка".-К., 1964.-С.34; Роготченко А.П. Уманское чудо.-К., 1973.-С.64; изд. 2, 1980. С.62. Див. також: Усенко П.Г. Тадей Косцюшко та Україна//Історія України. 1966. № 4.-С.9; Lojek J. Potomkowie Szozesnego: Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna 1799-1921.- Lublin, 1983. А синові Маріанні Юзефіни - героєві Варшавського герцоства (гняцивства) Володимирові Потоцькому встановлено пам'ятник у Кракові неподалік могили Тадеуша Косцюшка...

12 У січні 1826 року Софія-молодша, дочка на той час уже небіжчиків Станіслава Щенсного та Софії Потоцької, дружина царського генерал-ад'ютанта Павла Кисельова, (та, яка, надихнула Олександра Пушкіна на "Бахчисарайський фонтан") намагалася врятувати від арешту одного з декабристів, товариша свого чоловіка по службі Сергія Волконського, який під старість відверто говорив, що "графиня... радила втекти за кордон, пропонувала йому в провідники єврея, вельми відданого родині Потоцьких" (Долгоруков П.В. Князь Сергей Григорьевич Волконский: Некролог // Колокол. 1866. - 15. I.) Шляхетний революціонер не дослухався - був зланий в Умані, де командував бригадою піхотної дивізії.

Лідія Пономаренко

ВУЛИЦІ, ПЛОЦІ, ПРОВУЛКИ КИЄВА

(Історичний нарис)

Коли з'явилися перші вулиці, площі у Києві? Як вони називалися? На це важливе питання відповісти конкретно неможливо за браком надійних відомостей. На території, яку нині займає Київ, виникли перші поселення, коли люди жили в печерах та великих хижих. Сліди перебування племен, що збирали рослинність для їжі та займалися полюванням на диких тварин, на території міста знайдено поблизу Кирилівського монастиря в Протасовім яру. Вчені датують їх періодом палеоліту, тобто кам'яного віку (45—15 тисяч років тому). На правому березі Дніпра й на лівобережжі було виявлено кілька стоянок неоліту, тобто нового кам'яного віку — на Приорці, Оболоні, біля Микільської слободки, на Лисій горі, в Совках, поблизу Вигурівщини та ближніх околиць Києва — Вишеньок, Гнідина, Кийлова, Вишгорода, Пирогова, Козина. Там знайдено кам'яні знаряддя (ножеподібні пластинки, кам'яні сокири), уламки глиняного посуду, іноді легкі шатроподібні житла, сліди вогнищ¹.

Перебування людності на території Києва в наступний період (його називають епохою міді—бронзи), а також у добу залізного віку засвідчено численними знахідками поселень, могильників, а жаль, ті часи неписемні, тому не маємо змоги сказати якою мовою тоді говорили, які слова того народу дійшли до нас. Напевно можна сказати лише те, що з часів індоаріїв, тобто — індоевропейської єдності (5—7 тисяч років до нашої ери) на території Києва було постійне населення. Це підтверджується дослідженнями мовознавців, які встановили, що до нашого часу збереглися деякі слова тієї мови. Зокрема, доктор філологічних наук І.М.Железняк довела, що Клов, Почайна та Котур або Котурка, Котор в діалектах індоарійської мови означають вода, волога². Вони спо-

чатку й відносились до річок. Клов протікав на Печерську й з'єднавшись з Либіддю, впадав у Дніпро. Ручай цей знищено у 1960-х роках, коли біля заводу "Арсенал" було утворено стадіон. Ріку Почайну ліквідовано в останні десятиріччя (під час наміву масиву Оболонь). Згадка про річку збереглась в імені вулиці — Почайнинська що на Подолі, паралельно колишній течії Почайни. Невеличка річечка Котур тече у Пущі-Водиці. Збереження назви Котур, не зафіксованої в літопису, якраз і свідчить про наявність постійного населення, яке передавало це ймення з вуст в уста.

Від періоду, коли вже користувалися письмом, збереглося більше географічних назв. Деякі з них записав Нестор-літописець, інші знаходили у документах на землеволодіння, в тому числі у грамотах князівських, королівських, в універсалах гетьманів, у купчих і дарчих документах, судових позовах тощо. Частина давніх топонімів у різні часи була перенесена на назви вулиць, площ, провулків. Так, від імен легендарних Кия, Щека, Хорива та сестри їхньої Либеди маємо Киянівський провулок, Щекавицькі вулиця й провулок, Хорива, Володимирсько-Либідська вулиця. На шляху до капища Волоса (за віруванням наших предків, покровителя великої рогатої худоби) виникла Волоська вулиця. Не забули кияни Аскольда. Місцевість, де підступно, за наказом Олега, було вбито 882 року київських князів Аскольда (Аскольда) та Діра, одержала назву Аскольдова могила, бо там же й поховано Аскольда. В цій місцевості пролягає невеликий Аскольдів провулок.

У географічних назвах відбилися, як уже видно з наведених прикладів, деякі історичні події та імена історичних або легендарних осіб. Про певні події розповідають топоніми Звіринець, Видубичі, Наводничі, Хрещатик. Звіринець, зокрема, одержав назву тому, що в тій місцевості утримувалась дичина (в разі необхідності підгодовувалась), на яку в певний час велось полювання. Біля Видубичів за переказами виринув з Дніпра Перун, якого скинули з Гори, коли хрестили киян. В місцевості

Наводничі з давніх часів через Дніпро "Наводили", тобто утворювали наплавний міст (становились впритул великі човни — дуби, а на них клались плахи), дуби між собою закріплювались.

Хрещатиком спочатку було названо всю місцевість, якою йшли кияни під час хрещення за наказом князя Володимира, а також яр, де протікав струмок й було озерце, в якому охрещено дітей князя. Вулиця, якою йшли кияни хреститись була названа Великою Хрещатицькою або просто Хрещатиком, а яр з струмком — Хрещатим яром та Хрещатим струмком (це той яр, що біля філармонії, де встановлено пам'ятник Хрещення за проектом архітектора Андрія Меленського). Вся прилегла до яру місцевість понад Дніпром називалась Хрещатиком. Почайна в часи хрещення впадала трохи нижче Хрещатого яру.

В минулому столітті, коли почали забудовувати долину між Старим Києвом та Печерськом (древнє Перевісище — там ставили сітки-перевіси для полювання на дичину), то нову вулицю найменували Театральною, бо на ній було зведено перший у Києві театр³. Театр проіснував недовго й першою офіційною постановою про найменування та перейменування вулиць Театральній було надано назву Хрещатик. Так її неофіційно вже йменували кияни. У постанові відзначено, що це пов'язано з розташуванням поблизу Хрещатицького яру. А щоб не було плутанини, подільську вулицю названо Набережно-Хрещатицькою⁴.

Не менш як тисячу років існує назва Дарниця. У мові наших предків слово "дарнь" означало "дарунок", тобто земля там була комусь подарована. Версія, що начебто там київські князі брали дарунки від послів, не витримує критики, бо ніде не зафіксовано, щоб князь або інший правитель переправлявся спеціально через могутню ріку для прийняття дарунків. А про те, що землі на лівому березі Дніпра належали киянам, київським монастирям, церквам, добре відомо з документів. Так, Вигурівщина (одержала цю назву у XVII ст., коли була у власності родини Вигурів) подарована цією родиною

Михайлівському монастирю. З дарчих документів відомо, що раніше та місцевість називалась Милославщиною⁵. Для поновлення історичної назви одну з нових вулиць на новому житловому масиві, де було селище Милославщина, названо Милославською, а новий бульвар — Вигурівським.

Перенос давніх географічних назв на вулиці явище розповсюджене в цілому світі й характерне для Києва, але у період панування державно-адміністративної системи (з 1919 р. — першого радянського перейменування вулиць Києва) це було винятком, а найбільше називали на честь революціонерів, партійних діячів, учасників громадської війни, письменників, учасників Великої Вітчизняної війни. Детальніше про це розповімо пізніше. Що ж до давніх географічних назв, які перейшли у найменування вулиць, площ, провулків, то, крім вже згаданих, їх не дуже багато. Андріївська вулиця та Андріївський узвіз (від церкви святого Андрія Первозванного, поблизу якої вони проходять), Біличанський провулок (на шляху до селища Біличі), Болгарський провулок (першопоселенці були болгари), Бондарська вулиця (основні жителі були бондарі), Борщагівська вулиця (від селища Борщагівка, де пролягала вулиця), Буслівська вулиця (від ручая Буслівка, який протікав поблизу), Васильківська вулиця та провулок (на шляху до м. Васильків), вулиці Верхній та Нижній Вали (ця вулиця виникла на місці засипаної каналу — спрямленого русла Глибочиці, яке було обваловане для захисту від повеней). Видубицька вулиця (назва від древніх Видубичів), Голосіївська вулиця та провулок (давня місцевість — Голосієве, походження не з'ясоване), Горенська (від селища Горенка), Дегтярна вулиця (у минулому та на початку нашого століття там були дегтярні, де виготовляли та торгували дьогтем), Десятинний провулок (пролягав поблизу древньої Десятинної церкви, знищеної під час татаро-монгольської навали 1240 р., фундаменти церкви — на садибі Історичного музею України). Житньоторзька вулиця (проходить поблизу Житнь-

оторзького ринку). Жулянська вулиця (спотворена назва, вірно — Желянська, бо первісна назва Желань або Желянь, — так називалась річка та місцевість у літописах та інших давніх документах). Вулиця та провулок Звіринецькі (від урочища Звіринець, про яке згадано вище). Золоторитська вулиця (проходить поблизу Золотої брами, яка була у Старокиївських укріпленнях). Велика Китаївська вулиця пролягала по місцевості Китаїв; існує кілька версій про походження назви: від тюркського “кита” — укріплення, від імені Андрія Боголюбського якого звали Китай, а там була в нього укріплена оселя). Кожум'яцька (виникла в урочищі Кожум'яки, де жили ремісники-чинбари) вулиця знищена у 1970-х—80-х роках). Кловський узвіз (від ручая Клов). Корчуватська вулиця (виникла у місцевості Корчувате, назва походить від слова “корч” — пень. Час виникнення назви невідомий. На території Корчуватого виявлено могильники та інші сліди Зарубинецької культури, яка датується кінцем III ст. до нашої ери та II ст. нашої ери)⁶. Куренівська вулиця (виникла у місцевості Куренівка, вважається, що там стояли сторожові курені козаків). Либідська вулиця (проходить поблизу річки Либідь). Лисогірська вулиця й провулок (розташовані поблизу Лисої гори). Малокитаївська вулиця та провулок (знаходяться на місці уже згаданого Китаєва). Московська вулиця (виникла в кінці XVIII ст. на шляху до Дніпра, а далі на Чернігів й на Москву). Осокорська вулиця (назва від місцевості Осокорки. За документами XVI ст. Осокорки були надані Видубицькому монастиреві ще київськими князями. Назва від осокорів, які росли там у великій кількості). Петропавлівська вулиця та провулок (знаходяться на шляху до церкви Петра і Павла, знищеної у 1930-х роках). Печерська вулиця, Печерський узвіз (розташовані на Печерську, назва пов'язана з стародавніми печерами). Пущеводицька вулиця та провулок (розташовані у місцевості Пуща-Водиця, пуща — густий ліс). Різницька вулиця (там у XVIII ст. були різники-м'ясники). Рибальська вулиця (першопоселенцями були рибалки). Рейтарська

(виникла у другій половині XVII ст. в Рейтарській слободі, рейтари — наймані військові, які займались в російській армії перевезенням пошти). Святошинська площа (в місцевості Святошин, де, вірогідно, в часи дохристиянські було поганське святилище). Турівська вулиця полягає поблизу ручая Турець.

Такі назви, як Батієва гора та вулиці Печенізька, Половецька, не є давніми. Батієва гора на картах минулого століття значиться як Батієви могили, тобто кургани й очевидно ніякого відношення до навали Батия у 1240 р. не має. В той час й довго після того гора була вкрита лісом, чагарником й навряд би татари полізли своїми малорослими кінями в гушавину. Та й йшли татаро-монголи на Київ не Васильківським шляхом поблизу якого стоїть Батієва гора, а з Вишгорода та з півдня. Печенізка, половецька — названі у другій половині минулого століття, коли та місцевість була включена до Києва та розпланована на вулиці й провулки. Тоді ж було названо й Татарську вулицю. На Татарці у 1860-х рр. оселились в халупах татари, які приїхали з Казані й утворили там, поблизу Житнього торгу своє поселення та ринок-товкучку.

На початку минулого століття у межах Києва було кілька сот вулиць, а саме місто складалось з трьох не дуже великих частин: Печерської, Старокиївської (або Гори, Верхнього Києва) та Подолу. Навколо них були слобідки, селища, хутори на правому та лівому берегах Дніпра. Всі вони поступово ставали частинами міста, що зростало.

За період до XVII ст. є відомості про незначну кількість назв вулиць, площ, провулків. Дещо більше даних за XVIII століття. В XIX ст. спеціальними указами міської адміністрації складались списки вулиць, ці найменування наносились на плани, наводились у спеціальних виданнях, зокрема, у путівниках по місту, адресних книгах. Цінні відомості зберегли плани, виконані київськими землемірами та архітектором Андрієм Меленським. На одному з планів (1803 р.)⁷ в Печерській

частині позначені Кінна та Кловська площі, головні вулиці: Микільська (нині Січневого повстання), Московська, Трипільська (зникла при переплануванні у минулому столітті), Васильківська (не існує), Шметерська (пізніше Бутишив провулок, нині Андрія Іванова вулиця), Ніжинська (нині Різницька), Москотиньєва (нині Рибальська), Фрейгольтова (пізніше Мілліонна, тепер Панааса Мирного).

В Старому Києві головними були вулиці: Андріївська, Трьохсвятительська (з 1919 р. Жертв Революції, з 1951-го — Героїв Революції, 1992 р. Трьохсвятительська), Софійська, Навозна (Маложитомирська), Львівська (Артема), Стрітенська, Рейтарська, Георгієвська.

На Подолі позначено Житньоторську площу та вулиці: Глібобориська (тепер пишеться Борисоглібська), Рибальська (зникла після пожежі 1811 р.), Волоська, Межигірська, Притисько-Микільська, Спаська, Введенська (Ратманського), Царе-Костянтинівська (Костянтинівська), Притисько-Микільська, вона також Микола-Притиська. Після пожежі 1811 р. не відновлювалась Єпископська вулиця.

У середині минулого століття було проведено заходи по підготовці до видання плану міста, який призначався для широких кіл місцевого населення та приїжджих. У зв'язку з цим поліцейським чинам та землемірам доручалося складати списки вулиць, площ, провулків. Було встановлено, що є безіменні, одноіменні в різних частинах міста. Наказом губернатора було створено комісію по найменуванню та перейменуванню вулиць Києва. Комісія, проробивши значну роботу, виклала основні принципи — перейменовувати якомога менше, у першу чергу такі, що є подвійними; надавати нові назви по місцевостям, через які вони пролягають або по шляхах, що ведуть в інші населені пункти; називати іменами осіб, які увічнили себе діяльністю у Києві, в найближчій місцевості та в країні, а лише у виняткових обставинах надавати імена всесвітньовідомих діячів.

Пропозиції комісії були розглянуті київським губер-

натором і 1869 р. затверджені Міністерством внутрішніх справ Російської імперії після схвального відгуку Олександра II⁸. На карті Києва з'явилися такі назви: площа на Хрещатику поблизу Європейського готелю, де фонтан "Іван" — Царська, на Хрещатику, де фонтан "Урод" — Хрещатицька, де базар та фонтан "Моряк" — Богдана Хмельницького. Там планувалось встановити пам'ятник Хмельницькому, але його пізніше було встановлено перед Софійським собором, а площу стали називати, як було прийнято в народі — Бесарабкою. Найменовано нові вулиці: Гімназична (нині Леонтовича), Несторівська (тепер Івана Франка). На Лук'янівці нові вулиці іменувались: Мало-Дорогодицька, Мало-Юрківська, Овручська, Тюремна, Радомишльська, Коростишівська, Брусилівська, Ясногірська, Загородня Мала, Загородня Середня, Дачна. Провулок в Двірцевій частині було названо Кріпосним. Всього у Старій частині міста було названо 36 нових вулиць, а пізніше ще 25. На Подолі названо або затверджено старі назви 40 об'єктам. У Двірцевій частині Печерська — 10, а в новій Либідській або ж Новостроєнській — 28.

Після цього досить значного втручання адміністративних органів в номенклатуру географічних назв Києва стала помітною тенденція до увічнення прізвищ діячів різного роду в назвах вулиць міста. На честь О.С.Пушкіна (1899 р.) було перейменовано Нову-Лизаветинську⁹, названо новостворений парт на Шулявщині; на честь М.В.Гоголя перейменовано 1903 р. Кадетський провулок, в пам'ять Тургенева — Іванівську. Нова вулиця, яка забудована в основному Терещенком та його родиною, стала Терещенківською. Вулицю, де меценат Дехтярьов звів лікарню для бідних, була названа Дехтярівською¹⁰.

Масових перейменувань з 1869 до 1919 рр. не було. Було названо кілька новостворених та на прохання жителів змінено кілька старих назв. Мешканці вулиці Чорний Яр, яка була ними забрукована та забудована новими кам'яними будинками просили назвати їхню вулицю

Мирною, бо, мовляв, "Чорний Яр" відштовхує від них можливих квартиронаймачів¹¹. Жителі Ямської, що виникла в давній місцевості Ямки (там жили ямщики) під тим же приводом просили назвати вулицю іменем поета Жуковського. До того ж назва "Ямська", де колись були притони розпусти, яскраво описані письменником О.І.Купріним, не викликала ентузіазму у квартиронаймачів, для яких й було збудовано більшість будинків. Миська дума перейменувала Ямську, але не на Жуковського, а на Батисву¹². Постановою 6 грудня 1944 р. миськвиконком повернув попередню назву — Ямська. На жаль, у 1980-х рр. більшість з оригінальних будинків було знесено й на їх місці зведено стандартні будинки радянського стилю.

Ще йшла громадянська війна, а більшовики провели перше радянське-перейменування географічних об'єктів. Цікаво, що хвиля почалась по всій території. Так, на честь Леніна було перейменовано вулицю в Москві (Тулінська — за одним з псевдонімів Леніна), "Застава Ілліча"; 1918 р. головну вулицю Арзамаса названо вулицею Леніна. Отже не дивно, що 23 берез. 1919 р. з'явилась вулиця імені вождя світового пролетаріату, як величали Ульянова-Леніна, й на карті Києва. Спочатку Фундуклеївську — одну з найкращих в центрі міста пропонувалось назвати іменем Визволеної Праці, але в постанові вже стояло — "імені Леніна"¹³. Кияни, як видно з тогочасних газет та архівних документів, ще довгий час вживали старі назви. Це підтверджує рішення Миськради до 10-річчя Жовтня, в якому працівники установ попереджали, що у випадку вживання ними старих назв їх буде притягнуто до відповідальності. Для засвоєння населенням нових назв мали бути встановлені нові таблички, на яких великими літерами написано нові назви, а під ними маленькими — попередні. Проте корінні кияни продовжували вживати багато історичних назв: Інститутська, а не Жовтневої Революції, Прорізна, а не Свердлова. Повернення історичної назви "Прорізна" сталося 1990 року завдяки зусиллям громадськості, але й досі в

географічній номенклатурі Києва залишилися сліди першого та наступних адміністративних найменувань комуністичного характеру.

В наступні роки проводилися нові перейменування, так, Велика-Володимирська стала вулицею Короленка (нині Володимирська), вулиця й Караваївська площа — Льва Толстого, Кадетське шосе — Повітрянофлотське, Златоустівська — Володарського, Львівська — Артема, Жиланська — Жаданівського, Несторівська (на честь Нестора-літописця) — Івана Франка, Хрещатик — Вороб'ячий (1937 р. Хрещатику повернуто назву, а вулицею Вороб'ячого названо Бульварно-Кудрявську, яка з 1919 р. називалась вулицею Нероновича).

У 1930-х рр. почалося нове масове перейменування вулиць, які у 1919—1929 рр. одержали назви на честь революційних діячів, що не належали до більшовиків (Гершуні, Нероновича, Зарудного тощо), а також тих, що були визнані ворогами народу (Зінов'єва, Троцького, Уборевича, Каменева). Продовжувалась боротьба з історичними назвами церковного походження. У 1936 р. тодішньому інституту матеріальної культури було доручено скласти списки вулиць з поясненнями їх назв, а також зробити рекомендації про нові назви. У списку назв, віднесених до церковних, значилися: Хрестовий провулок, Церковна вулиця, Чернеча. Характерно, що Чернечу пропонувалося замінити на безвірників¹⁴.

Для перейменування пропонувалися також ті об'єкти міської географії, що носили прізвиська багатіїв та домославників: Фрометівський провулок, Цимбалів Яр (до речі, Цимбал — першопоселенець минулого століття, бідняк), Щиянівська, Якубенківська, Бульонська. Всього в списку, складеному співробітниками Інституту матеріальної культури, було 267 назв. Що ж пропонувалося навзамін? Волоська — Якіра, Діонісівський провулок — Рабфаківський, Запорізька — Народна, Іорданський провулок — Парашутний, Кмитів Яр — Заводський яр, Макарівська — Герцена, Монастирська — Кириленко, Наливайківська — Нансена, Мерингівська — Тель-

мана, Набережно-Хрещатицька — Червонофлотська, Олегівський провулок — Майський, Ольгинська — Балицького, Павлівська — Баумана, Петро-Могиланська — Чернігівська, Печенізька — Казахстанська, Предславинська — Тухачевського, Різдвяна — Фурманова, Рогнідинська — Щорса. Не всі ці пропозиції були прийняті, бо пропонувалося перейменувати дві третини існуючих назв. Завадили цьому процесові брак коштів та війна, яка почалась 1941 р.

Під час фашистської окупації Києва кияни та адміністративні установи, що діяли на території міста, вживали дореволюційні назви. 22 груд. 1944 р. Виконком Київської міської ради виніс постанову "Про впорядкування найменувань площ, вулиць та провулків міста Києва"¹⁵. Було вирішено поновити 37 історичних назв: Андріївський узвіз, Велика Житомирська, Володимирська, Ірининська, Кутузівська, Московська тощо. Збережено було 148 назв, наданих з 1919 до 1944 р. в їх числі: Карла Маркса, Леонтовича, Дарвіна, Леніна, Саксаганського, Жаданівського, Тельмана, Артема, Урицького, Пугачова, Фрунзе.

У 1950—60-х рр. коли з'явилося понад тисячу нових вулиць, вони спочатку одержували назви "Нова 1", "Нова 2", "Нова 700" й так далі, а згодом почалось їх називання на честь революційних діячів, учасників Великої Вітчизняної війни, письменників, в пам'ять революційних подій та ювілеїв (40-річчя Жовтня, 60-річчя Жовтня). Не обминули зміни й давніх назв, особливо церковного походження. Тоді у великій кількості на карту міста потрапили назви населених пунктів, узятих з проєкту з адміністративного довідника Союзу РСР: Астраханська, Байкальська, Бакинська, Балтійська, Батумська, Брянська, Волго-Донська, Дніпродзержинська, Іжевська, Калінінградська, Ленінградська, Ленінабадська, Магнітогорська, Майкопська, Муромська, Невельська, Невська, Орловська, Путівльська, П'ятигорська, Ржищівська, Ростовська, Сухумська, Таганрозька, Тагільська, Тихорецька, Уральська і т.п.

Зусиллями компартійних чиновників карта Києва з'ясувала такими утвореннями: Автозаводська, Автомобільна, Авторемонтна, Агрегатна, Агротехніків, Архітекторська, Асеровокзальна, Асєродромна, Водогінна, Газова, Газопровідна, Деревообробна, Зенітна, Колекторна, Комбайнерів, Комбінатна, Комунальна, Космонавтів, Лісоводна, Полярна, Профінтерна, Профспілкєва, Салютна вулиця, Салютний провулок, Салютний проїзд — пролунав салют тричі. Є ще вулиця Сигнальна, Службова.

Якщо розглянути рішення Міськради про найменування вулиць, площ, провулків за післявоєнні роки, то лєгко в них не знайти. Мабуть, надто важко було придумати сотні нових назв апаратним працівникам (рішенням від 26 грудня 1953 р. було названо відразу 222 вулиці¹⁶, 22 липня 1958 р. — 125 об'єктів. Рекордним був список, затверджений тодішнім головою Міськвиконкому О.І.Давидовим 5 грудня 1954 р. 583 назви¹⁷.

Усі ці постанови, як свідчать документи Київських міського та обласного архівів, погоджувались з Міськомом партії, з ЦК КПУ. Перейменування Брет-Литовського проспекту на проспект Перемоги було здійснене за особистим дорученням В.В.Щєрбицького — тодішнього секретаря ЦК КПУ.

При Міськраді в роки Радянської влади діяли комісії для підготовки рішень про найменування та перейменування вулиць, але члєни комісій мали лише дєрадчий гєлєс, й серед них не завжди були фахівці. Немало постанов виносились без відєма члєнів комісії, як було у випадку перейменування проспекту Декабристів на проспект М.Бажана. Таких прикладів є немало.

Наукові принципи утворення географічних назв в роки Радянської влади, як правило, не брались до уваги. Зокрема, в мовній практиці українського народу вулиці, названі від імен або прізвищ, приймали форму — Іванівська, Петрівська, Павлівська, а перші революційні перейменування цим правилом знехтували, вулиці називались в родовому відмінку — Леніна, Свердлова, Воро-

вського і т.д. В народній практиці було звично називати вулиці, площі, провулки за географічними ознаками (Чорна грязь, Чорний Яр, Мокра, Нагірна, Пісчана), або по розташованім поблизу водоймам (Либідська — біля річки Либідь, Почайнінська — паралельно Почайні, Скоморошська — понад річєчкою Скоморох), а також відповідно до професій першопоселєнців (Гончарна, Дєгтярна, Кожум'яцька, Рибальська, Різницька). Немало вулиць отримало свої імена від собєрів, церков (Микільська, Златоустівська, Кєстянтинівська). Імена лєудей або прізвища (антропонімічні назви) надавались на чєсть першопоселєнців (Бєжків яр, Кмитів яр, Перший та Другий Кучмові провулки, вулиця Дика або ж Диковського), власників землі (Байкова гєра, Прєтасів яр). Інколи особєва назва пов'язувалась з певною історичною подією (Аскольдєва могила — за легендою там було поховано київського князя Аскольда).

За останні 70 років порівнюєючи з минулими віками, кількість антропонімічних назв значно зросла. Близько 150 вулиць носять прізвища компартійних діячів, вєждів революційного руху в Росії і світі, понад 50 вулиць і площ названо на чєсть Герєїв і учасників Великої Вітчизняної війни. За архівними докумєнтами, увічнення окремих осіб проводилось у назвах вулиць без урахування їхнього місця народження і проживання, часто партійні та урядєві керівники вимагали перейменувати існуючі об'єкти у зв'язку з революційними роковинами або з ювілейними датами народження чи смерті революцієнерів, партійних діячів, вчених, письменників. Дуже поширено було найменування зі словом "червєний" — Червєна площа, Червєноармійська вулиця, Червєнозоряний проспект. У 1950-х роках пропонувалось одну з вулиць Дарниці назвати Червєнопожежною, але своєчасно цю пропозицію було відхилено. Полєбляла київська адміністрація, яка відала найменуванням вулиць та площ, провулків, термін "герєї" — Герєїв Трипілля, Герєїв Космосу, Герєїв Дніпра, Герєїв Рєволюції, Герєїв Севєстополя, Герєїв Сталінграда.

Останніми роками почалось відновлення історичних назв. Були повернені до життя старі назви вулиць: Трьохсвятительська, Лютеранська, Шовковична, Липська, Прорізна та ще декілька. Кияни по-різному ставляться до цього. Дехто сприймає зміни негативно (головним чином посилаючись на витрати для заміни адресних дошок), але більша частина жителів міста схвалює поновлення історичної справедливості. Всі переконані в тому що це питання повинно вирішуватися, зважаючи на історичний досвід народу, його традиції. Очевидно, що до антропонімічних назв, які пропонуються на заміну існуючих, слід ставитись якомога більш виважено. Всюди, де можна, давні географічні назви слід поновити і закріпити в найменуваннях київських вулиць, площ, провулків.

ПРИМІТКИ

- ¹ История Киева. - К., 1963. - С. 14-20.
- ² І.М.Железняк Давньоруська лексика в гідронімії Києва. Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах. - К., 1986. - С. 11-20.
- ³ Державний архів міста Києва. - Ф. 110. - Оп. 1. - Спр. 49. - Арк. 216. ЦДІА. - Ф. 1434, оп. 1. - Спр. 1.
- ⁴ ДАКО. - Ф. 35. - Спр. 535. - Арк. 1-14.
- ⁵ Клепатский П.С. Очерки по истории Киевской земли. - Одесса, 1912. - Т. 1. - С. 373-374.
- ⁶ Київське Полісся Етнолінгвістичне дослідження. - К., 1989. - С. 14.
- ⁷ План города Киева второй и третьей частям с принадлежащими к ним слободами Кудрявцом, Кожемяками, Быковщиною и Плоским с подробным описанием публичных строений, как-то: монастырей, церквей и партикулярных домов с садами и огородами, коим особо при сем плане прилагается ведомость, оных всех числом вообще строений в обеих частях 2935, также с показанием розданных пустопорожных мест под постройку разным обывателям с 1897 года, по чьему именно утверждению, кому и на каком основании и сверх того, что по

тем планам сделано или и вовсе ничего не сделано. Снят 1803 года. Сентября 14 дня план сочинен. Підпис: Киевский городской архитектор коллежский ассесор Андрей Меленский. // Институт археології НАН України. - Фонди. Ф. 14. - № 116.

- ⁸ ДАКО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 607; там само. - Ф. 2. - Оп. 197. - Спр. 426.
- ⁹ Киевлянин. 1899, 30 мая. - С. 3.
- ¹⁰ ДАКО. - Ф. 1. - Оп. 244. - Спр. 72.
- ¹¹ Там само. - Ф. 1. - Оп. 246. - Спр. 122.
- ¹² Там само. - Ф. 1. - Оп. 243. - Спр. 194. - Арк. 1-9.
- ¹³ Большевик. - 1919, 17 трав. - С. 1.
- ¹⁴ Державний архів міста Києва. Ф.Р-1. - Оп. 1. - Спр. 9529. Арк. 41-59.
- ¹⁵ Київ. правда. - 1944, 22 груд.
- ¹⁶ Державний архів міста Києва. - Ф.Р-1. - Оп. 4. - Спр. 674. - Арк. 105-113.
- ¹⁷ Державний архів міста Києва. - Ф.Р-1. - Оп. 4. - Спр. 796. - Арк. 125-150.

Володимир Любченко

СЕЛО КОРИЧИНЦІ ДЕРАЖНЯНСЬКОГО
РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
(ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ): ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Запропоноване нижче дослідження, присвячене історії цілком звичайного подільського села Коричинці Деражнянського району Хмельницької області, але за його звичайністю прихована багатотомна самотня історія, значною мірою назавжди втрачена й недосяжна для нашого розуміння, проте й тих децимів історичної інформації, що не згоріли в горнилі століть і дійшли до нас, достатньо, щоб перед нашим поглядом постала в найістотніших і найяскравіших рисах захоплююча історична картина, право на відтворення якої має й будь-яке інше село, як оригінальний і самодостатній об'єкт історико-краєзнавчих та історико-географічних досліджень.

Перша спроба систематизувати історичні відомості щодо Коричинців була зроблена Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом у 1901 р., коли у світ вийшов — IX випуск “Трудов” цього комітету з історичними описами всіх приходів Подільської губернії¹. Укладено зазначене видання було наступним чином: наприкінці 90-х років XIX ст. по приходах єпархії розіслані були переліки питань, на які сільські священники мали подати розгорнуті відповіді, використовуючи церковні літописи та усну традицію, що побутувала серед селян. Згодом отримані з приходів описи були відредаговані й значно скорочені співробітниками комітету, а також доповнені відомостями з тих томів “Архива Юго-Западной России”, що на той час вже вийшли друком. Що ж до Коричинців, то первинний матеріал зібрали й записали

у 1899 чи 1900 році сільські священник Антоній Олтаржевський (в приході з вересня 1898 р.) та псаломщик Василь Симонович (в приході з 1896 р.), які компенсували своє недовге (на час укладення опису) перебування у селі ґрунтовним занотовуванням усних переказів, чому, власне, укладений ними рукописний опис, який, на щастя, повністю зберігся, є безцінною пам'яткою багато в чому найвнішньої усної селянської “історіографії” межі століть². Наукове редагування та доповнення поданих по Коричинцях матеріалів здійснив відомий свого часу історик-краєзнавець Поділля Опанас Неселовський. Незважаючи на численні фактичні помилки об'єктивного характеру, вміщений у IX випуску “Трудов” комітету історичний опис села Коричинці і досьогодні залишається неперевершеним і найповнішим друкованим дослідженням історії цього села, у порівнянні з яким історична довідка про Коричинці у 26-ти томній “Історії міст і сіл УРСР” значно програє і не тільки обсягом поданого в ній історичного матеріалу, але й якістю його подання³. Проте слід віддати належне цьому виданню, адже воно було єдиним масовим джерелом краєзнавчої інформації за радянських часів, аналогів якому не було в СРСР.

Можливість появи в майбутньому подібних енциклопедичного типу видань з історичного краєзнавства на більш високому якісному рівні, на нашу думку, пов'язана з попереднім ґрунтовним дослідженням історії якомога більшої кількості окремих сіл та містечок України і пропонується нами невелике дослідження історії села Коричинці є внеском у цю надзвичайно потрібну, але й неосязну справу.

На території села, вірогідно, знаходилося поселення трипільської культури IV—III тис. до н.е. — маємо достатньо свідчень коричинецьких селян про знаходження у повоєнний час типово трипільських просвердлених кам'яних сокир як, зрештою, і не свердлених клиновидних. В 2-х кілометрах на південний схід від села в місцевості, що зветься Попів Ланок, автору пощастило знайти поселення черняхівської культури, тонкий культур-

ний шар якого, щоправда, майже суцільно знищено регулярною оранкою. Проте в підйомному матеріалі було знайдено багато уламків черняхівського столового та кухонного посуду, світлоглиняної амфорної тари, фрагмент кістяного гребінця, 21 ціле пряслице та 18 фрагментів від інших, 2 цілі бронзові фібули та три фрагменти, один з яких білонний, 7 намистин синього скла різних типів, залізний наральник, кам'яний розтирач від невеликої зернотерки та денарій Римського імператора Антоніна Пія (138—161 рр.), який датується 140—144 рр.н.е.⁴ Датуючі речі (уламки амфор та фібули) переважно відносяться до III століття.

Аналізуючи джерела про найдавніший період в історії села Коричинці (XV—XVII ст.), необхідно зазначити, що існує надзвичайно складна й важко розв'язувана історико-географічна проблема. Річ у тому, що, вірогідно, вже в XV ст. на незначній відстані одне від одного (до 10 км) існувало два села з назвою, яка і в подальші століття без чіткої системи передавалась як “Карачинці” або ж “Каричинці”. З середини XVI ст. для означення назви цих сіл в документах використовувались й додаткові означувальні слова: “Каричинці Римові”, вони ж, на нашу думку, “К. Великі” — у XVI ст., “К. Римові” й “К. Бржостовського” у XVII ст., у XVIII ст. — “К. Римові”, а з другої половини й “К. Домські”, у XIX — перш. пол. XX ст. — “К. Домсько-Римові” (церковний прихід один, але адміністративно рахувались за два села), у наш час — просто село Коричинці; “Каричинці Одровонжові”, вони ж “К. Підлісні” — у XVI ст., “К. Гетьманські” — у XVII ст., “К. Волоські” — у XVIII ст., поперемінно “К. Волоські” та “К. Шляхові” — у XIX—XX ст., тепер — село Волоське; вірогідно у другій чверті XVIII ст. зовсім поряд з “К. Волоськими” виникли “К. Пилипівські”, з 1967 р. — село Пилипи. Але найчастіше у XVI — першій третині XVIII ст. в документах назва цих сіл подавалась без означувального другого слова, а тому і є такою складною проблема адекватної “прив'язки” історичних відомостей до того чи іншого се-

ла з назвою “Каричинці”.

За нашими підрахунками відомі 3 документи XV ст., які містять згадку про “Каричинці” — “Карачинці (за 1431, 1440, 1493 роки), 17 документів XVI ст. (за 1521, 1530, три — 1538, 1539, 1542, 1545, 1550, 1551, 1552, 1557, 1564, два — 1565, 1570, 1578, 1581 роки), 9 документів XVII ст. (1605, 1615—1616, 1629, 1661, 1662, 1664, 1665, 1668, 1678 роки)⁵. З цієї кількості джерел такими, що безсумнівно стосуються саме “наших” Коричинець, є ті з них, в яких згадуються “Каричинці Римові”, а це 4 документи XVI ст. (за 1552, 1564, 1565, 1570 роки) та 5 документів XVII ст. (за 1605, 1615—1616, 1629, 1665, 1668 роки)⁶. Значна частина решти документів, безперечно, теж стосується цього села, але про них можемо говорити лише з тією чи іншою мірою вірогідності, подаючи при цьому розгорнуту аргументацію, чого в даному невеликому за обсягом дослідженні не маємо змоги зробити, а тому в основному обмежимось найцікавішими документами з категорії “безсумнівних”.

Коричинецькі селяни з властивою простому народові багатою фантазією завжди намагались знайти пояснення назви свого села та розібратися в його походженні, щоправда, змальована ними картина надто фантастична й багато у чому далека від реальних подій. Наприкінці XIX ст. селяни так описували історичне минуле села та приходу: “Утворився прихід з двох поселень: Ремових і Домських Коричинець. Рем і Домск за походженням — з шляхти, були засновниками цих двох поселень... Ремові Каричинці засновані раніше, як це можна уявити, 18 ст., а Домські пізніше. Каричинцями прихід названо від польських слів “Kaгу czynic”. В тутешніх місцях любили проживати вільні запорожські козаки, які мстили польським панам за їх нелюдське ставлення до селян та зневажання православ'я, чому польські королі надсилали сюди воєвод — “Kaгу — czynic”, тобто “карати козаків насмерть”⁷.

Перші письмові згадки про “Карачинці” — “Каричинці” датуються 1431 та 1440 роками, коли королі Вла-

дислав Ягайло та Владислав III пожалували їх відповідно мешканцю подільському Франчку із записом 40 гривень на “Карачинцях” (на випадок їх викупу королем) та Яну з Степоніковець із записом на “Каричинцях на Рову” 50 гривень, з обов’язком останніх жити на Поділлі та відбувати військову службу⁸. Ці села, як це видно з тексту документів, жалувались як такі, що вже існують, отже і їх заснування може бути відсунуте у часі у XIV століття, якщо й не в XIII, оскільки їх назва на думку М.Грушевського однозначно тюркського походження, а в ці століття поряд з корінним українським населенням на Поділлі мешкали й різні тюркомовні народи. Той же М.Грушевський саме документ від 1431 р. пов’язував з теперішніми Коричинцями, у чому ми з ним згодні, хоча з багатьма іншими його, як він сам вказував, гіпотетичними “приуроченьями Каричинець”, дуже важко погодитись⁹.

У 1538 році королева Бона викупила обоє “Каричинець” у їх державців: польського магната Станіслава Одровонжа, предки якого були державцями “Каричинець” ще з 1469 р. та служилих шляхтичів братів Каричинських, між якими згадується і Роман, від імені якого, можливо, й стали вони в документах з 1552 р. зватись “Каричинцями Римовими”, тоді як інші в тому ж році названі “Каричинцями Одровонжовими”¹⁰. Викуплені Боною Каричинці увійшли до утвореного Барського староства. За люстрацією 1552 р. в “Каричинцях Римових” було 24 тяглих господарів та 4 таких, що сиділи на волі, при селі був ставок з млином¹¹.

Найкращим і найдокладнішим джерелом XVI ст. щодо “Каричинець Римових” є акти люстрації Барського староства 1565 р. Згідно з ними 19 тяглих господарів, відомих нам поіменно, відбували такі повинності на Барський замок: щороку платили “поляховщину” (від кожного господаря пшениці по 4 третинники, вівса по 10 трет., курей по 2, яєць по 20, прядива по 10 пригоршень), “стацію” — збір на утримання короля та його урядовців при їх проїзді через староство (жита по 0,5 третинника,

курей по 2, масла по 1 мірці, сирів по 1, круп по 1 мірці і по 1 хлібині, сіна по 2 вози), а також грошові податки — “пушкарровщину” (по два гроша) та “подимне” (від кожного двох господарів по 2,5 гроша), робили тиждень за замок, “що скажуть”, а собі — два тижні. На волі, маючи ще по 1 року свободи, сиділо 4 господарі, які “поляховщини” не давали, а сплачували “пушкарровщину” та “подимне” так як і тяглі, та половину норми останніх — “стації”. Служки, яких було троє, платили так: Тшинець та Міхно — чоботяр — тільки “подимне” й “пушкарровщину”, Манило — ватаман, тобто сільський адміністратор, голова общини — нічого з перерахованих данин не сплачував, окрім нарівні з селянами інших категорій десятини “бджільної”, “поволовщини”, дані “баранової” та “вепрьової”. Данину “баранову” сплачували господарі, що тримали овець (кожна двадцята щороку), яких у 1564 р. надійшло 6 та 4 ягнят, що рахувались за піввівці, отже поголів’я овець у селі таким чином нараховувало 160 голів. Данина “вепрьова” теж щороку давалась селянами, але у 1565 р. їх звільнили від неї. “Поволовщину” вони сплачували раз у три роки — по 1 голіві великої рогатої худоби. Данина “бджільна” давалась з такою ж регулярністю (у 1563 р. надійшло від селян 20 пнів). Від данини “медової”, яка мала надходити кожного третього року, селяни вже третій рік увільнялись, а тільки дали у 1564 р. від усього села діжку меду липового. Всі данини від каричинецьких селян оцінювались в 187 злотих, 29 грош, 3 денари. Окрім того, сільський ставок, який спускався раз у чотири роки, давав 23 злотих прибутку, а млин на ньому орендувався мельником за 15 злотих на рік. Серед селян переважали українці, але було, мабуть, й кілька сербів (Іван та Василь Сербиновичі)¹².

Люстрація 1570 р. для нас цікава перш за все тим, що в ній подано відомості про спалення “Карачинець Римових” татарами у 1567 році. Тяглих господарів у селі було 23, яким внаслідок татарського спустошення зроблено полегшення у повинностях до 1571 р. Урочних

було двоє, які відкупляли відробітки й податі грошовим чиншем. Вільних селян було 6, вони мали свободу до 1573 р. Був й один служка, що служив до замку. Загалом структура та розмір селянських повинностей не зазнали помітних змін порівняно з попередньою люстрацією, населення ж навіть виросло на 6 господарів. Сума надходжень тепер становила 201 злотий 16 грош 15 денарів. Дізнаємось також, що сільський став був “на криницях”, а млин, що як і раніше здавався в оренду, мав одне колесо¹³.

Якщо з середини XVI ст. й до його кінця с. Коричинці Римові належали до складу Барського староства і управлялись старостинською адміністрацією, то з початком XVII ст. їх юрисдикція змінилася. У 1605 р. вони були пожалувані у держання польському шляхтичу Бржостовському, який, щоправда, підлягав юрисдикції старостинській¹⁴. За люстрацією 1615—16 років село знаходилось у держанні Валентина Бржостовського та його дружини Катерини. Окрім ставка з млинком, згадується і фільварок. Надходило від Бржостовських, як державців королівських земель, на користь короля (держави) 66 злотих 13 грош “кварти”¹⁵. У 1629 р. село вже перебувало у держанні Адама Бржостовського, прибутки якого оцінювались в 367 злотих¹⁶.

До середини XVII ст. відноситься й перша поява Коричинець на географічних картах. На “Генеральній” карті України Гійома Левассера де Боплана (1648—51, масштаб 1:1800000) на північ од Бару показані саме “наші” Коричинці. На його ж “Спеціальній” топографічній карті України (1650, 1:450000), що складається з 8 частин, під однаковою назвою “Kareşince” подані як сучасні Коричинці (поблизу Вовковинець), так і сучасне село Волоське (неподалік від Деражні)¹⁷. Мапи Боплана вражають своєю детальністю й точністю, зрештою французький інженер, резиденцією якого у 30—40-ві роки був саме Бар, чудово знав цей регіон (обидва вказані села знаходяться на відстані 15—20 км від цього міста).

Регулярні спустошення краю, що розпочались з початком Визвольної війни українського народу (1648—54 рр.), а згодом зі ще більшою інтенсивністю продовжувались за часів руїни, не могли не позначитись на Коричинцях. У 1665 р. “Карачинці Римові”, які перебували тоді у дожиттєвому держанні шляхтича Вержховського, показані як зовсім спорожніле село¹⁸. У 1668 р. в “Каричинцях Бржостовського” нараховано було тільки 4 дими (цікаво, Бржостовські повернули собі права на село, чи така його назва була тільки даниною колишнім його державцям?)¹⁹.

З 1672 по 1699 р. Коричинці, як і все Подільське воєводство, перебували під владою Туреччини. З початком XVIII ст., особливо з другого десятиліття, коли у краї настало певне замирення, почали відроджуватись і села. 12 грудня 1748 р. польський король Август III видав грамоту шляхтичу Стефану Домбському за його заслуги, в якій дозволив йому в “mieście” Каричинцях щомісяця улаштовувати ярмарки, в яких мали право брати участь як тутешні, так і закордонні купці. Усі надходження від ярмарку Стефан Домбський отримав право уживати на свою користь, а правочинність грамоти, що надзвичайно цікаво, була розповсюджена й на його нащадків та спадкоємців²⁰.

Отримавши, таким чином, діличні спадкові права на улаштування ярмарків, Стефан Домбський, вірогідно, не був діличем самого села, а був лише його державцем, тобто тримав його в заставі від князів Любомирських, які на протязі всього XVIII ст. були державцями, а з 1775 р. й дідичами Барського староства. На користь цієї думки говорить і той факт, що у відступному записі на староство Барське від 10 липня 1761 р. Антонія Любомирського Францишку Любомирському поряд з іншими селами виступають і “Каричинці Римові”, що означає, що вони все ще залишались селом Барської старостинської юрисдикції, чого б не могло бути, якби Стефан Домбський володів ними на діличному праві²¹.

Як довго в його держанні знаходилось село, сказати

напевно важко, проте з церковного літопису сусіднього села Згарок відомо, що саме шляхтич Домбський у 1765 р. за власні кошти побудував там церкву, на священика якої висвятили селянина Коричинець. Та й саме заснування Згарка традиція пов'язувала з переселенням цим шляхтичем частини коричинецьких селян на нове місце²². А вже 9-м грудня 1777 р. датується запис підскарб'я коронного графа Адама Понінського (який кількома роками раніше придбав у Мартина Любомирського Барське староство вже як дідичину) про продаж пану Ігнатію Вітославському обозному коронному "Карачинець Римових" й Слобідки, причому контрактом підтверджені були дожиттєві права на посесію села Лeticівським суддею земським Юзефом Домбським та його дружиною Францішкою²³.

Велике за обсягом самостійне дослідження можна було б написати, взявши за основу метричні книги за 1735—1773 та 1773—1799 роки церкви Святої Великомучениці Параскеви с. Коричинці, ми ж зупинимось тільки на деяких важливих аспектах²⁴. За цими книгами можна простежити процес появи назви "Каричинці Домські" від прізвища шляхтича Домбського. Уперше назва села у формі "Каричинці Домські" з'явилась в записі за квітень 1760 р., а в липні того ж року назва "Домські" один раз була подана польською мовою, зовсім ідентично з тим, як польською писалось прізвище шляхтича Домбського. У формі "Домські" назва села ще з'являлась часом у 60-і роки (востаннє 1769 р.), але ще в квітні 1761 р. важко вимовлювана літера "б" вперше випадає із другого слова назви села, і форма "Каричинці Домські" остаточно утверджується на кінець століття. Історична назва села "Каричинці Римові" вжита в книгах була тільки тричі: в записах за 1778, 1780 та 1799 роки (як правило назва передавалась тільки одним словом "Каричинці").

За допомогою метричних книг отримуємо й дані про давність деяких сучасних топонімів села Коричинці. Так в записі від 30.08.1797 р. знаходимо згадку про Івана

Мельника Напілного, отже вже в той час на відстані 2-х кілометрів від села існував добре відомий всім мешканцям села і сьогодні під такою ж назвою, ставок Напілний, на якому тоді був сільський млин. (Цікаво, чи не той це ставок, що регулярно згадувався в люстраціях XVI ст.?). Про можливе існування назви місцевості Мочари вже в середині XVIII ст. свідчить тогочасна згадка про Войцеха Пасічника Мочарського.

Зробивши підрахунки, отримуємо дані про динаміку чисельності населення села. Середньорічні показники відповідно: народжуваності, смертності, кількості шлюбів та приросту населення за період з 1735 р. по 1773 р. такі:

1735—1744	2,7	1,4	0,9	1,3
1745—1754	9,3	1,8	1,7	7,5
1755—1764	16,4	4,2	4,8	12,2
1765—1773	23,5	8,3	6,9	15,2

На основі наведених даних можна зробити припущення, що в 30-ті роки населення села було незначним, а стрімке зростання народжуваності, починаючи від середини 40-х років, вірогідно, пояснюється значним міграційним припливом осіб дітородного віку приблизно в період з 1745 р. по 1764 р. Загалом за рахунок природного приросту населення кількість мешканців села збільшилась з 1735 р. по 1773 р. приблизно на 350 душ (за кілька крайніх років відсутні дані про смертність). Про епідемії чи голодомори даних не маємо, проте вони могли мати місце, наприклад: у 1763 р. (з 11 померлих — 5 у лютому, 3 у квітні), 1767 р. (з 12 — 5 у березні, 3 у квітні), у 1768 р. (з 5 — 3 у квітні).

Значною була в той час соціальна диференціація серед селян. На одному "пол'юсі" бачимо родини Гамул, Фризів, Юхимчуків, Грешуків, Стахів, Тарпат, Гонтарів..., які мали наймитів, челядників, комірників, служок, а на іншому — наприклад, Федора Діда Жебрушого... Про інститути сільської громади свідчать записи на кшталт: Війт Фризюк, Йосип Грузер Присяж-

ний, Василь Пастух Громадський ... Такі імена як Войцех, Мадей, Магдалина, Бреїда, Рузалія або й прямі вказівки: Гнат Вовкотруб Поляк, Юрченко Поляк, Мазур ... — вказують на польське походження частини селянських родин, проте селяни — поляки швидко асимілювались й були прихожанами церкви українського обряду (уніатської). Неодноразово знаходимо відомості про хрещення та вінчання циганів і, навіть, згадку про Війта Циганського Олександра (початок 60-х років) — ймовірно в селі чи біля нього була самоврядна циганська громада. Значний прошарок мешканців села становили родини шляхецькі: Козяровські, Васецькі, Рудницькі, Серновські, Бартковські, Зеленицькі ..., на означення яких вживались терміни — “шляхетно-уроджений”, “благородний”, “пан”, “ясновельможний”. Дуже часто ці шляхтичі стояли не набагато вище селян, на що вказує те, що інколи селяни ставали хрещеними батьками дітям “шляхетно-уродженим” (зворотне було типовим явищем). Прізвищний фонд селян Коричинець за час з кінця XVIII ст. зазнав незначних змін. Такі старожитні прізвища як Предко, Фриз, Гамула, Кульбачний, Грузер, Човба, Юхимчук, Побережник ... — ось уже понад два з половиною століття носять коричинецькі селяни, а зазначені метричні книги є найдавнішим і найціннішим джерелом до селянської генеалогії²⁵.

Інкorporація Подільського воєводства до складу Російської імперії після другого поділу Польщі й заведення у краї російських кріпосницьких порядків відразу позначились на становищі селян, яке погіршало, що відбилося у тенденції до зменшення селянського населення Коричинець, яка була стійкою до скасування кріпацтва. Якщо за “Ревізкою казкою” 1795 р. в Коричинцях нараховувалося 510 селянських (разом з дворовими) душ чоловічої статі, то за ревізією 1811 р. — тільки 411 (народилося за цей період 124 хлопчики, померло ж 148 душ чол. ст., 53 — були в бігах, 25 — віддано у рекрути); за останньою ревізією 1858 р. цей показник впав до 338²⁶. Тільки на початку 1890-х років селянське населення Коричинець

досягло рівня кінця XVIII ст. (у 1893 р. нараховувалося 580 прихожан чол. ст.) й далі стрімко зростало до початку Першої світової війни (у 1915 р. прихожан чол. і жін. ст. в Коричинцях було 1760 душ)²⁷.

Про те, що Коричинці на початку XIX ст. були ще єдиним (неподільним) селом, свідчить запис їх назви в актах ревізії 1811 р.: “Каричинці Римові Домськими іменовані”. Поділ села відбувся тільки у 30-і роки XIX ст. й зберігся до середини XX ст. Власником села приблизно до 1815 р. була поміщиця Бригіда Матвіївна Красовська, яка продала Коричинці колишньому судді Ушицького повіту поміщику Антонію Монькевичу, від якого їх успадкувала його дружина Бальбіна, яка, в свою чергу, наприкінці 30-х — початку 40-х років продала їх почастино Летичівському повітовому предводителю дворянства Антону Івановичу Чарковському (“Каричинці Римові”, наприклад, він купив у 1841 р.)²⁸. На час селянської реформи 1861 р. єдиним власником Коричинець все ще залишався А.І.Чарковський, по смерті якого (не раніше поч. 1870-х років) їх успадкував його син Іван.

Наприкінці XIX ст. землеволодіння Чарковських роздробилося і в 1905 р. власником “Каричинець Римових” бачимо І.А.Чарковського, який здавав своє помістя в оренду дворянину Антону Наполеоновичу Венглінському (був орендарем до 1917 р.), а “Каричинець Домських” — С.Ю.Оржеховському (вірогідно, — родичку І.А.Чарковського)²⁹. Значну частину своїх земель пані Оржеховська здавала в оренду селянам: Якову Бабаку (прийдешній) — більше 100 десятин польової землі та гурту з 8-и родин місцевих селян (Бондар І., Захарчук Д., Юрчаки В. і Р., Токарі Б. і Я. ...) — 125 дес. (з них 90 дес. — лісу)³⁰.

В помісті поміщика А.І.Чарковського у 1840-і роки була невелика серветкова фабрика, у 50-і роки — винокурний завод, а в 60-і — цукровий завод, який здавався в оренду дворянину Сташкевичу й згорів 6 лютого 1869 р.³¹

З 1850 р. по 1862 р. на землях села Коричинці в місце-

вості, що зветься тепер Ринок, існувала єдина в Подільській губернії на орендованій поміщицькій землі єврейська землеробська колонія Веселець. Громада з 25 родин міщан-євреїв орендувала у поміщика А.І.Чарковського на 25-річний термін 260 десятин землі з зобов'язанням щороку сплачувати йому по 750 крб. сріблом від усієї громади, проте первинна бідність колоністів (226 мешканців чол. і жін. ст. у 1855 р.), відсутність досвіду, падіж худоби і частий неврожай призвели до того, що колоністи від 1857 р. вже були неспроможні сплачувати обумовлені контрактом платежі і поміщик добився дострокової ліквідації колонії³².

У 1860—70-ті роки "Каричинці Домські" були волосним центром й інколи іменувались навіть містечком. Сільське самоврядування селян не завжди було ефективним. Так, наприклад, отримавши від поміщика за "Викупним актом" 1865 р. у власність громади в якості дарунка ставок Напілний з млином й будівлями при ньому, селяни "догосподарювались" до того, що на початок століття ставок був страшенно занедбаний, а від млина нічого ісінько не залишилось³³.

У 1869—70 рр. село прорізала Києво-Балтська залізниця, адміністрацією якої у 10 селян-господарів було викуплено 4 дес. 601 саж. садибно́ї землі³⁴.

Сільська дерев'яна Свято-Параскевська церква була збудована раніше 1735 р. У 1840-ві роки вона вже була в дуже поганому стані і коричинецькі селяни разом з поміщиком А.І.Чарковським у 1849 р. почали добиватися від єпархіального начальства дозволу на будівництво нової кам'яної церкви, взявши за основу план церкви у с.Буглай, який при розгляді виявився не у всьому відповідним з канонами "російсько-візантійського" стилю, оскільки містив у собі деякі риси старої української архітектури, чому справа з початком будівництва затягнулась на кілька років. Але 28 квітня 1854 р., коли будівництво вже тривало, у стару церкву влучила блискавка й значно її пошкодила. Будівництво нової церкви після цього прискорилось і головню на

кошти поміщика було закінчене восени 1856 р. Зібрані селянами на будівництво 205 крб. сріблом свідомо були затримані в Подільському Приказі єпархіальними чиновниками з метою витрати їх виключно на інвентар для церкви. Різьблений іконостас було перенесено з старої церкви у нову, на щастя він частково зберігся у церкві й досьогодні³⁵.

Найдовже священиками села були: Федір Морозовський (1735—93), Данило Мончинський (1757 — поч. 90-х), зять Морозовського?), Іван Томачинський (поч. 90-х — 1836), Ананій Голубович (1836—44), Василь Грабовський (1853—59), Стефан Ванькевич (1859—69), Аполінарій Боржковський (1870—87), Орест Стояновський (1887—98), Антоній Олтаржевський (1898 — кінець 1920-х років).

Церковно-приходська школа була відкрита у 1887 р. й утримувалась вона на кошти прихожан. Спочатку школа містилась в громадському домі (колишнє волосне правління), а згодом у спеціально збудованому для неї будинку. Кількість учнів у ній наприкінці ХІХ ст. інколи наближалась до 50, проте мало кому вдавалось пройти у ній повний трирічний курс навчання. У 1892 р. її закінчили 2 учні, у 1893 — 3, 1895 — 1, 1896 — 3, 1897 — 3, 1898 — 5 учнів. Шкільна бібліотека на межі століть нараховувала 482 книги³⁶.

Перед Першою світовою війною у селі було засноване споживче товариство, яке об'єднувало у 1914 р. — 148 селян, очолював його Омелян Кульчицький, сільський вчитель³⁷.

У ХХ ст. село Коричинці повністю розділило долю інших українських сіл.

ПРИМІТКИ

¹ Тр. ПЕИСК. - Вып. 9. - Каменец-Подольский, 1901. - С. 508-509.

² КПМЗ. Фонди документів. Спр. 314(13523). - Арк. 1-6.

³ Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. - К., 1971 - С. 235.

- 4 Колекція автора. Денарій: аверс - ANTONINVS AVGVSTVS PP TR P COS III, голова імператора без вінка, вправо; реверс - APOLLINI AVGVSTO, Аполлон стоїть у довгому вбранні, у правій руці - патера, у лівій - ліра. Встановлено за виданням: Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain. - Т. II. - Paris, 1882. - P. 276. - № 59.
- 5 АЮЗР. - К., 1890. - Ч. 7, Т. 2. - С. 233-235, 235-237, 257, 259, 508, 528-529; Ч. 8., Т. 1. - К., 1893. - С. 6-7, 13-14, 49-50, 68-71, 73-75, 86-88, 113-117, 142-144, 144-145, 157, 159, 161-162, 193-194, 240-241, 243-244, 248-249, 295-296; Ч. 8, Т. 2. - К., 1894. - С. 121, 339, 360; Грушевський М. Барское староство: исторические очерки (15-18 в.). - К., 1894. - С. 80, 316, 335; Zrodla dziejowe. - Т. 5. - Warszawa, 1877. - S. 38, 189; Т. 19. - Warszawa, 1889. S. 171, 176, 194, 272; ЦДІА України. - Ф. 36. - Оп. 1. - Спр. 2. Арк. 23.
- 6 АЮЗР. - Ч. 7, Т. 2. - С. 233-235, 257, 259, 529; Ч. 8, Т. 1. - С. 157, 161-162, 240-241, 248-249; Ч. 8. - Т. 2. - С. 360; Грушевський М. Указ. соч. - С. 316, 335; Zrodla dziejowe. - Т. 5. - S. 38, 189.
- 7 КПІМЗ. - Спр. 314(13523). - Арк. 1.
- 8 АЮЗР. - Ч. 8. - Т. 1. - С. 6-7, 13-14.
- 9 Грушевський М. Указ. соч. - С. 19, 46-47.
- 10 АЮЗР. - Ч. 8. - Т. 1. - С. 68-71, 73-75.
- 11 Там само. - С. 157, 161-162.
- 12 АЮЗР. - Ч. 7. - Т. 2. - С. 233-235, 257, 259.
- 13 АЮЗР. - Ч. 8. - Т. 1. - С. 240-241, 248-249.
- 14 Грушевський М. Указ. соч. - С. 316.
- 15 Zrodla dziejowe. - Т. 5. - S. 38.
- 16 Там само. - С. 189.
- 17 Кордт В. Материалы по истории русской картографии. - К., 1910. - Вып. 2. - Таб. 5, 9.
- 18 Грушевський М. Указ. соч. - С. 335.
- 19 АЮЗР. - Ч. 7. - Т. 2. - С. 529.
- 20 АЮЗР. - Ч. 5. - Т. 1. - К., 1869. - С. 359-360.
- 21 АЮЗР. - Ч. 8. - Т. 2. - С. 314.
- 22 Труды ПЕИСК. - Вып. 9. - С. 508.
- 23 ЦДІА України - Ф. 223. - Оп. 1. - Спр. 358. - Арк. 1-2
- 24 ЦДІА України. - Ф. 224. - Оп. 1. - Спр. 475 а, 475.
- 25 Там само.
- 26 ДАХО Кам'янець-Подільський (далі ДАХО). - Ф. 226. -

Оп. 79. - Спр. 3344, 6114.

27 Тр. ПЕИСК. - Вып. 6. - Каменец-Подольский, 1893. - С. 255; Справочная книга Подольской епархии на 1915-1916 годы. - Каменец-Подольский, 1915. - С. 163.

28 ДАХО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 1411.

29 Крылов А. Населенные места Подольской губернии. - Каменец-Подольский, 1095. - С. 111-112.

30 Записано зі слів Ганни Ліпник (1906 р. н.) - дочки Дмитра Захарчука.

31 ДАХО. - Ф. 315. - Оп. 1. - Спр. 2570. - Арк. 10; ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 457. - Спр. 71. - Арк. 39; ДАХО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 1008.

32 Любченко В. До історії єврейської землеробської колонії Веселець Летичівського повіту Подільської губернії (1850-1862) // Матеріали конф.: Єврейська історія та культура в Україні (Київ 8-9 груд. 1994). - К., 1995. - С. 107-113.

33 ДАХО. - Ф. 112. - Оп. 1. - Спр. 1614.

34 Там само. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 2371.

35 Там само. - Ф. 315. - Оп. 1. - Спр. 2570.

36 КПІМЗ. - Спр. 314 (13523). - Арк. 3-6.

37 ЦДІА України. - Ф. 301. - Оп. 1. - Спр. 1631. - Арк. 206, 370.

СПОГАДИ

Олена Маркова

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

1 листопада виповнюється 3 роки як помер Федір Павлович Шевченко — член-кореспондент НАН України, людина широкої наукової ерудиції, неординарного мислення і з розумом державного діяча. Різноманітність наукових інтересів Ф.П.Шевченка виняткова: історія, археологія, архівознавство, історіографія, джерелознавство, історична географія і картографія та ін. Але подібна різноманітність не була випадковим згуртуванням інтересів, перескакуванням від вивчення одного предмета до другого. Вони склали єдиний “блок”, а чіткість позицій мала при цьому першорядне значення. Ф.П.Шевченко працював паралельно по багатьох історичних напрямках, шукаючи оригінальні шляхи, практично важливі. Робота “історика феодала” в радянські часи перш за все повинна була відповідати штучно створеним концепціям і директивам, а також методичним вказівкам “зверху”. У 70—80-ті рр. за найкраще визнавався “колективний розум” і тому Ф.П.Шевченко став одним з 8-лауреатів Державної премії УРСР за монографію “Історичні зв’язки і дружба російського, білоруського і молдавського народів”.

Усе своє життя Федір Павлович був вірним сином України і своїх учнів навчав любити батьківщину і служити чесно своєму народові, вітчизняній науці. Його наукові погляди часто були нетрадиційними. Наукова полеміка, дискусії були пов’язані з комплексом факторів, що залишалися “вне поле зрення” представників суспільних наук. Завдяки Ф.П. Шевченку в роботах його учнів —

аспірантів, вчених з’являлися оригінальні національні ідеї, розглядалися історичні події в новому ракурсі і навіть на “запретні теми”. Він не тільки допомагав учням, керуючи ними, він і вчився у них і тому це були справжні, сумісні серйозні наукові дослідження (напр., Атлас історії України). Життєвий шлях Ф.П.Шевченка сконцентрував в собі кращі риси вченого енциклопедиста, що добре розумів соціальне становище свого народу на протязі тривалого історичного часу. Учні Ф.П.Шевченка тепер академіки, професори, визначні вчені, що користуються повагою не тільки в СНД, а й за кордоном. Наукова школа “історія людини” створювалася методологією і науковими методами їх засновників, в т.ч. Ф.П.Шевченком. Саме Вчитель зміг захопити і поставити молодь на шлях самостійної творчості, постійно створюючи атмосферу наукового пошуку — будь то історія козацтва, чи історія природи.

Працюючи з Вчителем 17 років, я бачила в ньому постійну жагоду до різноманітних книжок і журналів, неспокій душі, щодо розвитку історичної науки, неухитний рух до наміченої мети, вічну молодість і вічну посмішку скромної чутливої людини.

Як архівіст Ф.П.Шевченко після себе залишив багатий архів. Але сімейні архиви потрібні не лише родині. Через них ми можемо побачити дорогу нам людину зовсім в іншому ракурсі. Федір Павлович залишив безцінну спадщину — рукописи, фотографії, переписку, листи щоденника та ін. матеріали. Ці документи дозволяють нам пізнати про що думав, мріяв, що відчував, наприклад, молодий Федір Шевченко, або які поради давав зрілий вчений своїм аспірантам. З дозволу шановної дружини Ф.П.Шевченка Розалії Карпівни я хочу поділитися своїми враженнями від прочитання його щоденника 1942 р. Я розглянула в ньому лише почуття молодого батька у зв’язку з народженням в сім’ї дитини. Мене вразила щира любов мого Вчителя до своєї молодшої 19-річної дружини і першої донечки, його ніжність і відданість сім’ї і вимогливість до себе. Такого Федора

Павловича я майже не знала.

Третього квітня 1942 р. у Федора Павловича народилася перша донька і ця радісна подія викликала потребу вести щоденник. В цей день народилося 6 хлопчиків і 3 дівчинки і Федір Павлович скрупульозно записує в щоденнику вагу кожної дитини і робить висновок, що його донечка займає 6-е місце серед народжених (2950 гр.) і перше серед дівчаток. Далі, за числами і місяцями, я наводжу деякі тексти, що записані рукою Ф.П.Шевченка. Читаю за оригіналом: "Я подбаю про те, щоб виховати в донці любов до праці (це — головне), допитливість, вимогливість до себе і до друзів, повагу до старших, вдячність, ненависть до всякої неправди і зла". Назвали дівчинку Ольгою на честь Ольги Кобилянської і Федір Павлович на сторінках щоденника розмірковує над її висловом: "Розвивайте характер, силу, завзяття, мужність, розумійте красу, цінність свободи". Це — "можна ввести в програму виховання моєї доньки. Будемо пам'ятати Ольгу Кобилянську, хай живе Ольга Шевченко!"*

18 квітня: "Втратив карточку на хліб, а до кінця місяця лишилося ще 12 днів. На базарі хліб коштує 25—30 крб. за 1 кг грошей немає щоб його купити. Допомогла карточка Ольги. Вона така маленька, а вже утримує батька. Що ж буде далі? А далі треба розвивати почуття взаємодопомоги, доброго відношення між членами родини. Не дивлячись на наведений факт, саме я є годувальником сім'ї на найближчі 5—6 місяців, поки Роза зможе влаштуватися на роботу".

22 квітня Федір Павлович забрав дружину з дитиною до дому. "Я ніс Олю на руках через усе місто. Вдома роздивився її: носик широкій і курносий, очі сірі. Не хочу, щоб вона була схожа на мене..."

24 квітня: "Сижу, працюю, а поруч на двох стільцях лежить Ольга. Під голівкою в неї кілька архівних справ.

* О.Ф.Шевченко - доцент Київського державного університету, канд. філологічних наук. Викладає англійську мову (володіє французькою). Хобі-мистецтво, театр, історія культури.

Співробітники заглядають в кімнату, висловлюють свої думки, щодо доньки. Я ж бачу в ній риси обличчя моєї матері і дуже хочу, щоб все краще від мами передалося моїй донці Ользі, Олі, Олесі, Лесі".

29 квітня: "Хочу виховати справжню людину. Але виховання — справа не проста, вимагає особистої уваги, багато знань, терпіння і ще раз терпіння. Буду вивчати педагогіку, класиків педагогіки, а також слідкувати за новою літературою (купив "Педагогічні ідеї Роберта Оуена" та ін.) — кожний день по одній годині. Головне виробити єдину систему виховання, а також в собі почуття міри у всьому і завжди, а експериментувати дуже і дуже обережно, бо це не забава. Народження дитини — крутий поворот у моєму житті".

2 вересня: "Оля пішла в яслі, а через 2 дні вже конюктивіт — запухло око. 17 вересня знов інфекція, температура 38—39,5°. Дитина страждає".

13 жовтня. Ользі півроку. "Крім фізичного росту вона виросла в психологічному відношенні: почала вголос висловлювати свою радість (громко сміється), різко реагує на світло і звуки, в оцятках більше свідомості, більше життєвої енергії, збагатився її лексикон (більше 10 звуків)".

26 жовтня Ф.П.Шевченка з Ташкента перевели в Харків, а потім в Київ. Щоденник продовжувала вести його дружина Р.К.Шевченко, яка з маленькою дитиною чекала багато місяців, щоб сім'я возз'єдналася знов. В щоденнику Федір Павлович писав також про тяжке життя народу під час війни, про мрії працювати над серйозною темою, про захист своєї дисертації, про віру в світле майбутнє, без якого не може існувати людина, про військові операції під Орлом, Курськом, Білгородом, Смоленськом, Харковим, Таганрогом, розмірковував про страхіття війни, коли людина не може трудитися в повну силу з усією енергією, бо повинна думати про хліб насущний, як про головну проблему виживання. Цей щоденник також засвідчив, що Федір Павлович був не лише чудовим батьком, сім'янином, а й ніжним і любля-

чим чоловіком. Згадуючи Федора Павловича я зрозуміла, що в цій чудовій людині все і повинно бути прекрасним — його справи, його сім'я, його патріотизм, його стосунки з учнями, співробітниками, друзями.

Федір Павлович Шевченко не залишив нам Заповіту. Але його невтомна праця, любов до рідної України, Поділля, віра в краще майбутнє вільної людини-господаря на своїй землі, любов до родини свідчить про те, що для молодого покоління Ф.П.Шевченко завжди буде в науці Вчителем і яскравим прикладом плідно прожитого життя. В нашій пам'яті назавжди залишиться ця скромна порядна і неповторна людина, один з видатних істориків України, що не тільки мріяв, а й побачив нашу країну незалежною. Сумно. Не має більше Вчителя серед нас. Є лише могила історика Ф.П.Шевченка, куди кожна людина може покласти квіти і згадати про роль Вчителя в її житті.

Людмила Маркітан

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Мене, тоді старшого наукового співробітника Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР, з Федором Павловичем познайомила чудова жінка, співробітниця Інституту історії України Раїса Худяк. Це було 1967 р. Я мріяла про навчання в аспірантурі, маючи свою, нерозроблену у тодішній історичній науці, тему — "Кінофотодокументи як історичне джерело".

Як відомо, Шевченко, у своєму багатющому науковому доробку велику увагу приділяв джерелознавству в усіх його аспектах. На відміну від скепсису, який панував тоді щодо кінофотодокументів, Федір Павлович відразу ж оцінив їх велике значення в історичній науці. Вітав розробку цієї теми і запропонував мені поступити до аспірантури і оформити мої численні пошуки і публікації у вигляді кандидатської дисертації.

Як згодом виявилось, що ми надрукувалися в одному й тому ж номері популярного часопису "Наука і суспільство", де він через багато років очернення і обплывування імені М.С.Грушевського уперше виступив з позитивною оцінкою творчої спадщини цього великого сина українського народу. Це був на той час справді науковий і громадянський подвиг.

Мене прийняли до аспірантури на заочне відділення, я вже бачила Федора Павловича своїм науковим керівником, але обставини склалися так, що він перейшов до Інституту археології і передав мене, як він сказав, своєму улюбленому учневі А.В.Санцевичу.

Обіймаючи посаду директора Інституту археології, Шевченко у процесі моєї роботи над дисертацією постійно цікавився ходом справ, надавав мені цінні поради, просякнуті глибоким розумінням проблеми. На

все життя я вдячна цій людині за успішний захист дисертації, яка — а вже пройшло 23 роки — залишається по-ки що єдиною в українській історичній науці.

Яскрава, неперсична особистість, вчений з великої літери, чуйна, доброзичлива людина, людина широких наукових поглядів, незаціклена на своєму вимушеному партійному квиткові і вузько-партійному догматизмі — таким назавжди залишився Федір Павлович у моїй пам'яті, гадаю, як і у пам'яті багатьох інших, хто його знав, шанував, любив.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балабушевич Тетяна Аркадіївна, к.і.н., доц. ун-ту Києво-Могилянська академія.

Бура Ольга Анатоліївна, к.і.н., ст. викладач Львівського політех. ун-ту.

Войцехівська Ірина Нінелівна, к.і.н., доц. Національного ун-ту ім. Тараса Шевченка.

Вортман Дмитро Якович, пошукач Інституту історії України НАН України, ст. методист ун-ту Києво-Могилянська академія.

Данильченко Олександр Петрович, к.і.н., ст. н.с. Інституту історії України НАН України.

Дмитрієнко Марія Федорівна, д.і.н., зав. відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

Іщенко Ярослава Олегівна, аспірантка Інституту історії України НАН України.

Коваль Віктор Савович, к.і.н., ст.н.с. Інституту історії України НАН України.

Любченко Володимир Борисович, стажист-дослідник Інституту історії України НАН України.

Маркітан Людмила Порфиріївна, к.і.н., ст.н.с. Інституту історії України НАН України.

Маркова Олена Євгенівна, к.т.н., пров.н.с. Інституту історії України НАН України.

Мицик Юрій Анатолійович, д.і.н., зав. кафедрою історії ун-ту Києво-Могилянська академія.

Пархоменко Оксана Анатоліївна, інж.-дослідник Інституту історії України НАН України.

Пономаренко Лідія Антонівна, фахівець з картографії.

Сидоренко Олена Федорівна, д.і.н., ст.н.с. Інституту історії України НАН України.

Хведченя Сергій Борисович, к.г.н., ст.н.с. Інституту історії України НАН України.

Усенко Павло Георгійович, к.і.н., ст.н.с. Інституту історії України НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- БСЭ** — Большая Советская Энциклопедия.
ВВ — Византийский временник.
ВГ — Вопросы географии.
Віст. УГТ — Вістник Україн. геральдичного товариства.
ДАПО — Державний архів Полтавської області.
ДАКО — Державний архів Київської області.
ГиК — Геодезия и картография.
Г, К и А — Геодезия, картография и аэрофотосъемка.
ГЕУ — Географічна енциклопедія України.
ЕРУ — Економіка Радянської України.
ЕУ — Енциклопедія Українознавства.
ЖМНП — Журнал Министерства Народного Просвещения.
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.
ИЗ — Исторические записки.
ИРГО — Известия Русского географического общества.
Ист. СССР — История СССР.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
Львов. правда — Львовская правда.
Мінприроди — Министерство охраны навколишнього природного середовища України.
НТЕ — Народна творчість та етнографія.
ПВЛ — Повесть временных лет.
ПСИСК — Подольский епархиальный историко-статистический комитет.
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
Раб. газ. — Рабочая газета.
РЕГУ — Радянська енциклопедія історії України.
Рус. старина — Русская старина.
Сов. арх. — Советские архивы.
ЦДІА України — Центральный державный исторический архив Украины.
ЦДКФФА України — Центральный державный кинофото-фоноархив Украины.

ЗМІСТ

<i>Марія Дмитрієнко.</i> Пам'яті видатного вченого. Передне слово.....	5
<i>Тетяна Балабушевич, Олена Маркова.</i> Історія України мовою картографії	9
<i>Олександр Данильченко.</i> Нарис історії заселення півдня України (XVIII-поч. XX ст.)	23
<i>Юрій Мицик.</i> Три історико-географічні сюжети ..	33
<i>Ірина Войцехівська.</i> Географія джерельної бази "Опыта русской историографии" В.С.Іконникова ..	42
<i>Ольга Буря.</i> Проблеми природокористування Карпатського регіону України	57
<i>Сергій Хведченя.</i> Перші українські монастирські карти	70
<i>Ярослава Іценко.</i> Тваринний світ в геральдичній спадщині міст України	80
<i>Дмитро Вортман.</i> Путь князя Василька 1097 р. й два "темних місця" в історичній топографії Києва	96
<i>Людмила Маркітан.</i> Полтавщина у кінофото-документах	104
<i>Віктор Коваль.</i> Три географічні лінії у планах нацистської агресії проти СРСР	116
<i>Олена Сидоренко.</i> Річкові шляхи у міжнародній торгівлі давньої Русі.....	134

<i>Оксана Пархоменко.</i> Печатки Ніжинського полку: перша пол. XVIII ст.	148
<i>Павло Усенко.</i> "Руський" воєвода Потоцький та українська "Софіївка"	160
<i>Лідія Пономаренко.</i> Вулиці, площі, провулки Києва	170
<i>Володимир Любченко.</i> Село Коричинці Деражнянського району Хмельницької області: історико-краєзнавче дослідження	185
СПОГАДИ	
<i>Олена Маркова.</i> Слово про вчителя	201
<i>Людмила Маркітан.</i> Світлій пам'яті Федора Павловича Шевченка	206
<i>Відомості про авторів</i>	208
<i>Список скорочень</i>	209

Підписано до друку 11.05.98 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 12, 32 Обл. вид. арк. 12, 72

Тираж 100. Зам. 2 1999р. Ціна договірна

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4